

BAKİ UNİVERSİTETİNİN XƏBƏRLƏRİ

ВЕСТНИК
БАКИНСКОГО УНИВЕРСИТЕТА

NEWS
OF BAKU UNIVERSITY

HUMANİTAR ELMLƏR
seriyası

серия
ГУМАНИТАРНЫХ НАУК

series of
HUMANITARIAN SCIENCES

№ 1
2020

DİLÇİLİK

УДК 81Г367

О НЕКОТОРЫХ ФИГУРАХ ПОЭТИЧЕСКОГО СИНТАКСИСА
(на материале русского языка)

С.МАГЕРРАМОВА

Бакинский Государственный Университет
samumtornado@gmail.com

В настоящее время возрождается интерес к изучению синтаксических приемов как средств художественной стилистики. Исследование поэтического синтаксиса получило новое направление: современная наука все чаще анализирует явления, находящиеся на стыке разных сторон художественного текста, например, ритма и синтаксиса, стихового метра и синтаксиса, лексики и синтаксиса, и т.д. В статье на основе конкретных примеров и фактов систематизируются и анализируются фигуры и тропы поэтического синтаксиса, их семантико-функциональные особенности на материале русского языка. Отмечается, что стилистические фигуры понимаются в широком и узком смысле. В широком смысле — любые языковые средства, включая тропы, придающие речи образность и выразительность; в узком смысле — синтагматически образуемые средства выразительности. Фигуры речи в узком смысле условно разделяются на семантические и синтаксические.

Семантические фигуры речи образуются соединением слов, словосочетаний, предложений или более крупных отрезков текста (период, ССЦ (сложное синтаксическое целое) и др.

Синтаксические фигуры речи образуются путем особого стилистически значимого построения словосочетания, предложения или группы предложений в тексте. В синтаксических фигурах главную роль играет синтаксическая форма, хотя характер стилистического эффекта в значительной мере зависит от лексического (смыслового) наполнения.

Как показало проведенное в статье исследование, использование мастерами слова синтаксических фигур накладывает отпечаток индивидуальности на его авторский стиль.

Ключевые слова: поэтический синтаксис, синтаксические конструкции, фигуры, тропы, выразительные средства, стилистические особенности

Как известно, стилистические ресурсы и возможности синтаксиса отличаются богатством и разнообразием. Это объясняется прежде всего чрезвычайным многообразием синтаксических конструкций, а также

сложностью самого предложения как основной коммуникативной единицы высшего уровня языка. «Русскому языку свойственна богатая синтаксическая синонимия, которая лежит в основе синтаксической парадигматики, подтверждающей определенный изоморфизм в стилистической организации данного уровня языка. Однако синтаксическая парадигма отличается особой структурной сложностью и многомерностью по сравнению с лексикой, фонетикой и морфологией» (5, 122).

Не менее значимой, чем поэтический словарь, областью исследования выразительных средств является поэтический синтаксис. Изучение поэтического синтаксиса заключается в анализе функций каждого из художественных приемов отбора и последующей группировки лексических элементов в единые синтаксические конструкции. Если при имманентном исследовании лексики художественного текста в роли анализируемых единиц выступают слова, то при исследовании синтаксиса - предложения и фразы. Если при исследовании лексики устанавливаются факты отступления от литературной нормы при отборе слов, а также факты переноса значений слов (слово с переносным значением, т. е. троп, проявляет себя только в контексте, только при смысловом взаимодействии с другим словом), то исследование синтаксиса обязывает не только типологическому рассмотрению синтаксических единств и грамматических связей слов в предложении, но и к выявлению фактов корректировки или даже изменения значения целой фразы при семантическом соотношении ее частей (что обычно происходит в результате применения писателем т.н. фигур).

Особую важность для выявления специфики художественной речи имеет изучение стилистических фигур (также их именуют риторическими - по отношению к частной научной дисциплине, в рамках которой теория тропов и фигур была впервые разработана; синтаксическими - по отношению к той стороне поэтического текста, для характеристики которой требуется их описание).

Учение о фигурах складывалось уже в те времена, когда складывалось учение о стиле, - в эпоху Античности; развивалось и дополнялось - в Средние века; наконец, окончательно превратилось в постоянный раздел нормативных "поэтик" (учебников по поэтике) - в Новое время. Первые опыты описания и систематизации фигур представлены в античных латинских трактатах по поэтике и риторике (более полно - в "Воспитании оратора" Квинтилиана). Античная теория "предполагала, что есть некоторое простейшее, "естественное" словесное выражение всякой мысли (как бы дистиллированный язык без стилистического цвета и вкуса), а когда реальная речь как-нибудь отклоняется от этого труднообразимого эталона, то каждое отдельное отклонение может быть отдельно и учтено как "фигура" (1, 10).

Тропы и фигуры были предметом единого учения: если "троп" - изменение "естественного" значения слова, то "фигура" - изменение "естествен-

ного" порядка слов в синтаксической конструкции (перестановка слов, пропуск необходимых или использование "лишних" - с точки зрения "естественной" речи - лексических элементов). Заметим также, что в пределах обычной речи, не имеющей установки на художественность, образность, обнаруживаемые "фигуры" часто рассматриваются как речевые ошибки, но в пределах художественно ориентированной речи те же фигуры обычно выделяются как действенные средства поэтического синтаксиса.

В настоящее время существует множество классификаций стилистических фигур, в основу которых положен тот или иной - количественный или качественный - дифференцирующий признак: словесный состав фразы, логическое или психологическое соотношение ее частей, и т.д. Мы рассмотрим особо значимые фигуры, учитывая три фактора:

1. Необычную логическую или грамматическую связь элементов синтаксических конструкций.

2. Необычное взаиморасположение слов во фразе или фраз в тексте, а также элементов, входящих в состав разных (смежных) синтаксических и ритмико-синтаксических конструкций (стихов, колонов), но обладающих грамматическим подобием.

3. Необычные способы интонационной разметки текста с помощью синтаксических средств.

Следует отметить, что в настоящее время стилистические фигуры понимаются в широком и узком смысле. В широком смысле — любые языковые средства, включая тропы, придающие речи образность и выразительность; в узком смысле — синтагматически образуемые средства выразительности. Фигуры речи в узком смысле условно разделяются на семантические и синтаксические.

Семантические фигуры речи образуются соединением слов, словосочетаний, предложений или более крупных отрезков текста (период, ССЦ (сложное синтаксическое целое) и др.

Синтаксические фигуры речи образуются путем особого стилистически значимого построения словосочетания, предложения или группы предложений в тексте. Как справедливо указывает М.П.Браднес, «в синтаксических фигурах главную роль играет синтаксическая форма, хотя характер стилистического эффекта в значительной мере зависит от лексического (смыслового) наполнения» (2, 62).

По количественному составу синтаксических конструкций различаются **фигуры убавления**: эллипсис, аполиопеза, **просиопеза**, **апокойну**, асиндетон (т.е. бессоюзие) и др. и **фигуры добавления**: повтор, **анадиплосис**, **пролепса**, полисиндетон (т.е. многосоюзие) и др.

Поскольку в рамках одной статьи рассмотреть подробно все фигуры поэтического синтаксиса невозможно, мы ограничимся лишь некоторыми из них, представляющих, на наш взгляд, особый интерес.

Одним из самых распространенных не только в художественной, но

и в обыденной речи синтаксических приемов является эллипс (греч. *elleipsis*- выпадение, опущение). Это имитация разрыва грамматической связи, заключающаяся в пропуске слова или ряда слов в предложении, при котором смысл пропущенных членов легко восстанавливается из общего речевого контекста. Данный прием чаще всего используется в эпических и драматических сочинениях при построении диалогов персонажей: с его помощью авторы придают жизнеподобие сценам общения своих героев.

Эллиптическая речь в художественном тексте производит впечатление достоверной, потому что в жизненной ситуации разговора эллипс является одним из основных средств композиции фраз: при обмене репликами он позволяет пропускать ранее прозвучавшие слова. Следовательно, в разговорной речи за эллипсами закреплена исключительно практическая функция: говорящий передает собеседнику информацию в необходимом объеме, используя при этом минимальный лексический запас.

Мы сёла — в пепел, грады — в прах,
в мечи — серпы и плуги (Жуковский);

На столе — стопочка книг и даже какой-то цветок в полубутылке из под сливок; Во всех окнах — любопытные, на крышах — мальчишки (А.Н.Толстой); К барьеру! Шампанского! (А.П.Чехов); Вместо хлеба — камень, вместо поучения — колотушка (М.Е.Салтыков-Щедрин); В углу старый кожаный диван (К.Симонов).

Между тем, использование эллипса как выразительного средства в речи художественной может быть мотивировано и установкой автора на психологизм повествования. Писатель, желая изобразить различные эмоции, психологические состояния своего героя, может от сцены к сцене менять его индивидуальный речевой стиль. Так, в романе Ф.М.Достоевского «Преступление и наказание» Раскольников часто изъясняется эллиптическими фразами. В его разговоре с кухаркой Настасьей (ч.1, гл.3) эллипсы служат дополнительным средством выражения его отчужденного состояния:

- ...Прежде, говоришь, детей учить ходил, а теперь пошто ничего не делаешь?

- Я [кое-что] делаю... - нехотя и сурово проговорил Раскольников.

- Что [ты] делаешь?

- [Я делаю] Работу...

- Какую работу [ты делаешь]?

- [Я] Думаю, - серьезно отвечал он помолчав.

Здесь мы видим, что пропуск одних слов подчеркивает особую смысловую нагрузку оставшихся других.

Часто эллипсы обозначают и стремительную смену состояний или действий. Такова, например, их функция в пятой главе «Евгения Онегина», в повествовании о сне Татьяны Лариной: «Татьяна [] ах! а он

[] реветь...», «Татьяна [] в лес, медведь [] за нею...». Ср. также у А.Твардовского в поэме «Василий Теркин»: Теркин — дальше, автор — вслед; Офицер — из пистолета, Теркин — в мягкое штыком и т.д.

Таким образом, эллипсис используется как стилистическая фигура для придания высказыванию динамичности, интонации — живой речи, художественной выразительности.

Анаколуф (от греч. *anacoluthon* — непоследовательность) — грамматическая несогласованность членов предложения, допущенная по недосмотру или умышленно как стилистический прием, например: Вечно холодные, вечно свободные, нет у вас родины, нет вам изгнания (М.Лермонтов). Если в данном примере первые слова рассматривать не как обращения, а как обособленные определения, то нарушено их согласование с определяемыми местоимениями; ожидалось бы продолжение: ...вы...).

Довольно часто встречается нарушение синтаксической связи между началом и концом предложения, так называемое смещение конструкции, например: В службе и в жизни он [штабс-капитан Краут] был так же, как в языке: он служил прекрасно, был отличный товарищ, самый верный человек по денежным отношениям; но просто, как человек, именно от того, что все это было слишком хорошо, чего-то в нем недоставало (Л.Толстой).

В данном примере, как видно, начало последней части предложения построено как личная конструкция, а конец — как безличная.

Рассмотрим еще один пример: Чувствуемый оттуда запах махорки и какими-то прокислыми щами делал почти невыносимым жизнь в этом месте (А.Ф.Писемский).

В данном случае вместо родительного падежа употребляется творительный падеж. Должно быть: ...запах махорки и **каких-то прокислых щей**».

Или же, например: Священники, мечети — их совсем незаметно на бойком фоне новых зданий, зеркальных витрин, кинореклам (М.Кольцов).

Здесь вместо ожидаемого после первых слов продолжения: ...они совсем незаметны... используется ... их совсем незаметно...

Однако, мы полагаем, что применение анаколуфа может быть оправдано в тех случаях, когда автор придает экспрессию речи персонажа, например:

«Стой, братцы, стой! — кричит мартышка, — погодите! Как музыке идти? Ведь вы не так сидите!» — вместо: Стойте, братцы, стойте!

Силлепс (от греч. *syllipsis* — сопряжение, захват). Скорее сознательным приемом, чем случайной ошибкой оказывается силлепс, заключающийся в синтаксическом оформлении семантически неоднородных элементов, например: Половой этот носил под мышкой салфетку и множество угрей на щеках (И.С.Тургенев).

Силлепс часто используется для создания комического, юмористи-

ческого эффекта, например: Он пил чай с женой, с лимоном и с удовольствием; Шел дождь и три студента: первый — в пальто, второй — в университет, третий — в плохом настроении; По стене полз таракан, за ним кирпич; Летели два голубя, особенно первый (А.Арканов).

Необычайную семантическую связь частей словосочетания или предложения создают катахреза и оксюморон.

Катахреза (от греч. *katachresis* — злоупотребление, неправильное употребление слова) — соединение противоречивых понятий, употребление слова не в соответствии с его этимологическим значением, например: красные чернила, зеленые чернила — перестает осознаваться внутренняя форма слова чернила, его связь со словом черный. Или же: стрелять из пушки, автомата и т.д.; электрическая конка.

Катахреза возникает в результате употребления стертой метафоры или метонимии и в рамках «естественной» речи оценивается как ошибка, например: *морское путешествие* – противоречие между «плыть по морю» и «шестьствовать по суше»; *устное предписание* — между «устно» и «письменно»; *«Советское шампанское»* между «Советский Союз» и «Шампань» (Шампань – историческая провинция во Франции. В конце XVII века в Шампани впервые было организовано производство игристых вин).

Или же другие примеры катахрезы: зеленый шум, есть/пожирать глазами (необычное или ошибочное сочетание слов, понятий вопреки несовместимости их буквальных значений).

С.Ульман относит такого типа сочетания к *синестетическим метафорам*: «В любом языке в процессе его исторического развития отвлеченные и абстрактные значения развиваются из более конкретных, когда, например, слова, обозначающие физические ощущения, используются для описания абстрактных явлений: ср.: холодное презрение, мягкий характер и др. Близким к рассмотренному случаю является случай так называемых синестетических метафор, состоящий в том, что слово, значение которого связано с одним органом чувств, употребляется в значении, относящемся к другому органу чувств, т.е. имеет место переход от осязания к слуховому восприятию или от слухового — к зрительному, типа: холодный голос, кричащие краски и т.п.» (7, 363).

Оксюморон (от греч. *oxymoron* – остроумно-глупое) — соединение двух понятий, противоречащих друг другу, логически исключающих одно другое. «Оксюморон – семантическая фигура речи, состоящая в приписывании понятию несовместимого с этим понятием признака, в сочетании противоположных по смыслу понятий, которое представляется абсурдным, но на деле вскрывает противоречивую природу объекта описания» (6, 59).

Рассмотрим конкретные примеры: «Живой труп» (название пьесы Л.Н.Толстого), «Мертвые души» (название поэмы Н.В.Гоголя); жар холодных чисел (А.Блок); молодые старички, горькая радость, звонкая тишина, красноречивое молчание, сладкая скорбь, святой грешник, нищий

богач; спешу медленно.

Следует отметить, что оксюморон является запланированным следствием применения свежей метафоры и даже в обыденной речи воспринимается как изысканное образное средство. Интересный пример оксюморона находим в произведении В.Маяковского «Облако в штанах»: «Мама! Ваш сын прекрасно болен!» — здесь «болен» является метафорической заменой слова «влюблен».

К числу редких в русской литературе и потому особенно заметных фигур относится **гендиадис** (от греч. *ген dia dyoin* - одно через два), при котором сложные прилагательные разделяются на исходные составляющие части: "тоска дорожная, железная" (А.Блок, "На железной дороге"). Здесь расщеплению подверглось слово "железнодорожная", в результате чего три слова вступили во взаимодействие - и стих приобрел дополнительный смысл. Е.Г.Эткинд, касаясь вопроса о семантике эпитетов "железная", "железный" в поэтическом словаре Блока, заметил: "Железная тоска" - это словосочетание бросает ответ и на другое, на сочетание "железная дорога", тем более что рядом поставлены два определения, устремленные друг к другу, как бы и образующие одно слово "железнодорожная", и в то же время отталкивающиеся от этого слова - оно обладает совсем иным значением. "Железная тоска" - это отчаяние, вызванное мертвым, механическим миром современной - "железной" - цивилизации" (8, 61).

Особую семантическую связь получают слова в колонне или стихе в том случае, когда писатель применяет **эналлагу** (греч. *enallage* - перемещение) - перенос определения на слово, смежное с определяемым. Так, в строке "Сквозь мяса жирные траншеи..." из стихотворения Н.Заболоцкого "Свадьба" определение "жирные" стало ярким эпитетом после перенесения с "мяса" на "траншеи". Эналлага - примета многословной поэтической речи. Применение этой фигуры в эллиптической конструкции приводит к плачевному результату: стих "Знакомый труп лежал в долине той..." в балладе Лермонтова "Сон" - образец непредвиденной логической ошибки. Сочетание "знакомый труп" должно было означать "труп знакомого [человека]", но для читателя фактически означает: "Этот человек давно знаком героине именно как труп".

К группе средств интонационной разметки относятся **полисиндетон** и **асиндетон**.

Полисиндетон (от греч. *polysyndeton*) — многосоюзие стилистическая фигура, состоящая в намеренном увеличении количества союзов в предложении, обычно для связи однородных членов.

Благодаря этому подчеркивается роль каждого из них, создается единство перечисления, усиливается выразительность речи, например: Перед глазами ходил океан, и колыхался, и гремел, и сверкал, и угасал, и светился, и уходил куда-то в бесконечность (В.Г.Короленко); Я или зары-

даю, или закричу, или в обморок упаду (А.П.Чехов)

Асиндетон (от греч. *asyndeton* — несвязанное) – бессоюзие: бессоюзная связь однородных членов простого предложения или предикативных частей сложного предложения, например: Швед, русский колет, рубит, режет (А.С.Пушкин); Люди знали: где-то, очень далеко от них, идет война (В.Н.Ажаев).

Обе фигуры предполагают эмфатическое выделение соответствующей им части текста в звучащей речи. Полисиндетон по существу является не только многосоюзием ("и жизнь, и слезы, и любовь" у Пушкина), но и многопредложием ("о доблестях, о подвигах, о славе" у Блока). Его функция - или маркировать логическую последовательность действий ("Осень" Пушкина: "И мысли в голове волнуются в отваге, И рифмы легкие навстречу им бегут, / И пальцы просятся к перу...") или побуждать читателя к обобщению, к восприятию ряда деталей как цельного образа ("Я памятник себе воздвиг нерукотворный..." Пушкина: видовое "И гордый внук славян, и финн, и ныне дикой / Тунгус, и друг степей калмык" складывается при восприятии в родовое "народы Российской империи"). А с помощью асиндетона подчеркивается либо одновременность действий ("Швед, русский колет, рубит, режет..." в пушкинской "Полтаве"), либо дробность явлений изображенного мира ("Шепот. Робкое дыханье. / Трели соловья. / Серебро и колыханье / Сонного ручья" у Фета).

Использование мастерами слова синтаксических фигур накладывает отпечаток индивидуальности на его авторский стиль.

Следует отметить, что в настоящее время возрождается интерес к изучению синтаксических приемов как средств художественной стилистики. Исследование поэтического синтаксиса получило новое направление:

современная наука все чаще анализирует явления, находящиеся на стыке разных сторон художественного текста, например, ритма и синтаксиса, стихового метра и синтаксиса, лексики и синтаксиса, и т.д.

ЛИТЕРАТУРА

1. Бабенко Л.Г., Казарин Ю.В. Лингвистический анализ художественного текста. М.: Флинта: Наука, 2005, 496 с.
2. Брандес М.П. Стилистический анализ. М.: URSS, 2009, 208 с.
3. Боженкова Н.А. Стилистические фигуры и типологические аспекты исследования// Автореф.дис... канд. филолог. наук. М.: 1998, 20 с.
4. Грановская Л.М. Тропы и фигуры. Справочное пособие для студентов гуманитарных вузов. Баку: Мутарджим, 2012, 212 с.
5. Стилистика русского языка. Под ред. Н.М.Шанского. Л., 1989.
6. Тростников М.В. Поэтология. М.: Грааль, 1997, 192 с.
7. Ульман С. Семантические универсалии. — Цит. по: Березин Ф.М., Головин Б.Н. Общее языкознание. М.: Просвещение, 1979, 416 с.
8. Эткинд Е.Г. Проза о стихах. М.: Знание, 2001, 448 с.

POETİK SINTAKSİNİN BƏZİ FİQURLARI HAQQINDA (rus dilinin materialları əsasında)

S.MƏHƏRRƏMOVA

XÜLASƏ

Hal-hazırda sintaktik üsullarının bədii üslub vasitələri kimi araşdırılması yeni istiqamət almaqdadır: müasir elmdə bədii mətnin müxtəlif sahələrinin qovuşmasında olan hallar daha çox təhlil edilir, məsələn: ritm və sintaksis, şeir ölçüləri və sintaksis, leksika və sintaksis və s.

Məqalədə rus dilində olan konkret nümunə və faktlar əsasında poetik sintaksisin bədii fiqur və məcazları, onların funksional-semantik xüsusiyyətləri sistemləşdirilir və təhlil edilir. Qeyd olunur ki, üslubi fiqurlar geniş və dar mənada anlaşılır. Geniş mənada nitqə bədiilik və ifadəlilik verən məcazlar da daxil olmaqla istənilən dil vasitələri; dar mənada isə yaranan ifadə vasitələri nəzərdə tutulur.

Dar mənada nitq fiqurları şərti olaraq semantik və sintaktik olaraq iki yerə ayrılır. Semantik nitq fiqurları sözlərin, söz birləşmələrinin, cümlə və ya daha böyük mətn parçalarının birləşməsi vasitəsilə yaranır.

Sintaktik nitq fiqurları söz birləşmələri, cümlələr və ya mətn daxilində cümlə qruplarının üslubi cəhətdən mənalı düzülməsi nəticəsində yaranır. Sintaktik fiqurlarda əsas rol sintaktik forma üzərinə düşür, halbuki üslubi effektin xarakteri əsas etibarilə leksik tutumdan daha çox asılıdır.

Məqalədə aparılan araşdırmadan belə nəticəyə gəlmək olar ki, söz ustalarının sintaktik fiqurlardan istifadə etmələri müəllif üslubunun fərdiliyinə mühüm təsir göstərir.

Açar sözlər: poetik sintaksis, sintaktik konstruksiya, fiqurlar, vəznələr, ifadə vasitələri, üslubi xüsusiyyətlər

ON SOME FIGURES OF THE POETIC SYNTAX (on the material of the Russian language)

S.MAHERREMOVA

SUMMARY

At present there is a revival of interest in study of syntactic methods as means of artistic stylistics. There is a new direction of research of the poetic syntax: the modern science more often analyzes the phenomena that are at the junction of the different aspects of the artistic text, for example, rhythm and syntax, verse metre and syntax, lexicology and syntax.

The article deals with the systematization and analysis of the figures and tropes of the poetic syntax, their semantic-functional peculiarities on the basis of the concrete examples and facts on the material of the Russian language. It is noted that stylistic figures are understood in a broad and narrow sense: in a broad sense – any language means including tropes that attach imagery and expressiveness to speech; in a narrow sense – syntagmatically formed expressive means.

Speech figures are conditionally divided into semantic and syntactic ones in a narrow sense. Semantic figures are formed by combination of words, phrases, sentences and larger segments of text (period), CSW (Complex Syntactic Whole) etc.

Syntactic figures are formed by the special stylistically significant construction of phrases, sentences or group of sentences in the text. The syntactic form plays an important role in the syntactic figures though the character of the stylistic effect largely depends on the lexical (semantic) filling. The research carried out in the article shows that use of the syntactic figures by masters has an impact of individuality on the author's style.

Keywords: poetic syntax, syntactic constructions, figures, tropes, expressive means, stylistic peculiarities

UOT 81**AZƏRBAYCAN: DİL, GENEZİS PROBLEMI**

S.Ş.MUSTAFAYEVA
Bakı Dövlət Universiteti
mustafayeva-saida@mail.ru

Məqalədə, aktual mövzulardan biri olan Azərbaycan xalqının genezisi, Azərbaycan dilinin formalaşması və inkişafı tarixinin araşdırılması istiqamətində aparılmış tədqiqatlardan bəhs olunur.

Eyni zamanda, məqalədə Azərbaycan xalqının mənşəyi məsələsinə aydınlıq gətirilməsi məqsədilə əlaqəli hər iki sahənin mübahisəli məqamları, türk tayfalarının, türkcənin Azərbaycanda yayılması mərhələləri təhlil edilmişdir.

Açar sözlər: Azərbaycan xalqı, dil, genezis, türk, tayfa

Azərbaycan xalqının genezisi məsələsi tarixşünaslıqda günümüzdə qədər müxtəlif metodoloji mövqelərdən və fərqli formalarda şərh edilmişdir. Bu səbəbdən də, xalqın genezisi, dilimizin formalaşması və inkişafı tarixinin araşdırılması Azərbaycan tarixşünaslığının qarşısında duran aktual məsələlərdən biridir. Çünki Azərbaycan dilinin mənşəyinin müəyyənləşdirilməsi Azərbaycan xalqının etnogenezisi məsələsi ilə birbaşa bağlıdır. Deməli, dilimizin yaranma və formalaşma tarixinin müəyyənləşdirilməsi istiqamətində araşdırma aparılarkən bu iki sahənin mübahisəli məqamlarından çıxış edilməlidir. Həmin səbəbdən də, xalqın genezisi tarixçilərlə yanaşı, dilçilərin, ədəbiyyatşünasların, sənətşünasların... da diqqət mərkəzindədir. Bu baxımdan da, Azərbaycan xalqının mənşəyi məsələsi ilə son zamanlar dilçi – türkoloqların da ardıcıl şəkildə məşğul olduqlarını qeyd etmək lazımdır. Onu da əlavə edək ki, genezis problemi üzərində çalışan tarixçilər son illər dil materiallarına daha çox müraciət edirlər.

Məlumdur ki, mütəxəssislər genezisi etibarilə türk xalqlarından biri olan Azərbaycan xalqının «yerli» qıpçaq tayfaları ilə «gəlmə» oğuz tayfalarının, sadəcə desək, birləşməsi əsasında formalaşmasına şübhə etmirlər (6; 3; 8 və d.). Lakin həmin birləşmənin tarixi gedişi, sosial, kulturoloji, linqvistik təfsilatı barədə isə müxtəlif mülahizələr irəli sürülür və mübahisəli məqamlar yaranır.

Türk tayfalarının və türkcənin Azərbaycanda yayılması məlumdur ki, hun yürüşləri ilə başlayır. Azərbaycana şimaldan eramızın ilk əsrlərindən başlayaraq axın edən hun türkləri, xüsusilə də onların dilləri barəsində müxtəlif fikirlər

söylənilir. Yəni məsələyə fərqli istiqamətdən yanaşırlar. Bir qrup tədqiqatçı alimlər hun tayfa birliyinin tərkibində türk etnoslarının əksəriyyət təşkil etmədiyini, bu səbəbdən də Şərqi hunları ilə Qərbi hunlarının mənşəcə fərqli olduqlarını sübut etməyə çalışırlar. Mövcud faktlara əsaslanan tədqiqatçılar isə hunların türk mənşəli olduqlarına inandıqları kimi, həmin fikri təkidlə irəli sürərək, faktlarla sübut etməyə çalışırlar (10, 36-40).

Hun birliyinin tərkibində olan türk tayfalarının (bulqarlar, sabirlər, avarlar, peçeneqlər və d.) eramızın ilk əsrlərindən etibarən etnolingvistik proseslərdə bütöv halda çıxış etdiklərini və Azərbaycana axın etdikləri dövrdə də məhz bir tayfa dili - dialekt nümayiş etdirdiklərini mövcud dil faktları da təsdiq edir. Həmin xüsusiyyətlər isə qıpçaq tayfa dilinə uyğun gəlir. Onlar yalnız bir tayfa dilinə mənsubluğunu Qədim Bizans, gürcü və digər dillərə məxsus yazılı abidələrdə öz əksini tapmış türk mənşəli sözlərin fonetik, leksik-semantik müqayisələrinin nəticələri də təsdiq edir. Azərbaycanın, xüsusilə şimalında eramızın əvvəllərindən başlayaraq mütəşəkkil şəkildə məskunlaşan qıpçaq türklərinin öz yazıları bizə gəlib çatmasa da, ən gec V əsrdən etibarən Cənubi Qafqazın bir sıra mənbələrində türk mənşəli sözlər, qıpçaq sözləri bu və ya digər şəkildə öz əksini tapmışdır (4, 20).

Qıpçaqların (müxtəlif adlar altında) Azərbaycan ərazilərinə hücumları VII əsrə qədər davam edir. Hətta ətraf regionları işğal edərək burada möhkəmlənmiş ərəblər də həmin hücumların qarşısını ala bilmirlər. Lakin IX əsrə doğru Türkiyədən Azərbaycana yeni bir türk tayfasının yürüşləri, oğuz yürüşləri başlanır ki, bununla da, onların qarşısını daha güclü olan bir qüvvə, oğuzlar kəsir. Bu səbəbdən də, qıpçaq hücumları azalmağa başlayır. Hətta qıpçaqlar həm Azərbaycanın, həm də Qafqazın şimalında «oturaq» həyat tərzinə keçirlər.

Məsələni tarixi aspektdən izah edən Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının nəşr etdiyi «Azərbaycan tarixi»ndə qeyd edilir ki, «III əsr Azərbaycan ərazisinə türkdilli tayfaların axını ilə əlamətdardır» (1, 22) və bundan sonra b.e. II əsrdə yaşamış Dionisi Periyeqetdən belə bir sitat verilir: «... Şimal-Qərbi tərəfdən başlasaq... Xəzər dənizi sahilində birinci yaşayanlar – skiflərdir... sonra unnlar (yəni hunlar - N.V), onlardan sonra kaspilər, daha sonra dağlıq ölkədə yaşayan döyüşkən albanlar və kadusilər, onlara yaxın mərdlər, girkanlar və tapirlərdir...» (1, 22). Həmin fikirlərdən belə bir nəticəyə gəlinir ki, III əsrdən daha əvvəl, «artıq II əsrdə şimalı-cənublu Azərbaycan ərazisində Qafqaz, İran və türk (unnlar-hunlar) etnik komponentləri mövcud idi.

Mənbələr hunların eramızın ilk əsrlərində şərqi qərbi - Avropaya köç etdiklərini və həmin köçün bir neçə əsr davam etdiyi fikrini irəli sürür. Köç edən hunların bir sıra tayfaları yol boyunca məskunlaşır ki, bu cür hunlarla məskun ərazilərdən biri də Şimali Qafqaz olur. Azərbaycana gələn, müəyyən müddət burada yaşayıb qayıdan hunlarla yanaşı, Azərbaycanı, xüsusən də onun Şimalını özünə vətən seçib burada məskunlaşanları da var idi. Azərbaycan tarixinin II hissəsində Movses Xorenatsiya istinadən bildirilir ki, hökmdar Valarşın (Valogezin) (197-215/6) dövründə «xəzir (xəzər) və basil (barsil)

kütlələri birləşərək öz hökmdarları Vnasep Surxanın başçılığı ilə Kür çayını keçdilər və onun bu biri sahilinə səpələndilər. Çoxsaylı ordu ilə köçərilərin qarşısını kəsən Valarş onları Çorayadək qaytara bilsə də, özü «qüdrətli oxatanların əlində» həlak oldu. Ondən sonra hakimiyyət başına keçən Xosrovun (217-236) dövründə də (Aqafangel və başqalarının verdiyi məlumata görə) hun türklərinin yenidən Qafqazın cənubunda görüdükləri qeyd edilir (1, 23).

Hunlar Şimali Qafqazda III-VII əsrlərdə böyük nüfuza sahib olmuşlar. Bu səbəbdən də , uzun müddət həmin ərazi «hun ölkəsi» kimi tanınmışdır.

Şimali Qafqaz hunlarının buradan Azərbaycana «enməsi» adətə çevrilmişdi. Bu vəziyyət isə Azərbaycanın etnik mənzərəsinə ciddi təsir göstərirdi. Nəticə olaraq da, II-III əsrlərdən başlayaraq Azərbaycanın Şimalı sürətlə türkləşirdi. İber-Qafqaz, İran etnosları isə dağlara sıxışdırılırdı. Beləliklə də, Hunların Azərbaycanda inamla məskunlaşması onların yalnız Şimali Qafqazda deyil, ümumən Cənubi Rusiyada hakimiyyətlərini genişləndirdikləri, Qərbi Avropaya meydan oxuduqları dövrə düşür (13, 86-92). Həmin vaxtlarda Azərbaycana hun axınlarının qarşısını almağa heç bir etnik qüvvənin gücü çatmır. Hətta hun türkləri, onların döyüşkənliyi, döyüşdə amansızlığı barədə Azərbaycanda yaşayan qeyri-türk mənşəli etnoslar arasında miflər yaranmağa başlayır. Hunların Azərbaycandakı hərbi-siyasi nüfuzu Bizans yazıçı – diplomatı Panili Priskin və latın yazıçısı Yevsevi İyeronimin (V əsr) məlumatlarında da aydın bir şəkildə əksini tapmışdır (1, 24).

Şimali Qafqazdan gələn hun türklərindən qorunmağa çalışan sasanilər III - V əsrlərdə Çora (Dərbənd) keçidini nəzarətdə saxlamağa çalışırdılarsa da , digər tərəfdən, hun türklərinin döyüşkənliyindən öz hərbi məqsədlərində istifadə etmək üçün onlarla hərbi-siyasi ittifaqa da girirdilər. Bu elə bir dövr idi ki, hun türkləri artıq öz yüksəliş (pasionarlıq) dövrünü yaşayırdı və tarixi mənbələrin də qeyd etdiyi kimi onlar nəinki Azərbaycanın cənubuna, hətta Mesopotamiyaya qədər hərbi yürüşlər edirdilər. Həmin yürüşlər VI əsrdə, sabirlərin hun tayfa birliyinə başçılıq etdiyi dövrlərdə daha da intensivləşmişdi (1, 26). Avarların VI əsrin sonlarına doğru Şərqdən başlanan güclü hücumları sabirlərin Şimali Qafqazdakı hakimiyyətini sonlandırmaqla bərabər, hun birliyinin də dağılmasına səbəb oldu. Qafqazın cənubuna sıxışdırılmış sabirlərin böyük bir hissəsini Xosrov Ənuşirəvan Azərbaycanın Şimal-Qərbində («Kitabi - Dədə Qorqud»un ifadəsi ilə «Gürcüstan ağzında») yerləşdirdi (1, 26-27).

Azərbaycana ərəblərin yürüşləri dövründə xəzərlər regionun ən güclü etnosu sayılırdı. Xəzərlərin belə böyük siyasi-hərbi gücə sahib olmalarının səbəbi isə Şimali Qafqazda yaşayan türk tayfalarının – sabir, bulqar, barsil və d. onların ətrafında birləşməsi idi. Bu səbəbdən də Azərbaycan bir sıra ərəb mənbələrində «Xəzərlər ölkəsi» kimi tanınmışdır (1, 27). Ərəblərin istilasına qədər Xəzərlər Cənubi Qafqazda heç bir hakimiyyətlə hesablaşmamış, İranın isə regiondakı siyasi nüfuzunu zəiflətməyə çalışmışlar (11, 169). Ərəblərin Cənubi Qafqaz uğrunda mübarizəsində də onların qarşısına çıxan qüvvə nə albanlar, nə ermənilər, nə də gürcülər deyil, məhz xəzərlər olmuşdur. Sözsüz ki, ərəblərin

bu barışmaz düşmənləri Cənubi Qafqaz ölkələrinə hücum etmək üçün heç bir əlverişli şəraiti əldən buraxmırdılar.

Xəzər torpaqlarına ərəblərin yürüşləri çox vaxt onların məğlub olaraq geri çəkilmələri ilə nəticələnirdi. Həmin hadisələrdən biri, xilafətin Şimal rayonları üzrə canişin, xəlifə validin qardaşı Məsləmə ibn Əbdül Məlikin 713-714-cü illərdə xəzərləri cəzalandırmaq məqsədilə onların üzərinə hücumu keçməsi özlərinin məğlubiyəti ilə nəticələnmişdir (11, 175). Digər bir döyüş zamanı, yəni 729-cu ildə xəzərlər Azərbaycana yürüş edərək, ərəb ordularını darmadağın edir və Məsləmə ibn Əhdül Məliki əvəz edən canişin Carah ibn Abdulla öldürülür (11, 176).

Cənubi Qafqazda yaşayan etnoslar, xalqlar, ərəblərə qarşı mübarizəni davam etdirmək məqsədilə xəzərlərlə gizli, yaxud açıq müttəfiqlik münasibəti yaradırdılar (11, 265, 281). Bu da, xəzərlərin Cənubi Qafqazda siyasi nüfuza və hərbi gücə sahib olmasının göstəricisi idi. Bəzən isə vəziyyət o həddə çatırdı ki, «yerli» qıpçaqlar məhz İber-Qafqaz mənşəli etnoslarla ittifaqda «gəlmə» oğuzlara qarşı çıxış edirdilər (5, 101).

Bir tərəfdən, öz sərhədlərini genişləndirərək daha münbit torpaqlar əldə etmək, digər tərəfdən isə Çinin onları sıxışdırması səbəbindən türklərin Şərqdən Qərbə doğru artan yürüşləri IX əsrdən daha fəal xarakter almışdı.

Nəhayət ki, I minilliyin ikinci yarısında öz yüksəliş («passionarlıq») dövrünü yaşayan qıpçaq türkləri ilə oğuz türkləri biri digəri ilə həm qarşılıqlı əlaqədə, həm də müəyyən qarşıdurma şəklində (qıpçaqlar Xəzər dənizinin Şimalından, oğuzlar isə cənubundan) Qərbə doğru axın edirdilər.

«Kitab ül-tican fi mülk himyər» adlı əsərində türklərdən bəhs edən Əbdülməlik ibn Hişam (VIII əsrin sonu – IX əsrin əvvəlləri) yazır ki, «Yəmən padşahı Raşi zamanında onun sərkərdələrindən biri - Şimr ibn əl-Qəttaf ibn əl-Müntab... yüz min nəfərlik ordu ilə türklərlə döyüş-döyüşə Azərbaycana daxil oldu. Döyüş nəticəsində türklər məğlub oldular» (2, 56). Həmin mənbə digər bir, əski ərəb tarixi ilə bağlı mülahizələr söyləmiş Übeyd ibn Şəriyyənin belə bir fikri də qeyd edilmişdir: «Ora (söhbət Azərbaycandan gedir–müəllif) türk torpağıdır. Onlar ortaya cəmləşərək bir-biri ilə qarışmış və təkmilləşmişlər» (2, 57).

Həmin əsərdən çıxış edərək onu deyə bilərik ki, bu günə qədər öz aktuallığını qoruyub saxlayan Azərbaycan xalqının etnogenezi məsələsi haqqındakı fikrin əsası bir qədər seyrçi olsa da həmin əsərdə də öz təsdiqini tapır.

Azərbaycan xalqı üçün çox önəmli olan – xalqımızın və dilimizin formalaşması prosesinin məhz bizim eramın I minilliyində getdiyini bütün tədqiqatçılar təsdiq etsələr də, həmin prosesin başlanğıc və başa çatma vaxtları haqqındakı mülahizələrdə fikir ayrılığı mövcuddur (1, 362).

Tədqiqatçı alim Nailə Vəlixanlı həmin istiqamətdə söylənmiş mülahizələri nəzərdən keçirərək belə bir fikir irəli sürmüşdür: «Tarixi və coğrafi qaynaqlardakı çoxsaylı faktların, eləcə də onomastik və folklor materialının tədqiqi sübut edir ki, artıq VII yüzilliyin sonralarında, yəni ərəblərin Azərbaycanda *hegemon qüvvəyə çevrilməyə başladığı*, şimalı-cənublu torpaqlarımızın xilafət tərkibinə *daxil* edildiyi dövrdə türkdilli, İrandilli və Qafqazdilli olan Azərbaycan

əhalisi içərisində funksional birincilik türk dillərinə məxsus idi» (1, 362).

Sözsüz ki, oğuz türkləri Xəzər dənizinin cənubundan Azərbaycana gəlib burada məskunlaşana qədər hun-qıpçaq türkləri kifayət qədər geniş yayılmış, hətta türk mənşəli Azərbaycan dilinin formalaşmasının ilk mərhələsi başa çatmış, müəyyən konsolidasiya prosesi (V əsrdən) də getmişdi.

Xüsusi fonografik, leksik-qrammatik normativliyi olan yazı dilinə sahib oğuzların Azərbaycanda məskunlaşmasının Azərbaycandakı etnolinqvistik proseslərə nəinki əhəmiyyətli, hətta əsaslı təsir göstərdiyini deyə bilərik. Bu baxımdan səlcuq hücumlarını xüsusi qeyd etmək lazımdır. Elə ona görə də bir sıra tədqiqatçılar uzun zaman Azərbaycanın səlcuqlaşmasını Azərbaycanın türkləşməsi kimi başa düşüb, qüsurlu konsepsiyalar yaratmışlar. Həmin konsepsiyaları nəzərdən keçirən professor Y.B.Yusifov belə bir qənaətə gəlmişdir ki, türk tayfalarının (oğuz-səlcuqların) yeni axını ilə əlaqədar, ancaq səlcuqlara qədərki Azərbaycan türkcəsinin «səlcuqlaşması» deyil, dildə oğuz-səlcuq leksik ünsürlərinin yayılması barədə danışmaq olar (12, 31).

Xalqımızın və dilimizin təşəkkül və formalaşması tarixi istiqamətində aparılan araşdırmaların da təsdiq etdiyi kimi, oğuz-səlcuqların Azərbaycan etnik-mədəni sisteminin formalaşmasında rolu çox böyükdür – onların mükəmməl yazı mədəniyyətinə, güclü dövlətçilik təcrübəsinə malik olmaları, İslam dini əsasında mənəvi-ideoloji baxımdan yenidən təşkil olunmaları (IX-X əsrlər) və II minilliyin əvvəllərindən başlayaraq, dünyaya hakim olmaq (və dünyada «nizam yaratmaq») siyasəti yeritmələri, təbii ki, həmin türk etnosuna Şərqdə geniş mövqe vəd edirdi. Oğuz-səlcuqların dünyaya («aktiv dünyaya») hakim olmaq və cəmiyyətdə «nizam yaratmaq» siyasəti o qədər gücləndi ki, onlar özlərini yüksək təbəqənin şəxsində özlərini, a) yalnız bir türk kimi deyil, həm türk, həm fars, həm də ərəb kimi göstərməyə başladılar; b) hər üç, türk, ərəb və fars mədəniyyətin sahibi, davamçısı və mülahizəçisi saydılar; c) həmin dövrdə Şərqdə geniş yayılmış islam (müsəlman) dünyasının hamisi hesab etdilər.

Oğuzların həmin iddiaları, akademik Nizami Cəfərovun da qeyd etdiyi kimi, Türküstandan fərqli olaraq, Azərbaycanda artıq öz passionarlığını itirməkdə olan qıpçaqlara qarşı da yönəldi – tarixçilərin ya görməzliyə vurduqları, ya da sui-istifadə etdikləri möhtəşəm «Kitabi-Dədə Qorqud»da əks olunduğu kimi, oğuzlarla qıpçaqların bir neçə əsr davam edən qeyri-bərabər «mübarizə»si başlandı. «Kitab» oğuzlara məxsus olsa da, burada «yerli» qıpçaqların «gəlmə» oğuzlar tərəfindən sıxışdırılması nəticəsində «yerlilər»in «gəlmələrdən» incikliyinə emosiyası heç də tam inkar olunmur (5, 14-17).

Həqiqətən də, qıpçaqlarla oğuzlar arasındakı olan və kifayət qədər mürəkkəb xüsusiyyətlərə malik ictimai-siyasi, etnik-mədəni, linqvistik və s. münasibətlər Azərbaycan xalqının (və dilinin) mənşəyini səciyyələndirmək baxımından da çox önəmlidir .

Azərbaycan xalqının antropoloji tədqiqi oğuz-qıpçaq etnogenezisinə apardığı kimi, dilinin də fonetika, leksika və qrammatikası ilə oğuz-qıpçaq dil xüsusiyyətlərinə bağlandığını qeyd edən görkəmli türkoloq T.Hacıyev «M.Kaşğari oğuz

və qıpçaq dillərini təxminən eyni xüsusiyyətlər ilə təqdim edir» (7, 59) mülahizəsini irəli sürmüş və öz fikrini nümunələr vasitəsi ilə də təsdiq etmişdir.

Əslində professor X.Koroğlunun «Azərbaycanın və Aranın tam şəkildə türkləşməsində oğuz tayfalarının kütləvi köçlərinin böyük rolu olmuşdur» (9, 15) fikri də maraq doğurur. Çünki Azərbaycana oğuzların (xüsusilə oğuz-səlcuqların) gəlişi İslam dininin türklər arasında yayıldığı, türklərin İslam ideologiyasına dayanaraq dünyaya hakim olmaq uğrunda mübarizəyə qalxdığı dövrlərin ilk mərhələsinə təsadüf edir. Lakin müəllifin fikirlərində təzadlı və mübahisə doğuran məqamlar da var: Məsələn, «Ancaq türkləşmə prosesi sürətlə baş vermədi. Məlumdur ki, səlcuqların ilk çağlarında bəzi Azərbaycan torpaqları vergi verməklə öz müstəqilliklərini saxlamışdılar. Məsələn, Səlcuq hökmdarı Məlik şah (1055-1092) və xüsusən də, onun ölümündən sonra varislər arasında hakimiyyət uygunda aparılan müharibələr zamanında Şirvanşahlar öz müstəqilliklərini qorumuşdular» (9, 15).

Müəllifin belə bir fikrə gəlməsinin səbəbi bəlkə də, həmin dövrdə Duka oğlu Səlcuqun xələflərinin saraylarda farscaya üstünlük verdikləri halda, geniş xalq kütləsinin türkcə danışaraq türk həyat tərzini sürmələri haqındakı tarixi məlumatlardır. Bu isə onu göstərir ki, hakimiyyətin necə bir mövqe tutmasından asılı olmayaraq Azərbaycanın türkləşməsi posesə uyğun bir sürətlə yekunlaşdı. Əslində, oğuzlar (oğuz-səlcuqlar) gələndə qədər həmin türkləşmə prosesi müəyyən həddə çatmışdı ki, həmin fikrin təsdiqinə ərəb-müsəlman mənbələrində də tez-tez rast gəlinir.

X-XI əsrlərdə oğuz-səlcuqlar öz yürüşləri ilə Azərbaycanı səlcuqlaşdıraraq türkləşmə prosesini başa çatdırdılar. Oğuzların, əsasən də oğuz-səlcuqların Azərbaycanın etnogenetik tarixindəki rolunun böyüklüyünün təsiridir ki, a) Azərbaycanın türkləşməsi tarixini bir qrup tədqiqatçılar səhvən məhz onların adı ilə əlaqələndirir, b) Azərbaycandakı oğuz hakimiyyətinin tarixi isə bir sıra elmi-kütləvi (publisistik) əsərlərdə eramızın əvvəllərindəki əsrlərə aid edilir.

Azərbaycanda XI-XII əsrlərdə türk dilində yazılı abidələrə rast gəlinməsə də, M.Kaşğarının «Divani-lügət it-türk»ü əsərinə nəzər saldıqda görürük ki, türk dili həm şifahi, həm də yazılı formada artıq I minilliyin sonu II minilliyin əvvəllərində Avrasiyanın böyük bir ərazisində yayılmışdı. Eyni zamanda, bu dil elə bir ictimai-siyasi və mədəni nüfuza malik idi ki, ərəb dilinə (İslamın yüksəliş dövründə!) meydan oxuyurdu.

Göründüyü kimi, VII əsrdən başlayaraq tədricən, IX əsrdən isə böyük axınla Türküstandan Azərbaycana gələn oğuz türkləri Azərbaycandakı tarixi türk etnosları və etnodil sistemi ilə son orta əsrlərə qədər müxtəlif səviyyələrdə (dialekt-şivə, danışq dili - ümumxalq dili, yazı dili - ədəbi dil və s.) kontaktda olmuş, həmin kontaktın təbii-tarixi nəticəsi olaraq Azərbaycan milli ədəbi dili formalaşmışdır ki, II minilliyin əvvəllərində başlayan bu proses orta əsrlərin sonlarına qədər davam etmişdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan tarixi: 7 cilddə, II c. Bakı: Elm, 2007, 608 s.
2. Azərbaycan tarixi üzrə qaynaqlar. Bakı: Çıraq, 2007, 400 s.
3. Bünyadov Z.M. Azərbaycan VII-IX əsrlərdə. Bakı: Şərq-Qərb, 2007, 424 s.
4. Cəfərov N.Q. Azərbaycanşünaslığın əsasları. Bakı: Pedaqogika, 2005, 256 s.
5. Cəfərov N.Q. Azərbaycan xalqının şah əsəri. 5 cilddə. II c. Bakı: Elm, 2007, 352 s.
6. Cəfərov N.Q. Azərbaycan türkcəsinin təşəkkülü: diferensiasiya, yoxsa inteqrasiya? 5 cilddə, III c. Bakı: Elm, 2007, 324 s.
7. Hacıyev T.İ. Azərbaycan ədəbi dilinin tarixi. 2 hissəli. I h. Bakı: Elm, 2012, 476 s.
8. Xudiyev N.M. Azərbaycan ədəbi dili tarixi. 8 cilddə, I c. Bakı: Elm və təhsil, 2012, 686 s.
9. Koroğlu X.H. Oğuz qəhrəmanlıq eposu. Bakı: Yurd, 1999, 182 s.
10. Mustafayeva S.Ş. Qədim Azərbaycan dilində tayfa dili xüsusiyyətləri. Bakı: Bakı Universiteti, 2013, 168 s.
11. Очерк истории Грузии. 579 с. // <https://www.twirpx.com/file/881726/>
12. Юсифов Ю.Б. Об актуальных проблемах этнической истории Азербайджана. // <https://erevangala500.com/page/84.html>
13. Rene Cronsset. Bozkır imparatorluğu. İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2006, 520 s.

АЗЕРБАЙДЖАН: ПРОБЛЕМА ЯЗЫКА И ГЕНЕЗИСА

С.Ш.МУСТАФАЕВА

РЕЗЮМЕ

В статье мы говорили об исследованиях проведенных в направлении генезиса азербайджанского народа, которые являются одной из актуальных темы и исследований истории становления и развития азербайджанского языка.

В этой статье мы также проанализировали спорные моменты, связанные с обеими областями как этапами распространения турецких племен и турецкого языка в Азербайджане, чтобы прояснить происхождение азербайджанского народа.

Ключевые слова: азербайджанский народ, язык, генезис, тюрк, племена

AZERBAIJAN: THE PROBLEM OF THE LANGUAGE AND GENESIS

S.Sh.MUSTAFAYEVA

SUMMARY

In the article, we have spoken about the investigations carried out in direction of the Azerbaijanian people genesis which is one of the urgent subject and of the researching the history of the formation and development of the Azerbaijani language.

In order to clarify the origin of the Azerbaijani people, we have also analyzed the controversial points which are related to both areas as the spreading stages of the Turkish tribes and the Turkish language in Azerbaijan in this article.

Keywords: Azerbaijan people, language, genesis, Turk, tribes

UOT 811.161.1.

**THE CONCEPT «GEMS» AND ANTHROPONYMS
IN THE AZERBAIJANI AND RUSSIAN LANGUAGE**

A.MURADOVA
Baku State University
pawion@mail.ru

The article deals with the systematization and analysis of the: 1) anthroponyms that were formed from the names of gems: a) patronymic surnames with the suffix –nikov that were formed from the names of professions with the suffix –nik; b) seminarists' surnames; c) surnames that were formed from the nick-names; 2. proper names that were sources for formation of the names of the gems on the material of the Azerbaijani and Russian language.

In Azerbaijani language, unlike the Russian, names of gemstones participate in formation only of personal woman's names

The research shows that anthroponyms with the names of gems were formed by two ways: some of them were formed as a result of the natural historical process, the other ones were created artificially.

Keywords: Russian, Azerbaijani, gems, anthroponyms, patronymic surnames, seminarists' surnames, nick-names, women's names

It is known that concepts including the concept “gems” are mental representations, abstract object or abilities that make up fundamental buildings of thoughts and beliefs. Any concept plays an important role in all aspects of cognition.

The American philosopher and cognitive scientist Jerry Fodor wrote: "Within the framework of the representational theory of mind, the structural position of concepts can be understood as follows: Concepts serve as the building blocks of what are called mental representations (colloquially understood as ideas in the mind). Mental representations, in turn, are the building blocks of what are called propositional attitudes (colloquially understood as the stances or perspectives we take towards ideas, be it "believing", "doubting", "wondering", "accepting", etc.). And these propositional attitudes, in turn, are the building blocks of our understanding of thoughts that populate everyday life, as well as folk psychology. In this way, we have an analysis that ties our common everyday understanding of thoughts down to the scientific and philosophical understanding of concepts" [12].

Thus the picture of the world is defined as “the global image of the world

underlying a person's world view, which expresses the essential properties of the world in the understanding of a person as a result of his spiritual and cognitive activity" [8, 21].

Study of names of gemstones shows their close connection with onomastic vocabulary. It is possible to see numerous examples of use of designations of gemstones as proper names of different types.

At any nations of the world it is possible to meet a certain number of personal names, surnames that are derived from names of gemstones. Personal names of this kind are metaphoric, i.e. names of gemstones are used in a figurative sense to underline properties of called.

The personal names including names of gemstones are connected with a positive connotation. It should be noted that if bases of some names and surnames coincide with names of gemstones, then in some cases they came from the corresponding personal names or nicknames, in others – have artificial character. Let's consider concrete examples:

in the Russian language:

a) Patronymic names with the ending -nikov, formed from the names of professions on -nik.

As B.O.Unbegaun notes, in some surnames there are names of long-disappeared professions. For example: *Жемчужников* "pearl jeweler" <pearls, *Жемчужник*- pearl merchants or pearl jeweler [10, 187].

In "Onomasticon" Veselovsky there are: *Жемчугин*: Zhemchugin Ivan, a peasant, 1564, Novgorod; *Жемчужников*, *Жемчужников*: Prokofy Zhemchuzhnik, peasant, 1495, Novgorod; Ivan Zhemchuzhnikov, a nobleman, a bailiff at the Cherkasy princes, 1584; Vasily Terentevich, 1602, Novgorod; Zhemchuzhny Ivan G.Borozdin, the end of the XV century [5, 98].

b) Seminarian surnames (the Russian "harmonious" artificial surnames that were received by representatives of the clergy from the end of the 17th century). They developed out of natural historical process (at which personal names were gradually transformed to hereditary surnames) and were thought up artificially [11].

As B.O.Unbegaun writes, "Artificial surnames are typical for Great Russian clergy, while the low-Russian and Belarusian priests, as a rule, in seminary kept their hereditary surname [10].

These surnames often were formed by means of a suffix "-sky/-tskiy" [10] perhaps, under the influence of the Ukrainian (or Polish) language, with orientation to surnames of natives from the Ukraine, graduates of Bursa who differed during addition of tradition in bigger education and were an example, and even actually teachers.

Another characteristic feature is the presence of surnames with the suffix "-ov", formed from nouns ending in "-a" (in natural names, these words are characterized by the ending in "-in"): *Бриллиантов*, *пот Бриллиантин*, etc. [10].

The names formed from names of gemstones: *Аметистов*, *Бриллиантов*,

Гранатов, Сапфиров, Топазов. As a rule, the surname could belong to everybody who was related to jewellery: it was either mined, or sold, and, perhaps, was a jeweler. Such approach is also quite probable: when one wanted to emphasize certain advantages or features of appearance in the person and gave him nicknames: Бриллиант – for a pure light soul. Аметист, Сапфир- amazing colors of the eye, etc., and only then the surnames appeared. It is possible to put in this row on purely semantic interpretation: semi-precious stones are the same stones, only semiprecious; the necklace can consist of them.

At Russians, the concept "emerald" is reflected in personal names Смарагд and surnames of Изумрудов, Смарагдин, Смарагдов. This name comes from a word *смарагд* – nowadays outdated Church Slavonic designation of an emerald.

It is possible to consider the small number of carriers of *Смарагдов (а)* which corresponds to a name Смарагд. В.О.Унбеган carried a surname *Смарагдов* to artificial, that is to develop out of gradual transformation of personal names in the inherited surnames. Usually representatives of clergy were carriers of artificial surnames.

Besides, there is also the surname Изумрудский in Russia, but it occurs very seldom [7].

c) the surnames created from a nickname:

The Russians, for whom the names of gems are not typical, knew the ancient worldly name of Алмаз. Documents of the 17th century informed about such people as Almaz Ivanov, the head of Dvin customs; Almaz Ivanov, Moscow clerk: Almaz Cistogo, Moscow clerk. The Russian surname goes back to this name of the Russians.

Sometimes the surname is just translated either from a foreign language into Russian, or from Russian into foreign language, such as: Адамантов instead of Алмазов (алмаз). Exactly the same method was used in the formation of the names of the clergy [10, p. 179].

The surname «Яхонтов» has a twofold origin. The loving parents could give a churchless name of Яхонт to the child as in ancient days «яхонты» called gemstones sapphire and a ruby [10, p. 160].

In private theatricals where serfs played was other "nursery" of similar surnames. So, the count Nikolay Petrovich Sheremetev enjoined to replace to actors of the theater "plebeian" surnames with the pseudonyms formed from names of gemstones. Ballerina Shlykova became Granatova, singer Anna Kucheryavikova - Izumrudova, actors Chechevitsyna and Kocherdykova - Yakhontova and Ametistova.

It should be noted that personal names were sources for formation of names of minerals more often. Richard S. Mitchell in the book *The Names of Minerals. What do they mean?* writes that over 1,100 names of minerals originate from last names or personal names. Names of minerals sometimes formed from names of representatives of the nobility, in general men of weight.

A number of names goes back to names of notable citizens of a certain country. Let us consider concrete examples: Alexandrite – in honor of the emperor Alexander II; Bornemanit – in honor of the mineralogist Irina Borneman-Starynkevich; Gagarinit – in honor of the first astronaut Yu.A.Gagarin; Kankrinit – in honor of the Minister of Finance column E.F.Kankrina; Komarovit – in honor of the astronaut V.M. Komarov; Uvarovit – in honor of the count S.S.Uvarov; Fersmanit and fersmit – in honor of the academician A.E.Fersman; Chevkit – in honor of the general K.V.Chevkin; Chkalovit – in honor of the pilot V.P.Chkalov.

in Azerbaijani language:

The name of the person, which serves distinction of people from each other, was ancient as language and history of Azerbaijani people. From time to time names in process of society are enriched and improved, some of them completely are lost or change under the influence of social and political, economic, cultural events and factors [4, 3].

Personal names with the gemstone component in Azerbaijani language showed researches of names, a huge number of the anthroponyms formed by addition of two bases:

1. with the “xanım” component - *Almazxanım* (almaz “diamond” + xanım "madam"), *Dürxanım* (dürr "pearls" + xanım "madam"), *İncixanım* (inci "pearls" + xanım "madam"), *Zümrüdxanım* (zümrüd "emerald" + xanım "madam"), *Yaqutxanım* (yaqut "rubin" + xanım "madam") [2;3;4];

2. with the “*bəyim*” component – *Dürbəyim* (dürr "pearls" + bəyim "lady"), *İncibəyim* (inci "pearls" + bəyim "lady"), *Zümrüdbəyim* (zümrüd "emerald" + bəyim "lady"), *Yaqutbəyim* (yaqut "rubin" + bəyim "lady") [2;3;4];

3. with various components:

Dürnisə (dürr "pearls" + nisə), means "woman similar to pearls" [2;3;4];

Dürdanə (dürr "pearls" + danə "grain"), means "pearl grain" [2;3;4];

Dürəfşən (dür "pearls" + əfşən "radiation"), means "various, extending light" [2; 3; 4];

Dürəngiz (dürr "pearls" + əngiz "sow"), means "spread light" [2; 3; 4];

Dürsabah (dürr "pearls" + sabah "morning"), means "morning pearl" [2;3;4];

Dürsədəf (dürr "pearls" + sədəf "nacre"), means "nacreous pearl" [2;3;4];

Dürsəti (dürr "pearls" + səth "surface"), means "the girl with a pearl face" value [2;3;4];

Dürtəkin (dürr "pearls" + təkin "only"), means "lovely, expensive" [2;3;4];

İncibibi (inci "pearls" + bibi "aunt") [2; 3; 4];

İncigül (inci "pearls" + gül "flower"), means "pearl flower" [2;3;4];

İnciqız (inci "pearls" + qız "girl"), means "clean, trustful girl" [2;3;4];

İncinisə (inci "pearls" + nisə "purity"), means "clean as pearls the woman" [2;3;4];

Sədəfnur (sədəf "nacre" nur "truth symbol"), means "nacre light" [2;3;4].

During the research we also revealed units with the gemstone component (almaz, firuzə, inci, mirvari, dürr, sədəf, yaqut, brilyant, zümrüd). Let's in more detail consider etymology and values of some anthroponyms:

Almaz is a woman's name, that has two origins – Azerbaijani and Greek. In "The sensible and etymological dictionary of the Azerbaijani names" by H. Hasanov the nomination Almaz is used in three meanings: 1. Pure gemstone; 2. crystal; 3. strong, unshakable [2]. In "The explanatory dictionary of the Azerbaijani names" by A. Pashayev this personal name is used in two variations of "Almaz/Almas", in value "strong, transparent, beautiful, graceful" [4].

Brilyant is a woman's name, the French origin, in value "precious, rare" This anthroponyms is not registered as a personal name in dictionary by H.Hasanov [4].

Firuzə - a woman's name, the Persian origin. This name is recorded in dictionary by H.Hasanov and A.Pashayev`the following meanings: «1. gemstone of blue color; 2. victorious, winner; 3. beautiful; 4. figuratively the stone bringing happiness». As a result of phonetic change of letters at the beginning and in the middle of a word the following names Fizurə, Pirzə, Piruzə, Pürüzə, Pürüzə, Pürzə in value "1 were formed. light; 2. happy; 3. winner" [2; 4].

Inci is a woman's name, the Azerbaijani origin, means "1. zhemchuzhina; 2. sensitive"[2; 4].

Mirvari is a woman's name, the Persian origin, means pearl [2; 4].

Sədəf is a woman's name, the Arab origin, means "shine, purity" [2; 4].

Yaqut is a woman's name, the Greek origin, further turned into the Arabic form of the word "yakhont"[2; 4].

Zümrüd is a woman's name, the Arab origin, has two meanings "1. gemstone of green color; 2. names of the known bird phoenix"[4].

As a result it would be desirable to emphasize the following:

1. in Azerbaijani language, unlike Russian language, names of gemstones participate in formation only of personal woman's names,

2. in the Russian language anthroponyms with names of gemstones participate only in formation of the surnames formed in two ways: some as a result of the natural historical process, while others were created artificially

“Names comprise the certain values connected with the words participating in their education. However this value is not connected directly with essence of the object which underwent the act of the nomination, and indirectly reflects these or those characteristics which are important for the nominator and are connected with cultural and relevant concepts of the people” [6].

The anthroponym itself does not have a real meaning - a personal name has social denotate and connotation. Anthroponymitself incorporates cultural connotations that are formed at the expense of what the phantom lexical meanings turning it into an intermediate form between onym and an appellative of a konnotonim by E. Otin's definition [9, 3].

Anthroponym exists in language, features of its functioning are

determined by language laws. The semantics of the anthroponym is determined by national cultural connotations.

REFERENCE LIST

1. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti. Dörd cildə. Bakı: Şərq-Qərb, 2006.
2. Həsənov H.Ə. Azərbaycan şəxs adlarının izahlı-etimoloji lüğəti. Bakı: Çıraq, 2002
3. Çobanov M.N., Çobanov M.M. Azərbaycan şəxs adları. Bakı: Maarif, 1995
4. Paşayev A., Vəşirova A. Azərbaycan şəxs adlarının izahlı lüğəti. Bakı: Mütərcim, 2011
5. Веселовский С.Б. Ономастикон: Древнерусские имена, прозвища и фамилии. М.: Наука, 1974.
6. Мадиева Г.Б., Супрун В.И. Антропонимы как средство выражения национальной культуры // Известия ВГПУ. 2010. №6. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/antroponimy-kak-sredstvo-vyrazheniya-natsionalnoy-kultury> (дата обращения: 12.05.2020).
7. Назаров А. Драгоценные имена и фамилии: соотносимые со словом изумруд // <http://imja.name/imena/dragotsennye-imena-i-familii-izumrud.shtml> (дата обращения: 12.05.2020).
8. Роль человеческого фактора в языке: язык и картина мира / под ред. Б.А.Серебренникова. М.: Наука, 1988.
9. Отин Е.С. Материалы к словарю собственных имен, употребляемых в переносном значении // Вопросы ономастики: Собственные имена в системе языка. Свердловск: Урал. ун-т, 1980.
10. Унбегаун Б. О. Русские фамилии. М.: Прогресс, 1989.
11. Успенский Л. Ты и твое имя. // http://lib.ru/PROza/uspenskij_1/you_name.txt (дата обращения: 12.05.2020).
12. Fodor J. Concepts: Where Cognitive Science Went Wrong. New York, 1998

AZƏRBAYCAN VƏ RUS DİLLƏRİNDƏ “QİYMƏTLİ DAŞ” KONSEPTİ VƏ ANTROPONİMLƏR

A.MURADOVA

XÜLASƏ

Məqalədə Azərbaycan və Rus dillərinin materialları əsasında aşağıdakı antroponimlər sistemləşdirilir və təhlil olunur: 1. qiymətli daşların adlarından əmələ gələn antroponimlər; a) – nik şəkilçisi ilə bitən sənət-peşə adlarından –nikov şəkilçisi vasitəsi ilə əmələ gələn patronimik soyadlar; b) seminarist soyadları; c) ad-ləqəblərdən əmələ gələn soyadlar; 2. şəxs adlarından əmələ gələn qiymətli daşların adları.

Azərbaycan dilində rus dilindən fərqli olaraq, qiymətli daşların adları yalnız şəxsi qadının adlarının formalaşmasında iştirak

Aparılan tədqiqat göstərir ki, tərkibində qiymətli daşların adları olan antroponimlər iki yolla əmələ gəlir: tarixi prosesin nəticəsində və süni şəkildə.

Açar sözlər: Azərbaycan, rus, qiymətli daşlar, antroponimlər, patronimik soyadları, adlar-ləqəblər, qadın adları

КОНЦЕПТ «ДРАГОЦЕННЫЕ КАМНИ» И АНТРОПОНИМЫ В АЗЕРБАЙДЖАНСКОМ И РУССКОМ ЯЗЫКАХ

А.МУРАДОВА

РЕЗЮМЕ

Статья посвящена систематизации и анализу: 1) антропонимов, образованных от названий самоцветов: а) отечественных фамилий с суффиксом –ников, образованных от названий профессий с суффиксом –ник; б) фамилий семинаристов; в) фамилий, образованных от -ников; 2. имена собственные, послужившие источниками для образования названий драгоценных камней на материале азербайджанского и русского языков.

В азербайджанском языке, в отличие от русского, названия драгоценных камней участвуют в образовании только личных женских имен.

Исследование показывает, что антропонимы с названиями драгоценных камней образовались двумя путями: одни из них образовались в результате естественного исторического процесса, другие были созданы искусственно.

Ключевые слова: русский, азербайджанский, драгоценные камни, антропонимы, отчества, прозвища, женские имена

ƏDƏBİYYATŞÜNASLIQ

УДК 82

РУССКАЯ ЛИТЕРАТУРА НА СТРАНИЦАХ ГАЗЕТЫ «КАСПИЙ»

M.A.ЯКУБОВА

Бакинский Государственный Университет
maryamyagubova@bsu.edu.az

Начало XX века - особый этап в истории русско-азербайджанских и азербайджано-русских литературных и культурных связей. Именно в этот период русская литература начинает активно осваиваться азербайджанскими литераторами и просветителями.

Этому процессу немало способствовало развитие национальной печати. К жизни и творчеству деятелей русской литературы активно обращались как русскоязычные, так и азербайджаноязычные периодические издания.

Следует напомнить, что проблема отражения русской литературы на страницах разноязычной азербайджанской печати неоднократно становилась темой наших научных изысканий [5, 6].

Так, особая роль в деле освоения и пропаганды русской литературы азербайджанской русскоязычной печатью принадлежит газете «Каспий», с перерывами издававшейся в Баку с 1881 по 1919 год.

За последние тридцать шесть с лишним лет газета неоднократно меняла своих редакторов, а вместе с ними и политику, проводимую на собственных страницах. Но одно осталось неизменным: постоянный интерес к русской (и не только русской!) литературе и культуре. Более того, авторы, печатавшиеся на страницах «Каспия», обращались к творчеству не только великих русских писателей, поэтов, драматургов, но и деятелей литературы так называемой «второго ряда».

С первых дней своего существования газета стала активным пропагандистом русской литературы. Особое внимание обращалось не только на важнейшие события из литературной и культурной жизни России (как, например, столетие со дня рождения А.С. Грибоедова в 1895 г., столетие со дня рождения А.С. Пушкина в 1899 г., пятидесятилетие со дня смерти В.Г.Белинского в 1898 г. и др.), но также самые незначительные факты из современной литературы.

Следует заметить, что наиболее популярными среди «каспийцев» были А.С.Пушкин, А.С. Грибоедов, М.Ю.Лермонтов, Н.В.Гоголь, В.Г.Белинский, И.С.Тургенев, Л.Н.Толстой, М.Е.Салтыков-Щедрин, А.М.Горький и другие.

Ключевые слова: русская литература, публикация, Каспий

Конец XIX – начало XX веков – особый этап в истории русско-азербайджанских и азербайджано-русских литературных взаимосвязей.

Как уже отмечалось в ряде наших научных изысканий, именно в этот период азербайджанскими литераторами и просветителями начинает активно осваиваться русская литература. Этому процессу немало способствовало развитие национальной печати. К жизни и творчеству деятелей русской литературы активно обращались не только русскоязычные издания, но и азербайджаноязычные газеты и журналы.

Особая роль в деле освоения и пропаганды русской литературы азербайджанской русскоязычной печатью, безусловно, принадлежит газете «Каспий», издававшейся в Баку в 1881-1919 годах.

За прошедшие тридцать шесть с лишним лет существования газета неоднократно меняла своих редакторов, а вместе с ними и политику, проводимую на собственных страницах. Но одно оставалось неизменным: постоянный интерес к русской (да и не только русской) литературе и культуре. Авторы, печатавшиеся на страницах газеты «Каспий», обращались к творчеству как великих русских литераторов, так и писателей и поэтов «второго ряда».

Данная проблема, а именно – русская литература на страницах газеты «Каспий», неоднократно становилась темой научных изысканий. Однако, к сожалению, затрагивалась она лишь в связи с разработками проблем освоения творческого наследия отдельных представителей русской литературы в Азербайджане.

Исключение составляет лишь монография С. А. Мовлаевой «Пропаганда русской и азербайджанской культуры на страницах газеты «Каспий»» [2]. Однако и здесь искомая проблема представлена лишь в небольшой главе, не дающей полного и всестороннего анализа всех ее аспектов. А, между тем, накопленный материал, большей частью практически малоизвестный, может и должен быть предметом большого и интересного разговора.

Следует заметить, что с первых дней своего существования газета становится активным пропагандистом русской литературы. Особое внимание обращалось не только на важнейшие события из культурной жизни России (как например 100-летний юбилей А. С. Грибоедова в 1895 году, 50-летие со дня смерти В. Г. Белинского в 1898 году, 100-летие со дня рождения А. С. Пушкина в 1899 году и др.), но и самые мало-мальски значительные историко-литературные факты.

Следует отметить, что не только определенные памятные события становились отправной точкой для многочисленных газетных публикаций. Имена великих русских классиков постоянно мелькают на страницах «Каспия». Так, один из корреспондентов газеты, выступавший под псевдонимом «Игла», писал в декабре 1908 года: «Гении не могут принадлежать нации, народу или какой-нибудь стране. Они принадлежат всему миру, всему человечеству. Разве можно сказать, что песни Байрона принадлежат только англичанам, Гейне – немцам, Мицкевича – полякам, Гю-

го или Беранже – французам, Пушкина – только русским...» [1, № 220].

Понимая значение русской литературы в культурной жизни Азербайджана, газета писала: «Местная интеллигенция прекрасно владеет русским языком, знакома с русской литературой, любит и, что важнее всего, понимает ее... Знакомясь с русской литературой, учаь на русской науке, проникаясь идеалами великих русских писателей, татары (азербайджанцы – М.Я.) скорее и вернее сойдутся с нами...» [1, 1898, № 158].

Безусловно, здесь следует сделать некоторую оговорку: известно, что изначально во главе газеты находились представители русскоязычной интеллигенции, которые не могли не ратовать за дальнейшие сближение Азербайджана с Россией и усиление влияния последней на местное общество. Тем не менее, роль и значение газеты в знакомстве азербайджанского читателя с историко-литературными фактами из жизни и творчества русских писателей и поэтов трудно переосмыслить. Более того, эти публикации привлекли читателей к более тесному знакомству с их произведениями.

Следует заметить, что наибольшей популярностью у каспийцев пользовались А.С.Грибоедов (чьа биография была тесно связана с Азербайджаном), А.С.Пушкин, М. Ю. Лермонтов, Н.В.Гоголь, В.Г.Белинский, Л.Н.Толстой, М.Е.Салтыков-Щедрин, А.П.Чехов, А.М.Горький и многие другие.

Основная часть. Так, в четвертом номере газеты за 1895 год, в честь столетнего юбилея со дня рождения известного русского драматурга, поэта и дипломата Алексея Сергеевича Грибоедова была опубликована анонимная статья, автор которой по тогдашней традиции скрылся за псевдонимом. Это событие было отмечено и в последующих номерах газеты за этот год [1, № 7, № 9 и другие].

Особого внимания у авторов «Каспия» удостоился и великий русский поэт Александр Сергеевич Пушкин. Первая публикация о нем появилась в газете еще в 1887 году [1, №86]. С тех пор интерес к жизни и творчеству Пушкина все возрастает, достигнув своего пике накануне и в дни празднования столетнего юбилея поэта [1, 1898, № 265,269,273; 1899, № 109, 110 и др.]. Более того, юбилею Пушкина был посвящен специальный выпуск газеты, в котором были опубликованы юбилейная редакционная статья, очерк жизни и творчества поэта, статья одного из постоянных авторов газеты Н.Козеренко «Пушкин в русской литературе» и другие материалы. И хотя эти публикации не выходили за рамки обычных юбилейных статей, значение их как свидетельства серьезного интереса к жизни и творчеству русского поэта в Азербайджане, трудно переоценить. Более того, они внесли свою лепту в становление собственно азербайджанского пушкиноведения.

Этот вклад на протяжении последующих лет неоднократно пополнялся. Наибольший интерес среди указанных публикаций привлекает

большая статья А.Горина, опубликованная в 1912 году [1, №24] в связи с семидесятилетием со дня трагической гибели Пушкина. Эта статья несколько выходит за рамки обычных публикаций, приурочиваемых в то время к определенным памятным событиям, так как здесь автор большей частью прослеживает историю освоения творчества Пушкина русской демократической критикой начиная с Белинского.

Как уже отмечалось выше, «каспийцы» со всей серьезностью относились к особым фактам из жизни великих русских классиков. Не стал в этом плане исключением и Николай Васильевич Гоголь, чье творчество уже издавна было популярно в Азербайджане. Национальное гоголеведение, безусловно, начало складываться задолго до первых публикаций о великом русском писателе в газете «Каспий». Однако нельзя не оценить и того, пусть скромного, но достаточно весомого вклада «каспийцев».

Заметным событием в жизни газеты стало широко отмечавшееся в 1902 году событие – пятидесятилетие со дня смерти Гоголя. В связи с этой датой было опубликовано сразу несколько статей, в которых отмечались некоторые значительные факты из жизни и творчества писателя. При этом особое внимание уделялось анализу комедии «Ревизор», популярность которой не только среди русскоязычной, но и азербайджаноязычной интеллигенции того времени хорошо известна.

Не меньшего внимания «каспийцев» привлекала и поэма «Мертвые души», которую они усиленно рекомендовали для изучения в местных учебных заведениях. Следует также заметить, что образы и герои этой поэмы, как и других произведений Гоголя, достаточно часто встречаются в статьях, фельетонах и иных публикациях газеты [1, 1901, №25, 1902, №43, 64 и др.].

Практически с первых дней своего существования газета «Каспий» обращается к жизни и творчеству другого великого русского поэта – Михаила Юрьевича Лермонтова. Поводом для начала освоения лермонтовского наследия в Азербайджане явилась весьма важная дата – пятидесятилетие со дня трагической гибели поэта. Одной из первых публикаций на эту тему явилась статья «Памяти М.Ю.Лермонтова», вышедшая в 151-ом номере газеты за 1891 год. Разговор о поэте и его творчестве был продолжен в последующих номерах газеты. Особый отклик в виде рецензий вызвали посмертные издания произведений Лермонтова, осуществленные в юбилейном году.

Другой, не менее популярной у «каспийцев» личностью был Иван Сергеевич Тургенев. На страницах газеты постоянно публиковались не только статьи и очерки о нем, но и фрагменты отдельных произведений писателя. Особой популярностью у авторов «Каспия» пользовались такие антикрепостнические произведения, как «Муму», «Записки охотника» и др.

Первые публикации о Тургеневе относятся практически к началу

выхода газеты в свет в 1881 году, когда в одном из номеров была опубликована статья анонимного автора, посвященная «Песне торжествующей любви». В следующем году в двух номерах газеты были опубликованы также анонимные воспоминания о встрече их автора с русским писателем под названием «Мое знакомство с И.С.Тургеневым» [1, №107,108].

Как сообщает С.Мовлаева в своей книге «Пропаганда русской и азербайджанской культуры на страницах газеты «Каспий», именно здесь впервые сообщалось о постановке на азербайджанском языке пьесы Тургенева «Безденежье» в переводе Узеира Гаджибекова с участием Араблинского [3, 99].

В 1906-м году [№184] в газете был опубликован очерк Евгения Богословского «Тургенев – борец за права человека», посвященный «Запискам охотника». По его мнению, «Записки охотника», «правдивые очерки, открывающие читателю многие симпатичные и высокие стороны...».

Как отмечалось выше, тургеневский цикл был наиболее популярным произведением Тургенева у местных критиков. Свидетельством тому являются как вышеуказанные публикации, так и статья Михаила Спиридонова, посвященная анализу «Записок охотника». Эта статья была опубликована в 1913 году [1, №188]. Как считает Мовлаева, М.Спиридонов в этой статье выступал с позицией «эстетствующей, реакционной и либеральной критики, возглавляемой Дружининым, Боткиным, Анненковым и Ал. Григорьевым...» [3, 100].

В 1912 году на страницах газеты появляется рассказ Тургенева «Похождения подпоручика Бубнова» с краткой историей его создания.

Как уже отмечалось выше, особым вниманием газета «Каспий» относилась к творчеству Михаила Евграфовича Салтыкова-Щедрина. Как известно, смерть писателя в 1889 году получила широкий отклик в демократической прессе по всей Российской империи. Не стал в этом плане исключением и Азербайджан, в том числе газета «Каспий». В нескольких номерах газеты были опубликованы статьи «Памяти М.Е.Салтыкова-Щедрина», «Материалы для литературного портрета М.Е.Салтыкова-Щедрина», Н.К.Михайловского, краткая биография великого русского сатирика, его завещание сыну, описание похорон и другие материалы [1, №92, 96,100 и др.].

Ряд газетных публикаций конца позапрошлого века были посвящены Николаю Алексеевичу Некрасову. Поводом для них послужило широко отмечавшееся в 1911 году двадцатилетие со дня смерти великого русского поэта. В статьях «Гражданская позиция» М.Львова, «Поэзия протеста», «Поэт-гражданин» анонимных авторов и др. анализировались гражданские мотивы в поэзии Некрасова [1, 1911, №40]. К сожалению, авторы этих, да и других публикаций о Некрасове ограничились анализом лишь одной темы – «гражданской», оставив без внимания все жанровое многообразие творчества поэта.

Особого внимания удостоился и великий русский критик Виссарион Григорьевич Белинский, взгляды которого на литературу и искусство были близки и понятны «каспийцам». Ссылки на литературно-критические и публицистические статьи Белинского часто мелькают на страницах газеты. Однако наибольший резонанс получило торжественно отмечавшейся всей демократической прессой России пятидесятилетие со дня смерти великого критика.

В связи с этим «Каспий» публикует целую подборку статей, посвященных этой дате [1, 1898, №88,106,108,110 и др.]. Наибольший интерес среди этих многочисленных публикаций привлекает статья Ал.Горина «Неистовый Виссарион».

Одним из наиболее постоянных объектов внимания корреспондентов газеты был и Антон Павлович Чехов. Это и закономерно, так как великий русский писатель и драматург был их живым современником, а его творчество находилось в центре острейшей литературной борьбы того времени. Данный факт отмечает и С.Мовлаева. «Почти во всех публикациях газеты об А. П. Чехове выявляются отдельные детали и подробности из общей картины той литературной борьбы, которая развернулась в до-октябрьской критике за Чехова и против «чеховщины». [3, 106].

Одним из первых откликов газеты на творчество Чехова по праву можно считать рецензию на его рассказ «Именины», опубликованную в 1888 году. С тех пор имя Чехова постоянно мелькает на страницах газеты. Глубокий и всесторонний анализ отдельных произведений писателя представлен в статьях Г.Майашвили [1, 1892, №15], Л.Аккерштока [1, 1892, №2], рецензия на бакинскую постановку «Трех сестер» В.Рудзевича [1, 1892, №227] и многих других.

В 1900 году в мартовском номере газеты была опубликована рецензия на третий том собрания сочинений Чехова.

В самом начале 1904 года в критическом обзоре за 1903 год особо отмечается один из последних рассказов Чехова «Невеста» [1, №1].

В 1904 году в связи со смертью писателя был опубликован большой очерк-некролог Е.А.Бондаренко «Памяти А.П.Чехова» [1, №150].

Следует заметить, что газета и в дальнейшем, до самого конца своего существования, обращалась к фактам биографии и творчества великого русского реалиста, знакомя с ними широкую читательскую аудиторию.

Заключение и научная новизна. Не менее часто газета обращалась к творчеству и наследию и иных деятелей русской литературы и литературной критики – Ф.М.Достоевского, Л.Н.Толстого, А.И.Герцена, А.Н.Островского, А.М.Горького и многих других. Изучение некоторых проблем освоения и восприятия русской литературы XIX века азербайджанской разноязычной печатью начала прошлого столетия дает возможность восполнить отдельные пробелы в истории русско-азербайджанских литературных и культурных взаимосвязей и взаимоотношений. В на-

стоящей статье впервые прослеживается история освоения ряда историко-литературных фактов, что дает возможность оценить степень интереса к русской литературе XIX века со стороны авторов и публицистов газеты «Каспий». К сожалению, в рамках настоящего исследования не представляется возможным, более подробно остановится на всех аспектах искомой проблемы. Это задача новых научных изысканий, которая, безусловно, должна быть разрешена.

ЛИТЕРАТУРА

1. Газета «Каспий». 1881–1917 гг.
2. Адыгезалов Г.В. Библиография журнала «Литературный Азербайджан» по русско-азербайджанским связям и вопросам развития азербайджанской литературы (1931–2007). Баку: Мутараджим, 2008, 272 с.
3. Мовлаева С.А. Пропаганда русской и азербайджанской культуры на страницах газеты «Каспий». Баку: ЭЛМ, 1983.
4. Османгызы Л. Публицистика Ахмедбея Агамалыоглу (на материале газеты «Каспий»). Баку, 2012, 404 с. (на азербайджанском языке).
5. Якубова М.А. Пушкинские мотивы на страницах журнала «Джигит» // Əbdürrəhim bəy Haqverdiyevin 150 illik yubileyinə həsr olunmuş "XXI əsrdə elm və təhsil: nəzəriyyə və təcrübə" mövzusunda beynəlxalq elmi-praktiki konfrans materialları. Kars, 20-21 mayıs, 2020, s. 45-51.
6. Якубова М.А. Русская литература на страницах журнала «Джигит» // «Язык и литература». Баку, 2009, № 1(67), сс. 140-143.

RUS ƏDƏBİYYATI «KASPI» QƏZETİNİN SƏHİFƏLƏRİNDƏ

M.A.YAQUBOVA

XÜLASƏ

XX əsrin əvvəlləri Azərbaycan-rus və rus-Azərbaycan ədəbi və mədəni əlaqələri tarixində xüsusi bir mərhələdir. Məhz bu dövrdə rus ədəbiyyatı Azərbaycan maarifçi və ədibləri tərəfindən daha fəal şəkildə mənimsənilməyə başlayır.

Bu prosesin geniş yayılmasında milli mətbuatın inkişafının xüsusi rolu olmuşdur. İstər rus, istərsə də Azərbaycan dilində çap edilən dövrü mətbuatda rus ədəbiyyatı nümayəndələrinin həyat və yaradıcılığına tez-tez müraciət edilirdi.

Azərbaycandakı rusdilli mətbuatda rus ədəbiyyatının öyrənilməsi və təbliğatı işində 1881-1919-cu illər arasında müəyyən fasilələrlə nəşr edilən «Kaspi» qəzetinin xüsusi rolu olmuşdur.

Fəaliyyət göstərdiyi otuz altı ildən artıq müddətdə dəfələrlə qəzetin redaktorları və onlarla yanaşı, qəzet səhifələrində yürüdülmüş siyasət də dəyişmişdir. Yalnız bir şey dəyişmədən davam etmişdir: rus (o cümlədən, digər xalqların da!) ədəbiyyatı və mədəniyyətinə maraq. Bundan əlavə, «Kaspi» qəzetində çap olunan müəlliflər yalnız görkəmli rus yazıçıları, şair və dramaturqlarının yaradıcılığına deyil, «ikinci sıra» adlandırılan ədəbiyyat nümayəndələrinin də yaradıcılığına müraciət edirdilər.

Qəzet fəaliyyət göstərməyə başladığı ilk günlərdən rus ədəbiyyatının fəal təbliğatçısına çevrilir. Yalnız rus ədəbi və mədəni həyatında baş verən mühüm hadisələri işıqlandırmaq kifayətlənmir (məsələn, 1895-ci ildə A.S.Qriboyedovun anadan olmasının 100 illiyi, 1899-cu ildə A.S.Puşkinin anadan olmasının 100 illiyi, 1898-ci ildə V.Q.Belinskiyin vəfat etməsinin 50-ci

ildönümü və s.), həmçinin müasir ədəbiyyatda baş verən ən kiçik hadisələrə də diqqət yetirilirdi.

Qeyd etmək lazımdır ki, «kaspiçilər» arasında A.S.Puşkin, A.S.Qriboyedov, M.Y.Lermontov, N.V.Qoqol, V.Q.Belinski, İ.S.Turgenev, L.N.Tolstoy, M.Y.Saltıkov-Şedrin, M.Qorki və başqalarının həyat və yaradıcılığı daha çox maraq doğururdu.

Açar sözlər: rus ədəbiyyatı, nəşr, Kaspi qəzeti

RUSSIAN LITERATURE ON THE PAGES OF NEWSPAPER «KASPIY»

M.A.YAGUBOVA

SUMMARY

The beginning of the 20th century is a special stage in the history of Russian-Azerbaijani and Azerbaijani-Russian literary and cultural relations. That was during this period when Russian literature began to be actively explored by Azerbaijani writers and educators.

This process was greatly facilitated by the development of the national press. Both Russian-language and Azerbaijani-language periodicals were actively addressing the life and work of figures of Russian literature.

A special role in the development and promotion of Russian literature by the Azerbaijani Russian-language press belongs to the "Kaspiy" newspaper, which was published in Baku from 1881 to 1919 with some interruptions.

Over the past thirty-six years, the newspaper has repeatedly changed its editors, and with them the policies pursued on its own pages. But one thing remained unchanged: the constant interest in Russian (and not only Russian!) literature and culture. Moreover, the authors, published on the pages of the "Kaspiy", turned to the work of not only the great Russian writers, poets, playwrights, but also literary figures of so-called "second line".

From the first days of its existence, the newspaper became an active promoter of Russian literature. Particular attention was paid not only to the most important events from the literary and cultural life of Russia (such as, for example, the centenary of the birth of A.S. Griboyedov in 1895, the centenary of the birth of A.S. Pushkin in 1899, the fiftieth anniversary of the death V.G. Belinskiy in 1898, and others), but also the most insignificant facts from modern literature.

It should be noted that the most popular among the "kaspian" were A.S. Pushkin, A.S. Griboedov, M.Y. Lermontov, N.V. Gogol, V.G. Belinskiy, I.S. Turgenev, L.N. Tolstoy, M.E. Saltykov-Shchedrin, A.M. Gorky and others.

Keywords: russian literature, publication, Kaspiy

UOT 82:1**FƏLSƏFİ POEZİYANI ANLAMANNIN YOLU**

M.ABDULLAYEVA
Bakı Dövlət Universiteti
metanetabdullayeva@bsu.edu.az

“Həyatın surətini, zahiri estetikasını təhqiq edən ədəbiyyatla onun mahiyyətini, daxili qanunauyğunluqlarını öyrənən fəlsəfə poeziyada birləşir.”

Prof. S.Xəlilov

Məqalə fəlsəfi poeziyada koqnitiv metafora probleminə həsr olunub. Məqalədə göstərilir ki, poetik obrazlarda dövrün böyük mütəfəkkirlərinin fəlsəfi düşüncə tərzini, dünyaaanlamı əks olunur; fəlsəfi poeziyanın düzgün dərkini, müəllifin dünyagörüşünün anlaşılması birbaşa koqnitiv metaforaların ezoterik funksiyalarının müəyyənləşdirilməsi və düzgün mənalandırılması işi ilə birbaşa bağlıdır.

Açar sözlər: fəlsəfi konsepsiya, koqnitiv metafora, ezoterik funksiya, rəmz, poetik obraz

Fəlsəfi poeziya daşdığı batini məna yükünə görə ezoterik¹ poeziyadır. Həqiqi mənası batində gizlədilər, formanın gözəl örtük olduğu, introspektiv təcrübələrdən alınmış sakral biliklərin rəmzləşdirildiyi poeziya qiymətli və əvəzsiz tədqiqat obyektidir, zəngin milli xəzinəmizdir. İnsan həyatının, mövcudluğun mahiyyətinin doğurduğu əbədi suallara ilkin olaraq poeziya cavab verməyə cəhd göstərmişdir. Poeziya da fəlsəfə kimi suallar verir və düşündürür, özünün dünyabaxış modellərini təqdim edir. Poeziyanın əbədi suallara verdiyi cavablar məntiqi əqillə bərabər, həm də ruhun həqiqətlərini ifadə edir. Belə həqiqətlər isə ezoterik biliklərdir. Əsrlər boyu ezoterik biliklər polisemantik obrazlarla bədii formalarda təqdim olunub. Bu baxımdan klassik poeziyanın rəmzi dilinin araşdırılması, böyük mütəfəkkirlərin dünyagörüşlərinin diqqətdən kənar qalan gizli tərəflərini öyrənmək həm filoloji, həm fəlsəfi elmlərin üzərinə düşür.

«Milli xəzinəmizin gövhərlərini əldə etmək üçün əvvəlcə onun bağlı qapısını açmaq lazımdır. Qapının açarı mətnin dilidir, bu dil isə metaforadır,

¹ Ezoterika (ἐσωτερικός) – batini deməkdir. Ezoterik bilik idrak prosesində yarımçıq qalan sahəni – irrasional sahəni əhatə edir. Həyatı, varlığını müxtəlif aspektlərdən və eyni zamanda, hərtərəfli, bütöv dərk etmək üçün bu insan biliyinin hər iki sahəsi vəhdətdə götürülməlidir.

alleqoriyadır, rəmzdir» (1, 39). Rəmzi dili zəngin əsərlərdə metaforalar müəlliflərinin idrak səviyyəsinin göstəricisi kimi çıxış edir. Ona görə fəlsəfi poeziyanın poetik ünsürləri koqnitiv(idraki) yanaşma çərçivəsində təqdim olunur. Bu zaman dil hadisələri insanın idrak fəaliyyətinin təzahür formasına çevrilir. «Belə rəmz və alleqoriyalar məntiqi qurulmuş mühakimələrin vasitəsilə ötürülməsi mümkün olmayan zərif yaşantıları ifadə etməyə imkan verir» (18, 170). Metafora həyatı və özünü dərk etmə prosesinin təsvirində əsas vasitə kimi çıxış edən və nitqlə təfəkkürün sintezi olan fenomendir. Fəlsəfi poeziyanın dərki birbaşa metaforaların dərki ilə bağlıdır. «Metafora əşyaların mahiyyətinə nüfuz edir» (14), buna görə də metaforanı öncə şüur hadisəsi, daha sonra dil hadisəsi adlandırırlar və bu, düzgün yanaşmadır. Erl Makkormak metaforanın bir-biri ilə qarşılıqlı əlaqəli üç səviyyəli proses olduğunu göstərir: «(1) metafora dil prosesi kimi - adi dildən diaforaya, epiforaya və geriyə, adi dilə, (2) metafora semantik və cintaktik proses kimi, yəni metaforanın izahı linqvistik nəzəriyyənin terminləri ilə baş verir, (3) idrakın daha geniş təkamülü nəzəriyyəsinin kontekstində yerləşdirilən metafora koqnitiv proses kimi, yəni metafora yalnız semantik proses kimi yox, həm də yeni bilik verən özül koqnitiv proses kimi nəzərdən keçirilir» (23, 381). Metaforaların koqnitiv semantikasını səthi şərh etmədə dərk etmək mümkün deyil. Tədqiqatçı alim Niyazi Mehdi təsəvvüf poeziyasının batini strukturunun bir neçə səviyyəsini qeyd edərək yazır: «Təsəvvüfün batini pafosu onun ezoterik dilini virtuoz surətdə əsaslandıraraq inkişaf etdirdi. Bu dil üçpilləli səciyyə daşıyırdı, yəni hər söz-ışarə matryoşka prinsipi üzrə özündə digər mənaları ehtiva edirdi. İlk səviyyə təbii dilin səviyyəsidir, yəni ışarə lüğəvi mənaya malikdir, sintaksis isə ilkin dil funksiyası daşıyır. İkinci səviyyə şairin dilidir, orada təbii dil ışarələri metaforik, me-tonimik və s. mənalara malikdir. Təbii dil sintaksisinin üzərinə isə poetik dilin ölçü, vəzn, fars izafətləri (Azərbaycan poetik dilində) kimi sintaktik formalar qoyulurdu. Üçüncü səviyyə semantik plan idi ki, o da sufi filosoflərinin köməkliylə poetik ışarələrin təfsirində yaranırdı... Sufi filosoflərinə – vahidlə çoxluğun dialektikası, varlığın səviyyələri, emanasiya, Allahın atributları, tək-allahlığın formulası, zikr, təvəkkül, İsa peyğəmbərlə, Yusiflə bağlı simvollar, işıq və qaranlıq, saflıq və s. aiddir. Təsəvvüfün korifevləri bu filosoflərin mənalarının poetik rəmzlərlə verilməsini hər cür məntiqi, mistik, hətta poetik formada əsaslandırırıdılar. Beləliklə, təsəvvüf özünün ezoterik dilini yaradırdı» (24, 87). Ezoterik dili universal dil də adlandırmaq olar. Bütün sakral mətnlər, o cümlədən də fəlsəfi poeziya bu dildə yazılıb.

Dahi söz ustadlarımızın poeziyası ezoterik «söz xəzinəsi»dir ki, burada dərk edilməsi üçün yüksək erudisiya tələb olunan sözlərdən, çoxmərtəbəli metaforalardan, anlaşılması bəzən mümkün olmayan söz-kodlardan məharətlə istifadə olunub. Poeziyanın ezoterik mahiyyətini başa düşmək üçün koqnitiv metaforaların metafizik kodunu tapmaq və dərinliyini dərk etmək gərəkdir. Fəlsəfi mətnlərin həm Qərb, həm də Şərq tədqiqarçıları poetik sözün fəlsəfi-ezoterik mahiyyətini anlamının yolunun insanın özündən – özünü dərkəndən

keçdiyini söyləyirlər. «Ezoterizmin “kodu açılmaz”, elə mütləq kod yoxdur ki, onu tətbiq etdikdə mətnin şərhı aydın olsun. Poetik hissiyat, bəsirət, həmçinin oxucunun qəlbinin Həqiqi Nura yönənməsi “kodu” açan açarlardır; bu cür poeziyanı anlamaq və belə ənənədə əsərlər yazmaq provansal sözü olan *qai saber* – “şux elm” adlandırılır və o, sevgi nəğmələri vasitəsilə insanı ezoterik biliklərə çatdırı bilir» (17).

Nizaminin rəmzi dilinin sakral məzmununu, fəlsəfi konsepsiyasını araşdıran Andrey Bertels (1928-1995) yazır: «Orta əsrlər ədəbiyyatının simvolu olan metaforanın məzmunu mövcud olan ilahiyyat və təbiətşünaslıq təsəvvürləri ilə müəyyənləşdirilir... Bu terminlər ... aləmi və Allahı dərk etməkdən ibarət **özünüdərk**in çox mühüm ilkin anlayışlarıdır. Nizami kimi bir şair onları buna tam uyğun şəkildə adlandırır və poetik obrazlara tətbiq edir» (15, 99). Poetik obrazlarda dövrün böyük mütəfəkkirlərinin fəlsəfi düşüncə tərzı, dünyaənamı əks olunur. Bu mənada fəlsəfi poeziyanın düzgün dərkı, müəllifin dünyaəgörüşünün anlaşılması metaforaların dəqiq araşdırılması və düzgün mənalandırılması işi ilə birbaşa bağlıdır.

Fəlsəfi poeziyanın ezoterizminin kateqorial aparatı daha çox metaforalar, analogiyalar, alleqoriyalar, mənə-obrazlar şəklində özünü göstərir, yəni metaforik dillə dünyanın və onun dərkının əks olunması baş verir. Tədqiqatçılar göstərir ki, metaforanın qavranılmasında obrazlı termin mücərrəd terminin anlaşılması üçün istifadə olunur və metaforanın bu xüsusiyyəti ezoterik mətnin yaradılmasında vacib amildir. Bu cəhət həm Uzaq Şərq, həm İslam Şərqı, həm də Qərbin bədii-fəlsəfi əsərlərində özünü göstərir. Belə əsərlərdə əsas ideya ümumi mənə formasında yox, bədii obrazlar formasında çatdırılır. Obraz özünün metaforik qəlibində varlığın. həqiqətinin dərk olunmasında əsas üsul kimi çıxış edir. Bədii ədəbiyyatda metafora, alleqoriya adlandırılan belə sistem «yol verilməz» informasiyaların bizim şüurumuz tərəfindən dərk olunmasına kömək edən vasitədən başqa bir şey deyil. «Ədəbiyyat ekzistensial mahiyyət daşıyır. O, dəyərlər müstəvisini formalaşdıraraq oxucunun oraya “qərq olması”nı nəzərdə tutur» (13). Oxucu (tədqiqatçı) ekzistensiyasından (özünüdərkədən) uzaqdırsa, kifayət qədər batini nura sahib deyilsə, dərinliyə qərq ola bilmir. O zaman bədii mətnin (poetik sözün) həqiqi mahiyyəti anlaşılmamış qalır. Bədii formanın fəlsəfi-ezoterik dərkı məhz onun əsas elementlərinin – metaforaların sakral mahiyyətlərinin, koqnitiv funksiyalarının, gizli semantik məzmunların üzə çıxarılması ilə mümkündür. “Ezoterik mətnə metaforanın funksional xüsusiyyətlərindən biri onun yalnız bir çox metafiziki məsələlərin sırr pərdəsini açmaq deyil, həm də həqiqəti gizlətməkdir. Metaforanın kodlaşdırma keyfiyyəti imkan verir ki, müəyyən inkişaf mərhələsində dayanan cəmiyyətin qəbul etməyə hələ hazır olmadığı biliklər açılmasın, lakin onlara işarə edilsin. Qədim Şərq müdrikliyində deyilir ki, həqiqət haqqında xəbər verilməlidir, amma həqiqət gizli saxlanılmalıdır. İkincisi, yalnız bu və ya digər təlimin ardıcılıları üçün nəzərdə tutulmuş mənaların təsadüfi adamların müdaxiləsindən qorumaqdır. Üçüncüsü, oxucunun sözün rəmz pərdəsinin arxasın-

dakı mənasını əldə etmək cəhdini intensivləşdirməkdir. Bir qayda olaraq, gizli və əlçatmaz olan, daha çox maraq kəsb edir və onun anlaşılmasında aktiv (burada: idraki) hərəkət etməyə şövqləndirir. Dördüncüsü, fəlsəfi ideyaların metaforik ifadəsi diqqəti onların dərinliyinə və çoxplanlılığına yönəltməklə rəşionalçıların skepsisindən və naşılarnın hərfi şərhindən qoruyur” (20). Koqnitiv metaforanın nə dərəcədə dərin məna kəsb etməsi müəllifin idrak imkanlarının genişliyindən asılıdır. Klassik poeziyada müəllifin dünyagörüşünü dərk etmək üçün metaforanın koqnitiv funksiyası açar mövqedə durur. Filosof Əbu Turxanın məlum şeirində (**“İdrakı rəmz bilib bir gül sandılar, // Aqıl olanları bülbül sandılar. // Vaxt keçdi, rəmz itdi, sonra gələnlər // Yalnız bülbül ilə güllü andılar”**(6, 168)) **gül** və **bulbul** obrazları nitq fiquru kimi, yəni batini mahiyyəti unudulmuş anlayış kimi ədəbiyyatın tədqiqat obyektidir, batini mənasına görə, ezoterik səviyyədə fəlsəfənin. Həyatın surətini, zahiri estetikasını təhqiq edən ədəbiyyatla onun mahiyyətini, daxili qanunauyğunluqlarını öyrənən fəlsəfə poeziyada birləşir. Birləşdirən vasitə metaforadır. “Ezoterik mətnlərdə metafora adı və yüksək reallıqlar arasında əlaqə yaradır, rəşionalla irrəşional arasında körpü funksiyasını yerinə yetirir” (20). Nizami Gəncəvi insanın idraki qabiliyyətlərinin bu iki tərəfindən hansının aktiv olmasından asılı olaraq əsərlərinin anlaşılması, mənalandırılması probleminə belə münasibət göstərir:

**“Onun dənəsi əncir ləzzəti verir,
İçində isə badam ləpəsi var.
Surətpərəstlər üçün surəti qəşəngdir,
Məzmun sevənlər üçün də məğzi vardır.
Bağlı bir mücrüdür, içi dürlə dolu,
Gözəl dolğun ibarələr isə onun açarıdır.
Bu dürlərin sapı o başın boynunu bəzəyər ki,
Açarı ilə mücrünün qfılını açə bilsin.
Onun nəzmində nə yaxşı, pisi varsa,
Hamısı rəmz və hikmətin işarələridir”**(9, 290).

Hər “*dənənin əncir ləzzəti*” ifadəsi poetik dilin gözəlliyinə, sözlərin dəqiq və düzgün işlədilməsinə, “*içində badam ləpəsi var*” ifadəsi isə sözün alt mənasının, ezoterik məzmunun olmasına işarədir. “*Bağlı mücrü*” ifadəsi sözlərin iç tutum üçün qəlib olduğunu, “*İçə dürlə dolu*” ifadəsi əsərin qiymətinin onun batini müstəvisində yerləşdirildiyini bildirir. Nizami Gəncəvi “*fələyin sirlərini*” daşıyan gizli (ezoterik) biliklərin yalnız rəmzi sözlə ifadəsinin mümkün- lüyündən danışıq:

**«Gözün görmədiyi bir surət haqqında
Cəsarətlə söz danışmaq rəva deyil
Sirri ahəstə söyləyən böyükklər
Fələyin sözlərini üstüörtülü deyərlər»** (8, 308).

Üstüörtülü danışmaq rəmzi danışmaqdır, metaforik dillə insan, yaradılış, kainat haqqında gizli bilikləri ötürməkdir. Metaforaların koqnitiv semantikasını

səthi şərh etməklə onları dərk etmək mümkün deyil. Ona görə də metaforaları hərfi mənada şərh etməyə başlayan andan mübahisələr yaranır. Belə əsərlərin hərfi mənası onların ilkin səviyyəsi, ən dar mənasıdır. Füzuli deyir:

**«Gərçi surətdə şəriki-bəşəriyyət çox olur,
Dərki-əsrari-həqiqət dili-dana eylər.
Az olur qabili-idraki-rümüzi-mə'qul,
Sanma hər xaki qəza alimi-əasma eylər»** (4, 141).

Bu beytlərdə Füzuli deyir ki, surət aləmini başa düşənlər çox olsa da, həqiqətin sirlərini yalnız qəlb alimi dərk edər. Rəmzləri dərk etməyə qabil olan azdır, tale hər torpağı (kamal sahibləri üçün ruhunu tanımayan və buna görə də özünü fiziki bədən olaraq qəbul edən insanlar torpaqdan başqa bir şey deyil) səmaların sirrini tədqiq edən alim etməz.

Əsrlər boyu rəmzlər ezoterik biliklərin həm qıfılı, həm də açarı olub. Qədim misirlilərin, şumerlərin ideoqrafik yazıları, runi kult yazıları buna misaldır. Fəlsəfi poeziyanın dilinin rəmziliyinin dərinliyi məzmunun keyfiyyəti ilə ölçülür. Məsələn, təsəvvüf ədəbiyyatında idrak prosesinin yüksəlmə xəttində funksional əhəmiyyət daşıyan məqamların və hal yaşantılarının təsviri məntiqli, rəşadətli vasitələrlə mümkün olmadığına görə rəmzi dildən istifadə ən effektiv üsul hesab olunurdu. “İdrakın bu pilləsində arif (qnostik) mütləq Varlığı onun vahidliyində, dəyişməzliyində, əbədiliyində dərk edir. İnsanın təbii dili belə halı yalnız təqribi təsvir edə və ona işarə edə bilər. Bu zaman dil rəmziləşir, metaforalarla zənginləşir” (11, 250). Hələ antik dövr filosofları metaforanın aləmi dərk işində rolunu qiymətləndirirdilər. “Bir çox əsrlər ərzində idrak prosesinin mexanizminin anlaşılması “mum səth üzərində iz salan möhür” metaforasından istifadə yolu ilə baş verirdi. Beləcə, mum lövhəcik üzərinə hərflərin çəkilməsi obrazı Platonun “Teetet” dialoqunda özünü göstərir. Bu obraz antik dövr filosoflarından ilk dəfə «metafora» sözünü işlədən Aristotelin “Ruh haqqında” traktatında təkrarlanır” (22). Platonun məşhur “mağara”sı mifoloji metaforik obraz kimi insanların aləmi dərkində müxtəlif səviyyələrini göstərən uğurlu vasitədir. Metaforanın nəzəriyyəsinə yaradan Aristotelin metaforaya münasibəti ikilidir: bir tərəfdən onun üçün metafora kifayət qədər nəzəri əhəmiyyəti olmayan bir şeydir, necə ki poeziya və ritorika nəzəri idrak prosesində elə bir əhəmiyyət daşımır (14). Burada Aristotelin metaforaya bədii-estetik dil ünsürü kimi, poeziyaya isə estetik forma kimi baxışı ifadə olunub. Digər tərəfdən, o, göstərir ki, “metafora hələ adı olmayan bir şey haqqında məlumat verməyə xidmət edir. Bununla da yeni biliklər öyrədərək bizi təlimləndirir. Metafora o zaman qiymətli ki, o, qarşısına qoyulmuş məqsədə çatır; metaforalar öyrədici, nəzəridir, aydındır” (14). Deməli, Aristotel metaforaya yalnız estetik təsir yaradan dil ünsürü kimi baxmır, həm də onun idrak prosesindəki rolunu vurğulayır. Poeziyaya gəldikdə isə, Aristotel onun digər sənət növlərindən fərqli olaraq daha fəlsəfi və daha ciddi olduğunu söyləyir.

Aristotel metaforanı insan təcrübəsinin sonsuz rəngarəngliyinin, son nəticədə isə, dünyanın təsvirində dil vasitələrinin məhdudluğu problemini həll edən vasitə adlandırır. Metaforaların işləkliyi aktiv olan fəlsəfi poeziyada

müəlliflərin fəlsəfi təfəkkürünün çoxcəhətliyi ilə bədii dilinin zənginliyi, eyni zamanda hər ikisinin – təfəkkürlə dilin fəlsəfi-poetik vəhdəti üzə çıxır. Bir qayda olaraq, təfəkkürün dərinliyi və çoxcəhətliyi dilin çətinliyi ilə müşayiət olunur. Çətinlik dilin ifadə tərzinə görə yox, anlaşılmasına görədir. «*Hər dildə ki var, əhli-razəm, // Məcmui-fünunə eşqbazəm*», - deyən böyük Füzuli öz dövrünün bütün elmlərini ən yüksək səviyyədə mənimsəmiş, ali kamalını şeir sənətinə «yükləmişdir». Odur ki, müasir dövrdə hər hansı bir elm adamının Füzuli irsini tam öyrənməsi və dərk etməsi üçün onun yüksək aludəliklə əxz etdiyi bütün elmlərdən elə Füzuli qədər xəbərdar olması gərəkdir. Bir buna görə Füzuli “çətinidir”. Füzuli dilinin lüğət tərkibində dinə, habelə elmin müxtəlif sahələrinə (nücum, təbabət, fəlsəfə, məntiq və s.) məxsus söz və terminlər üstünlük təşkil edir. Bunların da əksəriyyəti jarqonizmlər (təsəvvüf terminləri) funksiyasında işlədilir. Bir də buna görə Füzulini dərk etmək “çətinidir”. Füzuli şeirində söz öz mənasından artıq mənə bildirir» (2, 267). Bu fikir bütün təsəvvüf şairlərinin irsinə də aiddir.

Sözün, metaforik obrazın öz mənasından da artıq mənə bildirməsi sözün ilkin dərk səviyyəsindən çıxıb dərin semantik qatlarda yeni mənə, fəlsəfi-koqnitiv yük qazanması deməkdir. Yevgeni Bertels (1803-1957) özünün “Fars sufilərinin poetik terminologiyası üzrə qeydlər” məqaləsində metaforaları sufi terminləri adlandıraraq yazır: «Obrazların örtüyünü qopararkən örtüyün arxasında sufi fəlsəfəsinin şərti texniki terminlərini (istilahlarnı) tapırıq, onları da açmaqla artıq daha dərin səviyyəyə, sufiliyin fəlsəfi əsasının özülünə enirik, bu da onların substratının axtarışına, yaxud da əldə olunan nəticə ilə kifayətlənərək gələcək işlərdə onlardan istifadə etməyə imkan verir» (16, 110). Metaforaların fəlsəfi özülünə enməklə müəllifin sözün alt strukturunda yerləşdirdiyi mənəni əldə etmək olar. Sözlər metaforik-koqnitiv mexanizm kimi müəllifinə konseptual sistemlərini qurmaqda fəlsəfi dünyagörüşü əks etdirən vasitə kimi xidmət edir. Neçə yüzilliklər ərzində metafora dilçiləri, filoloqları cəlb etdiyindən də artıq filosofları, dünyanın sirlərinə açıqlıq gətirmək istəyən insanları cəlb edib. Bu işdə rəmzlər, metaforalar insanların poetik nitq imkanları ilə fəlsəfi təfəkkürünün sintezi şəklində dünyanı dərkən fərdi modeli kimi çıxış edir. Metafizik hadisələrin dərk olunmasında metaforalar aparıcı mövqedə durur. Fəlsəfə mücərrəddiyə çox yaxınlaşdıqca metaforaların aktuallığı artır.

Fəlsəfədə metafora vasitəsilə yeni mənə ənginlikləri açılır. Ona görə də orta əsrlərdə fəlsəfi fikrin poetik əsərlər formasında verilməsi ənənəvi hal idi. “Bir çox tədqiqatçıların fikrincə, bu əsərlər (Əbu Təmmamin, əl-Mütəkəllimin, əl-Məərrini – M.A.) vəzn və qafiyələnmiş olsa da, poeziyadan artıq fəlsəfi əsərlərdir. Bunu orta əsrlərdə başa düşürdülər. İbn Xəldun «əl-Müqəddimə» əsərində yazır ki, əl-Mütənəbbi və əl-Məərrinin bəzi əsərləri şeirlə yazılsa da, poeziyaya deyil, fəlsəfəyə aiddir” (5, 87). Əl-Məərrinin tələbəsi, görkəmli Azərbaycan şairi, ədəbiyyatçısı, alimi Xətib Təbrizi poetik nümunələrin “şərhcilik işində şeirlərin dilinin təhlili ilə kifayətlənməməyi məsləhət görürdü” (5, 78). O, dərin mənələrə xüsusi fikir vermiş, “poetik əsərlərin şərhində fəlsəfə və ilahiyyatın da mühüm rol oynadığını düzgün dərk etmişdi” (7, 118). Metaforanın koqnitiv nəzəriyyə-

sinə əsasən, insanın idrak sistemi metaforikdir. Bu o deməkdir ki, “bir qəbildən olan hadisənin yaşanılması və dərk olunması başqa qəbildən olan hadisələrin terminləri vasitəsilə (semantik köçürülmə yolu ilə - M.A.) baş verir” (21, 389). Koqnitiv semantikada müəyyən klişələr vasitəsilə insanın fiziki və hissi həyatında və təcrübəsində əldə etdiyi biliklər mücərrəd sahələrə proyeksiya olunur. Metafora koqnitiv funksiya daşdıqda elmi biliklər əldə etmə vasitəsi olaraq fəlsəfi dərk ünsürünə çevrilir. Adi metaforadan fərqli olaraq koqnitiv metafora insanın konseptual sahəsinin ən dərin hissələrinə çatmağa imkan verir. Belə metafora həm də konseptual metafora adlanır.

Metafora yaradılış prosesinin təfəkkürün dayaqlandığı əsaslarını dərk etmədə etnik, milli özəllik yanaşma çərçivəsi ilə məhdudlaşmır. O həm də universal obraz kimi qlobal bir funksiya daşıyır. “Milli mənsubiyyətindən asılı olmayaraq bütün insanlar üçün mövcud olan universal konseptlər var. Belə konseptlərə misal olaraq “həyat”, “ölüm”, “sevgi” və s. göstərmək olar” (19, 333). Belə konseptlər ezoterik dünyagörüşlə bağlananda metaforik cildə bürünməyə məcbur olur. Metaforanın universal obraz funksiyası o zaman mümkündür ki, o, konseptual yükə malik olsun. Ezoterik dünyagörüşün ifadəsində metafora universal obraz statusu qazanır və ezoterik dünyagörüşün təqdimatının mümkünlüyü məhz belə universal formaların hesabına yaranır.

Universal forma kimi istifadə edilən metaforalardan biri insanı (arzu və ehtiraslarını) və onun nəfsini (canını) ifadə edən *at*, *araba*, *sürücü* triadasıdır. Bu üçlüyün biri, ikisi, yaxud da hər üçü birlikdə müxtəlif etno-mədəni bölgələrdə fəlsəfi antropologiyaya xidmət edir.

Sufi mətnlərini və simvolikasını araşdıran professor A.Bertels yazır ki, sufi mütəfəkkiri Yusif Qarabaği rəmzlərdən istifadə edərək idrak yolunda (mərifətdə) bədəni at, canı isə atlı adlandırır (3, 109). İnduizmin Veda müdrikliyində insan fenomeninin dərkində əsas konseptual metafora bədənlə nəfsin (canın) qarşılıqlı münasibətini ifadə edən *araba*, *at* və *sürücü* anlayışlarıdır. “Veda”da “hisslər qaçan atlara, ağıl cilova, dərrakə arabaçıya, can isə bu maddi bədən arabasında oturan sərnəşinə bənzəyir. Can bədən və hissələrə bağlı olduğu üçün gah həzz alır, gah da iztirab çəkir. Böyük müdriklərin fikri belədir” (3, 34). Platonda (“Fedr”) *at arabası* insanın nəfsini (canını) simvolizə edir. *Arabaçı* dərrakədir. Arabaya qoşulmuş iki fərqli at – *ağ və qara atlar* nəfsin iki başlanğıcını (ali və aşağı xisləti yaradan keyfiyyətləri) simvolizə edir: gözəl *ağ at* xeyirxah, iradəli; yaramaz *qara at* ehtiras və arzuları. Platona görə, iki hissədən ibarət insan nəfsinin ali tərəfi əbədi dünyanı müşahidə etməyə qabildir, alçaq tərəfi isə hissi dünyanı (25). Platonun antropologiyası qədim və orta əsr fəlsəfi fikrinə güclü təsir göstərmişdir. Qərbin və Uzaq Şərqi fəlsəfi müdrikliyində insan və onun canı probleminin bədii obrazlarla mümkün dərkə bu üç metaforanın vasitəsilə baş verir. Bəs islam şərqində? Araşdırmalar göstərir ki, nə zaman və harada yaranmasından asılı olmayaraq oxşar arxetiplər müxtəlif mədəni bölgələrdə uyğun funksional mahiyyət daşıyır. Mövlana Cəlaləddin Rumi yemək, içmək, mülki-mala sahib olmaq arzusundan kənara çıxma bilməyən fiziki bədəni ata, dünyanı isə axura bənzədir və “atın qi-

dasının minicinin (canın – M.A.) qidası olmadığını xatırladır. Zira atın, yəni tənin meyli yuxu, yemək, içmək kimi şeylərədir” (10, XVII) deyir. Nəsiminin fəlsəfi antropologiyasının anlaşılmasında *at* metaforasının eyni koqnitiv funksiya daşdığını görürük:

*Divi-rəcimin atdır əmmarə nəfsin mərkəbi,
Tərk eylə divin atını, yapışma anın yalına!*

İzah: Əmmarə (əmr edən) nəfsi çapdıran heyvan iyrənc divin (nəfsin) atıdır, onu tərk elə!

Müxtəlif dövrlərdə və müxtəlif etnik məkanlarda eyni yanaşma var - dünyanın maraqlarına bağlanan insanın nəfsi dayanmaq bilmədən qaçan, çapan heyvana – ata bənzədilib. İslam teoloqu və mütəfəkkiri Əbu Hamid əl-Qəzali deyir: «Bədən ruh üçün məkan və can üçün otaq deyil, o, ruhun aləti, canın silahı və ürəyin minik heyvanıdır» (12, 180). Gördüyümüz kimi, bütün hallarda *at* metaforasının referenti minik heyvanıdır. Fəlsəfi-koqnitiv yük *at* sözünün üzərinə düşür. *At* metaforası fiziki bədəni, yaxud da bədənə aid hissləri, arzuları, ehtirasları, affektləri ifadə edir; hisslər və arzular da qaçan atlar kimi idarə olunmazdır və insanı ağırlaşdıraraq ruhaniyyət aspektindən uzaqlaşdıraraq cahil, heyvani həyat tərzini sürməyə təhrik edir.

At metaforasının konseptual funksiyasından çıxış edərək Quranın «Əl-Adiyat – Qaçan atlar» surəsini anlamağa cəhd etmək olar. Qurana görə, ən böyük, çətin cihad insanın nəfsi ilə apardığı mübarizədir. «Əl-Adiyat» surəsində insanın arzularından doğaraq onun ruhani varlığını özünə unutturub maddi həyata bağlayan hərəkət hissləri anlayışı «qaçan atlar» ifadəsində kodlaşdırılıb. Qaçan atların dayanması çətin olduğu kimi, nəfsin cihadı – istək və arzuların dayandırılması da müşküldür. Arzular və onların yaratdığı hisslər insanı özünün quluna çevirən alçaq nəfsinə meylləndirir; insana öz ilahi mənşəyini tam unutturmaqla onu nankor bəndəyə çevirir. Nəfsə bağlanmış ağıl maddi dünyanın həzlərinə yönəlmiş təşəbbüsdən – atlar düşməndən uzaqlaşarsa, sakitləşər və atların qopardığı toz-duman, yəni ehtiraslar, hisslər yatar. Bu, cihadın qələbəsidir. Cihad keçməyən insan isə Rəbbinə nankor sayılır, çünki onun dünyanı qavrama kredosu materiya çərçivəsinə qəddir. Belə insanın «Allah sevgisi» qəlbində yox, ağılında məskunlaşır, ağıl isə sevginin məkanı deyil.

- «1. And olsun (cihad zamanı) tövşüyə-tövşüyə qaçan atlara;
2. And olsun (dırnaqları ilə daşdan) qılgıncım qopardan atlara;
3. And olsun sübh çağında hücum edən atlara;
4. And olsun o vaxt (və ya o yerdə) toz – duman qopardan atlara;
5. Sonra da onunla (tozanaqla) düşmən dəstəsinə təpinən atlara ki,
6. İnsan öz Rəbbinə qarşı çox nankordur.
7. Və o özü də buna şahiddir.
8. Həqiqətən, insan var – dövlətə çox hərisdir!
9. Məgər o bilmirmi ki, qəbirlərdə olanlar çıxardılacağı;
10. Ürəklərdə olanlar faş ediləcəyi zaman
11. Həmin gün Rəbbi onları (özlərinin bütün əməllərindən) xəbərdar

edəcəkvə cəzalarını verəcəkdir!» («*Qaçan atlar*» surəsi).

Nizami yaradıcılığında eyni ideya *gur* (çöl ulağı) metaforasında kodlaşdırılıb. “Yeddi gözəl” əsərinin batini süjetinin araşdırılması və dərk olunması işində bu metaforanın ezoterik mənası açar rolu oynayır. Əsər boyu Bəhram Gurun *gur ovlaması* anlayışı dərin semantik-koqnitiv məzmun daşıyaraq təsəvvüf fəlsəfəsinin ana xəttini təşkil edən “nəfsin cihadı” problemini simvolizə edir.

Fəlsəfi poeziyada “gizli səviyyələrin” üzə çıxarılması, onların funksional dinamikasının müəyyənləşdirilməsi, rəmzi-metaforik dilin deşifrə olunması və fəlsəfi şərh onları – bədii -fəlsəfi əsərləri daha dərindən anlamağa imkan verir. Belə yanaşmada metaforanın dil və təfəkkür fenomeni kimi əvəzsiz dəyəri ortaya çıxır, böyük mütəfəkkirlərin bədii priyomu kimi qəbul edilən metaforaların yeni və daha dərin funksiyası – idraki-ezoterik funksiyası aktuallaşır. Bu işə milli-mənəvi mədəniyyətimizin daha zəngin və dəyərli varidatına sahib çıxmağımıza imkan yaradır, bizə unudulmuş bilikləri bəşəriyyətə qaytarmaq şansı verir.

ƏDƏBİYYAT

1. Abdullayeva M.Ə.Klaasik poeziya:ezoterik xəzinə. Bakı: Bakı Universiteti, 2009
2. Adilov M. Məhəmməd Füzulinin üslubu və poetik dili. Bakı: Maarif, 1996
3. Bhaqavad-Qita. Bhaktivedanta Buk Trast, 1991
4. Füzuli. Əsərləri: 5 cilddə, IV c. Bakı: Azərb. SSR EA nəşriyyatı, 1961
5. Hacıyeva A. Mədəni-tarixi irsin tədqiqində hermenevtikanın fəlsəfi və metodoloji əhəmiyyəti. Bakı:Adiloğlu, 200
6. Xəlilov S. Fəlsəfə: tarix və müasirlik (Fəlsəfi komparativistika). Bakı: Azərbaycan Universiteti, 2006
7. Mahmudov M. Piyada...Təbrizdən Şama qədər. Bakı:Yazıçı, 1982
8. Nizami Gəncəvi. Xosrov və Şirin (Filoloji tərcümə). Bakı: Elm, 1981
9. Nizami Gəncəvi. Yeddi gözəl / Ön söz. Bakı: Yazıçı, 1983
10. Rumi Mevlana Celaleddin. Fihi Ma Fih. İstanbul: Şənyıldız, 2007
11. Зимов К. Проблема человека в религиозно-философских доктринах Зороастризма и Ислама. Баку: Леттерпресс, 2009
12. Аль-Газали Абу Хамид. Наставление правителям. М.: Ансар, 2005
13. Антонова Е.М. Литература как аватар философии // Litera. 2015, № 1. С. 53 - 73. <https://nbpublish.com/library>
14. Аристотель. Поэтика. Минск: Литература, 1998. philologos.narod.ru › classics › aristotel_poe
15. Бертельс А.Е. Насир-и Хосров и исмаилизм. М.: Восточная литература, 1959
16. Бертельс Е.Э. Суфизм и суфийская литература. М.: Наука, 1965
17. Бутузov Г. Эзотерический текст: комментарий и интерпретации. Торонто, 2017. magreb.org › 2017/02 › butuzov-esoteric-text
18. Кныш А.Д. Мусульманский мистицизм. М.– СПб.: ДИЛЯ, 2004.
19. Коровина И.В. Соотношение понятий «знак», «референт», «денотат» и «концепт» как основных элементов референции // Вестник Нижегородского Университета им. Н.И.Лобачевского, 2010, № 4 (1)
20. Кузьминская С.И. Особенности функционирования метафоры в современном эзотерическом тексте// Труды Санкт-Петербургского государственного университета культуры и искусств, Том 204. Вып.2, 2014 // www.openrepository.ru
21. Лакофф Дж., Джонсон М. Метафоры, которыми мы живем // Теория метафоры. М.:

- Прогресс, 1990
22. Макарова И.В. Учение Аристотеля о душе как субъекте познания и его судьба в западноевропейской философии: Дис... канд. филос. наук. М., 2005
 23. Маккормак, Эрл. Когнитивная теория метафоры//Теория метафоры. М.: Прогресс, 1990
 24. Ниязи Мехти. Средневековая мусульманская культура. Эстетика проявленного и философия сокрытого. Баку: Ганун, 1996.
 25. Платон.Федр. psylib.org.ua>books>plato01

ПУТЬ ПОСТИЖЕНИЯ ФИЛОСОФСКОЙ ПОЭЗИИ

М.АБДУЛЛАЕВА

РЕЗЮМЕ

Данная статья посвящена проблеме когнитивной метафоры в контексте философской поэзии, при глубоком понимании которой можно раскрыть ее эзотерический пласт (смысл). В статье отмечается, что в поэтическом слове образно-символическим языком отражаются философское мышление и миропонимание великих мыслителей; правильное понимание поэзии связано с верной интерпретацией эзотерического смысла когнитивной метафоры.

Ключевые слова: философская концепция, когнитивная метафора, эзотерическая функция, символ, поэтический образ

THE PATH OF CONTEMPLATION OF PHILOSOPHICAL POETRY

M.ABDULLAEVA

SUMMARY

This article is devoted to the problem of cognitive metaphor in the context of philosophical poetry, with a deep understanding of which it is possible to reveal its esoteric layer (meaning). The article notes that in the poetic word the figurative and symbolic language reflects the philosophical thinking and worldview of great thinkers; a correct understanding of poetry is associated with a correct interpretation of the esoteric meaning of cognitive metaphor.

Keywords: philosophical concept, cognitive metaphor, esoteric function, symbol, poetic image

TARİX

UOT 94 (479.24)

HEYDƏR ƏLİYEV AZƏRBAYCANDA SOSIAL-İQTİSADI VƏ MƏDƏNİ İNKİŞAFDA İNTİBAHIN VƏ İNKİŞAFIN BANİSİDİR

İ.X.ZEYNALOV

*Bakı Dövlət Universiteti**zeynalov_ibrahim@hotmail.com*

Məqalədə arxiv materialları əsasında XX əsrin 70-ci illəri və 80-ci illərin əvvəllərində Azərbaycanda aparılan quruculuq prosesi təhlil edilir. Tədqiqatlar nəticəsində belə qərara gəlmək olur ki, SSRİ-də həmin dövrdə durğunluq halları gücləndiyi halda Heydər Əliyevin Azərbaycanda rəhbərliyə gəlməsi ilə tənəzzüldən tərəqqiyə dönüş başladı, dirçəliş, inkişaf, cəmiyyətin keyfiyyətə irəliyə, milli özünüdərəkə, milli özünəqayıdışa və sosial-iqtisadi inkişafa doğru dönüş mərhələsinin başlanğıcı qoyuldu və sonrakı illərdə (1969-1982-ci illər) davamlı inkişafa çevrildi. Heydər Əliyevin fədakar əməyi, müdrik rəhbərliyi, xüsusi təşkilatçılığı ilə Azərbaycanda iqtisadi inkişafın dinamikası keçmiş ittifaq respublikalarından xeyli yüksək olmuşdur.

Beləliklə, Heydər Əliyevin çox ciddi, prinsipial iş təcrübəsi nəticəsində respublika iqtisadiyyatında mövcud olan uzunmüddətli geriliyə son qoyuldu, həmçinin nöqsanların aradan qaldırılmasında 1970-1982-ci illərdə respublika iqtisadiyyatının intensiv, dinamik inkişafı da başlıca rol oynadı.

Açar sözlər: Heydər Əliyev, Azərbaycan, arxiv sənədləri, davamlı inkişaf, ictimai-siyasi inkişaf, sosial-iqtisadi inkişaf

2020-ci il may ayının 10-da Ulu Öndərin anadan olmasının 97 ili tamam olur. Heydər Əliyev yaşadığı dəyərli, mənalı ömrün 60 ildən çox bir zaman kəsiyini Azərbaycan dövlətçiliyinə, xalqına xidmət etmişdir. O, həmişə bildirirdi ki, “Mən fəxr edirəm ki, mən azərbaycanlıyam...Mənim həyat amalım yalnız bütün varlığım qədər sevdiyim Azərbaycan xalqına, dövlətçiliyimizə, ölkəmizin iqtisadi, siyasi, mənəvi inkişafına xidmət olmuşdur”.

Ümummillə lider Heydər Əliyevin dövlətçilik fəaliyyətinin ən önəmli dövrlərindən birini 1969-1982-ci illər, Azərbaycan SSR-yə rəhbərlik təşkil edir. Bu dövr Azərbaycanın inkişafında özünəməxsus və spesifik xüsusiyyətləri ilə səciyyələnən bir dövrdür.

Keçmiş Sovetlər ölkəsində bu dövrdə durğunluq halları gücləndiyi halda Heydər Əliyevin uzaqgörən, müdrik siyasəti nəticəsində Azərbaycanda yük-

səliş olmuşdur.

1969-cu ilin 14 iyulunda Heydər Əliyev Azərbaycanda rəhbərliyə gəldi. Onun hakimiyyətə gəlməsi ilə Azərbaycanda dirçəliş, inkişaf, cəmiyyətin keyfiyyətə irəliyə getməsi, milli özünüdərkə dönüş mərhələsi, respublikanın ictimai-siyasi, o cümlədən sosial-iqtisadi və mədəni həyatında intibah dövrü başlandı.

Ulu Öndərin fəaliyyətinin səciyyələndirilməsi, təhlili göstərir ki, o, böyük tarixi şəxsiyyət olmaqla yanaşı, dünyanın çox görkəmli dövlət xadimləri-C.Vaşinqton, U.Çörçil, Şarl de Qoll, C.Nehru, M.Kamal Atatürk və digərləri ilə bir sırada duran dünya şöhrətli dövlət başçısı, siyasətçi, milli dəyərləri çox yüksək olan, xalqını, millətini dərin məhəbbətlə sevən, iti zəkalı, yüksək məntiqi və analitik təfəkkürlü, zəngin idarəçilik təcrübəsi olan, sosial-iqtisadi, siyasi-mədəni, elmi potensiala malik bənzərsiz rəhbər idi. Ulu Öndərin bənzərsizliyi, fərqləndirici xüsusiyyəti onda idi ki, onun düşüncəsi, sözü və əməli bir-birini tamamlayırdı, uzaqgörənliyi dünya hadisələrinin gedişini, cəmiyyət, həyat inkişaf istiqamətlərini öncədən görə bilirdi. Fəaliyyətinin əsasını xalq üçün qurub-yaratmaq və dövlətçiliyin möhkəmləndirilməsi, rüşvətxorluğa, korrupsiyaya qarşı mübarizə, elmin, təhsilin, incəsənətin, səhiyyənin inkişafına diqqət təşkil edirdi.

Biz çox qətiyyətlə deyə bilərik ki, hələ 1969-cu ildə Heydər Əliyevin Azərbaycanda siyasi hakimiyyətə irəli çəkilməsi milli müstəqilliyə doğru gedən işıqlı yolun başlanğıcı olmuşdur. İndi düzgün olaraq qeyd edilir ki, indiki müstəqilliyimizin sosial-iqtisadi əsasları hələ XX əsrin 70-ci illərində(1969-1982-ci illərdə) qoyulmuşdur.

Ulu Öndər XX əsrin 80-ci illərinin əvvəllərindən SSRİ-də gedən ictimai-siyasi, sosial-iqtisadi proseslərin gedişini yaxşı gördüyündən, nüfuzundan gələcək Azərbaycan dövlətçiliyinin qurulmasına zəmin yaradan amillərin təmin edilməsi naminə maksimum istifadə etməyə çalışmışdır.

Azərbaycanda dirçəlişə, intibaha, ictimai-siyasi, sosial-iqtisadi inkişafda dönüşə gedən yol 1969-cu il avqustun 5-də Heydər Əliyevin təşəbbüsü ilə keçirilən Azərbaycan KP MK-nın tarixi Plenumundan başladı [1]. Plenumda Heydər Əliyev çıxış edərək Azərbaycanın müttəfiq respublikalar arasında uzunmüddətli geriliyinin, böhran vəziyyətinin təhlilini verdi, səbəblərini açıqladı və çıxış yollarını müəyyənləşdirdi. Həmin vaxtdan da Azərbaycanda tənəzzüldən tərəqqiyə dönüş başlandı. Heydər Əliyevin hakimiyyətə gəlməsi ilə Azərbaycanda dirçəliş, inkişaf, milli özünüdərk, milli özünəqayıdışa dönüş mərhələsinin başlanğıcı qoyuldu [2].

Ulu Öndərin Azərbaycana rəhbərlik etdiyi 1969-1982-ci illərdə respublikanın digər sahələri kimi, iqtisadiyyatının, o cümlədən kənd təsərrüfatında ixtisaslaşma, maddi-texniki və müasir istehsal sahələrinin yaradılması ilə bağlı kompleks tədbirlər hazırlanmış və həyata keçirilmişdir. Bütün bunlar və Heydər Əliyevin 1969-1982-ci illərdəki fəaliyyəti ilə bağlı işlər arxiv sənədlərində öz əksini tapıb. Belə ki, 1969-1982-ci illərdə Heydər Əliyevin təşəbbüsü və rəhbərliyi ilə keçirilən XVIII, XIX və XXX qurultayların, 55 plenumun, 447

Büro və 101 Katiblik iclasının protokol materialları və stenoqramları, eləcə də çoxsaylı zona müşavirələrinin, fəallar yığıncaqlarının, müxtəlif görüş və tədbirlərin sənədlərinin araşdırılması və təhlili göstərir ki, bu dövrdə respublika iqtisadiyyatında istehsalın sürəti xeyli genişlənmiş, məhsuldarlıq yüksəlmiş, böyük uğurlar, nailiyyətlər qazanılmış, elmi-texniki tərəqqidə böyük irəliləyişlər baş vermiş, yeni, müasir istehsal sahələri yaradılmış, əhalinin maddi rifah halı əhəmiyyətli dərəcədə yaxşılaşmışdır [3].

Heydər Əliyevin fədakar əməyi, xüsusi təşkilatçılığı ilə iqtisadi inkişafın dinamikası Azərbaycanda keçmiş ittifaq respublikalarından xeyli yüksək olmuşdur. Belə ki, Heydər Əliyev mərkəzdəki nüfuzundan istifadə edərək respublikanın xalq təsərrüfatının inkişaf etdirilməsini təmin etmək üçün, iqtisadiyyatın müxtəlif sahələrini əhatə edən Sov. İKP MK və SSRİ Nazirlər Sovetinin aşağıdakı müvafiq qərarlarının qəbul edilməsinə nail olmuşdur: 1) 1970-ci il iyulun 23-də “Azərbaycan SSR Xalq təsərrüfatını inkişaf etdirmək tədbirləri haqqında”; 2) 1970-ci il iyulun 25-də “Azərbaycan SSR kənd təsərrüfatını daha da inkişaf etdirmək tədbirləri haqqında”; 3) 1975-ci il iyulun 9-da “Azərbaycan SSR-də kənd təsərrüfatı istehsalını daha da intensivləşdirmək tədbirləri haqqında”; 4) 1976-cı il iyulun 27-də “1976-1980-ci illərdə respublika sənayesinin ayrı-ayrı sahələrinin inkişaf etdirilməsinə dair Azərbaycan KP Mərkəzi Komitəsinin təkliflərinin nəzərdən keçirilməsi nəticələri barəsində”; 5) 1979-cu il fevralın 22-də “Azərbaycan SSR-də Kənd təsərrüfatı istehsalını daha da ixtisaslaşdırmaq, üzümçülüüyü və şərəbçiliyi inkişaf etdirmək tədbirləri haqqında”. Onu da qeyd edək ki, bu qərarların yerinə yetirilməsini təmin etmək üçün mərkəzi büdcədən Azərbaycana xeyli vəsait ayrıldı [4].

Beləliklə, Heydər Əliyevin çox ciddi prinsipial iş təcrübəsi sayəsində bu qərarların yerinə yetirilməsi ilə respublika iqtisadiyyatında mövcud olan uzunmüddətli geriliyə son qoyuldu, nöqsanların, qüsurların aradan qaldırılmasında, 1970-1982-ci illərdə respublika iqtisadiyyatının intensiv, dinamik inkişafında başlıca rol oynadı.

1969-1982-ci illərdə Ulu Öndərin müdrik idarəetmə təcrübəsi və rəhbərliyi sayəsində respublikada 250-dən çox zavod, fabrik, istehsal sexi, obyektləri istifadəyə verilmiş, 630 min nəfərlik yeni iş yeri yaradılmışdı [5].

1969-1982-ci illərdə neft hasilatının, neft emalının və qazçıxarma sahələrinin inkişafında yeni mərhələ başladı. Kəşfiyyat və qazma işlərinə diqqət artırıldı. Nəticədə yeni neft yataqları aşkar edilmiş və istifadəyə verilmişdir, neft və qaz mədənlərinin 80%-i avtomatlaşdırılmışdı. Bu illərdə Xəzər dənizinin dərin akvatoriyalarında neft və qaz yataqlarının aşkara çıxarılması üçün geoloji-kəşfiyyat işlərinin gücləndirilməsinə diqqət artırılmışdır. Arxiv sənədləri göstərir ki, Ulu Öndərin fədakar əməyi sayəsində 1969-1982-ci illərdə neft və neftayırma, qaz sənayesi əsaslı şəkildə yenidən quruldu [6].

Heydər Əliyevin uğurlu iqtisadi siyasətində neft-kimya sənayesinin inkişafına da başlıca diqqət yetirilirdi. Arxiv sənədlərinin və materiallarının təhlili göstərir ki, sözügedən illərdə kimya sənayesi məhsulları istehsalında da

böyük nailiyyətlər əldə edilmişdir.

1969-1982-ci illərdə Azərbaycanın iqtisadi strukturunda keyfiyyətli dəyişikliklərə səbəb olan böyük uğurlar əldə edilmişdi. Araşdırmalar, arxivdəki statistik və faktiki materiallardan məlum olur ki, bu dövrdə respublika sənayesinin təzə sahələri olan elektrotexnika, cihazqayırma, dəzgahqayırma, avtomatlaşdırma kimi yeni istehsal sahələrinin yaradılmasına başlanmışdır. Ümumiyyətlə, 1969-1982-ci illərdə sənaye istehsalı 2,2 dəfə, neft hasilatında istehsalın həcmi 2,8 dəfə, maşınqayırma və metal emalı 3,3 dəfə, kimya və neft kimyası 2,8 dəfə artmışdı. Sənayedə əmək məhsuldarlığı 1,7 dəfə yüksəlmiş, 4400 yeni növ maşın, cihaz, avadanlıq və digər məmulatlar yaradılmışdı ki, onlardan 400-ü keçmiş SSRİ-də ilk dəfə həyata vəsiqə almışdı [7]. İqtisadiyyatda nəqliyyat və rabitə infrastrukturunun rolu artmışdı.

Heydər Əliyevin şəxsi təşəbbüsü və böyük səyi sayəsində Azərbaycan KP MK Büro iclasının 13 oktyabr 1972-ci il qərarı əsasında Bakı məişət kondisionerləri zavodunun tikintisinə başlanmış və 1975-ci ildə Kondisioner zavodu ilə yanaşı “Azon”, “Ulduz”, zavodları, Sumqayıtda isə kompressor zavodu istifadəyə verilmişdir. Həmçinin Heydər Əliyevin uzaqgörən siyasətinin nəticəsi idi ki, 1969-1982-ci illərdə texniki işçilərin, təcrübəli fəhlələrin ixtisaslarının artırılması üçün, şərait yaradılmış, onlar xarici ölkələrə göndərilmiş, zavod və fabriklərin, digər sənaye müəssisələrinin ali və orta ixtisaslı mütəxəssislərlə təmin edilməsi üçün əməli tədbirlər görülmüşdü [8].

Məhz Ulu Öndərin çox böyük fədakarlığı, zəngin iş təcrübəsi sayəsində 1969-1982-ci illərdə Azərbaycan Keçmiş Sovetlər Birliyində elektrotexnika sənayesinin ən böyük mərkəzlərindən birinə çevrilmişdir.

Heydər Əliyevin təşəbbüsü və təkidi ilə, bu gün Ulu Öndərin adını daşıyan 1982-ci ildə Dərin Dəniz Özülləri Zavodunun tikintisinə başlanmışdı. Zavodun tikintisinə 1,5 mindən çox fəhlə cəlb edilmişdi. Azərbaycan KP MK-nın 1982-ci il 12 yanvar tarixli Büro İclasında (protokol №41,8-ci bənd) obyektə yüksək səviyyəli rəhbər kadrların və mühəndis-texniki işçilərin göndərilməsi, zavodun işçiləri üçün Primorsk qəsəbəsində mənzil və ictimai obyektlərin, ATS-in tikilməsi və s. haqqında qərar qəbul edilmişdi ki, bunun sayəsində də zavod vaxtında, yüksək səviyyədə istifadəyə verilmişdir ki, məhz bu da müstəqillik-indiki dövrdə bu zavodun əhəmiyyəti və böyük Heydər Əliyevin uzaqgörənliyini göstərir [9].

Ulu Öndərin mühüm diqqət yetirdiyi sahələrdən biri də Bakı şəhərində metropoliten tikintisi olmuşdur ki, müstəqillik dövründə də bu sahədə tikinti işləri davam etdirilməkdədir. Belə ki, 1978-ci ildə “Nizami”, 1980-ci illərin əvvəllərində “Elmlər Akademiyası”, “İnşaatçılar”, “20 Yanvar”, və “Memar Əcəmi” stansiyaları [10], müstəqillik illərində isə “Nəsimi”, “Azadlıq”, “Həzi Aslanov”, “Dərnəgül” kimi stansiyaları tikilib istifadəyə verilmişdi.

1969-1982-ci illərdə Heydər Əliyevi narahat edən məsələlərdən biri də Azərbaycanın paytaxt əhalisinin su təchizatındakı problemlər idi. O, 1970-ci ilin əvvəllərindən bu problemi həll etməyə çalışdı. Onun rəhbərliyi ilə

Azərbaycan KP MK-nın 1971-ci il 2 fevral tarixli Büro iclasında tikintinin ən qısa müddətdə, 1971-ci il avqustun 1-nə tam başa çatdırılması və işə salınması haqqında qərar qəbul olundu [11].

Bu dövrdə Heydər Əliyevin fədakar əməyi sayəsində Azərbaycanın enerji müstəqilliyi təmin olundu. Belə ki, Araz, Tərtər, Şəmkir su-elektrik stansiyaları, Azərbaycan “DRES”-i işə salındı. Əsası 1969-1982-ci illərdə qoyulan bu sahə müstəqillik illərində həmin illərin təcrübəsi əsasında inkişaf etdirilir.

Heydər Əliyevin respublikaya rəhbərlik etdiyi 1969-1982-ci illərdə Azərbaycan iqtisadiyyatında kənd təsərrüfatının xüsusi çəkisi artmış və dinamik inkişaf təmin olunmuşdur. Kənd təsərrüfatının inkişafında başlıca rol oynayan böyük meliorasiya proqramı həyata keçirilmişdi. Ulu Öndərin şəxsi təşəbbüsü ilə bu illərdə Baş Nil, Abşeron, Lənkəran, Cağar-Cibir, Şəmkir kanalları, Araz, Arpaçay, Sərsəg, Yuxarı Xanbulaqçay və b. istifadəyə verildi. Respublika kənd təsərrüfatının xüsusi sahələrindən birini üzümçülük və şərəbçilik təşkil edirdi. 1969-1982-ci illərdə Ulu Öndərin xüsusi səyi nəticəsində respublikada üzümçülüyn inkişafına Azərbaycan və SSRİ hökumətlərinin birgə qərarından sonra xüsusi təkan verildi. Nəticədə, üzüm plantasiyaları 1985-ci ildə 1970-ci ildəkindən 2 dəfə artaraq 268 min hektara çatmışdır.

1971-1982-ci illərdə təkcə kənd təsərrüfatının inkişafında əhəmiyyətli dərəcədə irəliləmiş baş verməmiş, həm də respublikanın milli iqtisadi strukturu yaradılmış və bu strukturda kənd təsərrüfatının inkişafına, bu sahənin ixtisaslaşdırılmasına nail olunmuşdur. Bu illərdə respublika üzrə 5,5 milyon ton pambıq, 7 milyon 299 min ton üzüm, 1981-ci ildə 1 milyon 150 min ton taxıl və 1982-ci ildə 1 milyon 730 min ton üzüm istehsal olunmuşdur. Respublikada milli gəlir 2,6 dəfə çoxalmışdır. Bütünlükdə kənd təsərrüfatının ümumi məhsulunun həcmi 2,6 dəfə çoxalmışdı [12].

1969-1982-ci illərdə respublikanın ictimai-siyasi, sosial-iqtisadi və mədəni quruculuq sahəsində baş verən əhəmiyyətli dəyişikliklərin miqyası, iqtisadi və sosial sahələrdə aparılan dərin struktur islahatları xalqın maddi rifahının yüksəlməsinə səbəb oldu. Respublikada geniş sosial-mədəni quruculuq proqramı həyata keçirildi. Yeni yaşayış massivləri salındı. Bu illərdə Ulu Öndərin təşəbbüsü ilə Bakıda böyük kinokonsert mərkəzi tikilmiş və Şıxovda Xalqlar Dostluğu parkı salınmışdır [13]. Həmçinin indiki Heydər Əliyev adına Respublika sarayı, müasir avadanlıqlarla təchiz olunmuş “Kommunist” nəşriyyatı inşa edilmişdir. 1976-1987-ci illərdə Azərbaycanda ilk dəfə böyük informasiya tutumlu 10 cildlik “Azərbaycan Sovet Ensiklopediyası” nəşr edildi.

Ulu Öndərin fədakar əməyi və rəhbərliyi ilə respublikada elmin, təhsilin, səhiyyənin inkişafında böyük nailiyyətlər qazanılmışdır. Respublikada onlarla yeni tədqiqat mərkəzləri yaradıldı. 1975-ci ildə Elmlər Akademiyasının nəzdində “Xəzər” Elmi Mərkəzi fəaliyyətə başlamış və 1978-ci ildə Elmi Mərkəzin əsasında Təbii Ehtiyatların Kosmik Tədqiqatları İnstitutu təşkil edildi [14].

1975-ci ildə Heydər Əliyevin təşəbbüsü ilə Azərbaycan KP MK-nın 18 iyun 1975-ci il tarixli Büro iclasında Bakıda İnşaat-Mühəndislər İnstitutunun

yaradılması haqqında qərar qəbul olundu [15]. Ulu Öndərin çox böyük təkidi və təşəbbüsü ilə 1979-cu ildə Azərbaycanda tibbi müalicə sahəsinin inkişafında əhəmiyyətli rol oynayan Kardiologiya elmi-tədqiqat institutu yaradıldı. Həmçinin Azərbaycan KP MK-nın 25 sentyabr 1979-cu il tarixli Büro iclasında 5 nömrəli Şəhər Kliniki xəstəxanasının kardioloji korpusunda elmi-tədqiqat institutunun yerləşdirilməsi qərara alınmışdı [16].

Daha sonra 1974-cü ildə Azərbaycan KP MK-nın qərarı ilə Bakı şəhərində Zaqafqaziya respublikaları üçün neyrocərrahiyyə mərkəzinin təşkil olunması haqqında qərar qəbul olunmuş və qısa müddətdə tikilib istifadəyə verilmişdi.

Müasir istehsal sahələrinin yaradılmasında, sənaye sahələrinin coğrafiyasının genişləndirilməsində, kənd təsərrüfatının dinamik inkişafının təmin edilməsində sərmayə və vəsait qoyulmasının, həcmnin artırılması mühüm rol oynamışdır. Məhz, 1969-1982-ci illərdə respublikada sərmayə qoyuluşunun həcmi 32 milyard rubl təşkil etmişdir ki, bu da əvvəlki 50 ildə cəmi istifadə edilən vəsaitdən 2,1 dəfə çox idi [17].

1969-1982-ci illərdə Heydər Əliyevin Azərbaycanda hakimiyyəti dövrünün müsbət nəticələrindən başlıcası Azərbaycanın təbii sərvətlərindən respublikanın öz mənafeyi üçün daha səmərəli istifadə edilməsinə diqqət yetirilməsi idi.

Ulu Öndərin uzaqgörənliyinin nəticələrindən biri də Azərbaycanda milli hərbi kadrların yetişdirilməsi sahəsində çox böyük, Azərbaycanın indiki müstəqilliyi dövründə olduqca gərəkli dövr gördüyü, əsasını qoyduğu tədbirlər oldu. Belə ki, bu gün Respublika prezidenti İlham Əliyev çox böyük ruh yüksəkliyi ilə deyirsə “Bizim güclü ordumuz var”, məhz bu ordu quruculuğunun əsasları 70-ci illərdə Heydər Əliyevin böyük cəsarəti, fədakarlığı sayəsində qoyulub. Hələ 1971-ci ildə Heydər Əliyevin təşəbbüsü ilə C.Naxçıvanski adına respublika orta ixtisaslaşdırılmış hərbi təmayüllü internat məktəbi təşkil olundu. 1976-cı ildə hərbi məktəbin fəaliyyətini yaxşılaşdırmaq məqsədilə Azərbaycan KP MK-nın və Nazirlər Şurasının qərarı ilə tədbirlər görülmüşdü [18].

Heydər Əliyev faşizmə qarşı mübarizədə Azərbaycan xalqının rolunun düzgün qiymətləndirilməməsini Sovet rəhbərliyinin böyük ədalətsizliyi hesab edirdi. O, 1979-cu ildə Rostov vilayətində 416-cı Azərbaycan qvardiya Taqanroq diviziyası şərəfinə hərbi şöhrətli monumental abidə kompleksi ucaldılmasına nail oldu [19]. Həmçinin Ulu Öndərin təşəbbüsü ilə Bakıda Mehdi Hüseynzadənin heykəli ucaldıldı (13 mart 1973-cü il). 1978-ci ildə Bakı şəhəri Lenin ordeni ilə təltif olundu.

1969-1982-ci illərdə Naxçıvan MP-nın (Naxçıvan MSSR) və DQMV-nin iqtisadi və mədəni tərəqqisinə diqqət verilmişdi. Bu dövrdə Naxçıvan, Şuşa, Xankəndi şəhərlərinin inkişafına dair xüsusi proqramlar həyata keçirilmişdir. 1973-cü ildə Xankəndində Azərbaycan Pedaqoji İnstitutunun filialı əsasında Pedaqoji İnstitut açıldı. 1979-cu ildə Ağdam-Xankəndi dəmiryolu çəkildi. 1980-1981-ci illərdə Şuşada M.P.Vaqifin qəbri üzərində türbə ucaldıldı. Ü.Hacıbəyovun, Bülbülün ev muzeyləri açıldı, Natavanın heykəli ucaldıldı. Heydər Əliyevin 1969-1982-ci illərdə rəhbərliyi dövründə erməni separatçıları

açıq çıxışlardan çəkinirdilər. 1977-ci ilin noyabrında onların Dağlıq Qarabağ məsələsini növbəti dəfə qaldırmaq cəhdinin qarşısı qətiyyətlə alındı. 1969-cu il mayın 7-də Azərbaycan Ali Soveti Reyasət Heyəti sərhəd rayonlarında 2 min hektar ərazinin Ermənistana verilməsi haqqında hələ 1938-ci il mayın 5-də qəbul edilmiş qərarı təsdiq etdi. Lakin respublikada 1969-cu il iyulun 14-də hakimiyyətə gələn Heydər Əliyev bu qərarın qarşısını aldı.

Ulu Öndər Azərbaycan xalqının dəyərlərinə həmişə böyük diqqət yetirirdi. Belə ki, 1969-1982-ci illərdə N.Gəncəvi, Əcəmi, Nəsimi, Tusi, M.P.Vaqif, Aşıq Ələsgər, Üzeyir Hacıbəyov, Müslüm Maqomayev, Hüseyn Cavid və başqa görkəmli elm, ədəbiyyat və incəsənət xadimlərinin yubileyləri, Azərbaycan teatrının 100 illiyi təntənə ilə qeyd olundu.

H.Cavid şəxsiyyət kimi Heydər Əliyevin həmişə diqqət mərkəzində idi. Respublika səviyyəsində şairin yubileyi, yaradıcılıq gecələri keçirilmiş, seçilmiş əsərləri nəşr olunmuş, rus dilinə tərcümə olunması haqqında qərar (Az.KP MK-nın 13 fevral 1974-cü il tarixli Büro iclası, protokol №87, bənd 14) qəbul olunmuşdu [20]. Həmçinin Ulu Öndərin çox böyük səyi nəticəsində 1937-ci ildə “pantürkist” kimi repressiya qurbanı olmuş böyük Azərbaycan şairi H.Cavidin cənazəsi tapılmış, Qərbi Sibirdən Azərbaycana gətirilmiş və Vətəndə dəfn olunmuşdur. Bakıda 1920-1937-ci illərdə yaşadığı və işlədiyi mənzildə H.Cavidin ev-muzeyi, doğma yurdu Naxçıvanda isə onun memorial ev-muzeyi açılmışdır [21].

Görkəmli dövlət xadimi, dünyəvi siyasətçi Ulu Öndər H.Əliyevin 1969-1982-ci illərdə Azərbaycana rəhbərliyi dövründə respublikanın beynəlxalq əlaqələrinin yaradılması və genişləndirilməsində, hələ o dövrdə Azərbaycanın dünyaya tanıtılmasında da fədakarlığı misilsizdir. Belə ki, 1970-ci il dekabrın əvvəllərində İran şahının xanımı Fərəh Pəhləvi öz anası Fəridə Diba ilə Bakıya gəldi, yüksək səviyyəli görüş təşkil olundu [22], 1975-ci ildə Pakistanın Baş Nazirinin həyat yoldaşı Nusrət Bxultonun başçılığı ilə hökumət nümayəndəliyi Bakıya gəldi [23], 1980-ci ildə Fransa hökumət nümayəndəliyi Bakıya gəldi, həmçinin Heydər Əliyev Azərbaycanın Hindistanda, 1977-ci ildə Parisdə, Finlandiyada beynəlxalq sərgidə müstəqil bölmə ilə iştirak etməsinə nail olmuşdu. Eyni zamanda, Böyük Britaniyada SSRİ günlərini Azərbaycan təmsil edirdi [24]. Azərbaycan nümayəndəliyinə Azərbaycan SSR Təhsil Naziri, SSRİ MEA-nın müxbir üzvü M.C.Cavadzadə başçılıq edirdi. 1981-ci ilin dekabrında Parisdə “Azərbaycan Xalçaçılıq sənəti” sərgisi; Azərbaycanda Bakı ilə qarşılaşmış şəhər - Sarayeva günləri; 1974-cü il 15-20 aprelə Bakıda 7-ci Ümumittifaq kinofestivalı; 1976-cı il mayın 13-15-də Bakıda IV Sovet Asiya və Afrika xalqlarının həmrəylik konfransı; 1978-ci il 2-11 sentyabrda Bakıda Asiya ölkələrinin müasir problemləri üzrə Sovet-ABŞ simpoziumu keçirilmişdi [25].

Həmçinin Sovetlər Birliyinin mövcud olduğu dövrdə ilk dəfə vəzifədən sui-istifadə, rüşvətxorluq, korrupsiya kimi mənfi hallar olduğunu və onları aradan qaldırmağın vacibliyini Heydər Əliyev böyük cəsarətlə elan etdi və bu hallara qarşı qətiyyətlə mübarizəyə başladı.

Ön nəhayət, 1978-ci il aprelin 21-də qəbul edilən Azərbaycan SSR-nin 3-cü konstitusiyasının 73-cü maddəsinə Heydər Əliyevin milli ruhlu siyasi iradəsi nəticəsində respublikada Azərbaycan dilinin dövlət dili olması əlavə olundu. Həmçinin Bakı neftinin İkinci Dünya müharibəsində faşizm üzərində qələbədə oynadığı ümumdünya tarixli əhəmiyyətli rolunun SSRİ rəhbərliyi tərəfindən etiraf edilməsinə nail oldu.

Beləliklə, qeyd edə bilərik ki, Ulu Öndər Heydər Əliyevin böyük təcrübəsi, gərgin əməyi, rəhbərliyi altında 1969-1982-ci illər Azərbaycan iqtisadiyyatının sosial-mədəni həyatının, beynəlxalq əlaqələrinin keçdiyi əvvəlki 1959-1969-cu illərlə müqayisədə böyük yüksəliş, davamlı inkişaf, tərəqqi dövrü kimi tarixə daxil olmuşdur. Haqlı olaraq bu dövr intibah dövrü kimi səciyyələndirilir.

Heydər Əliyev 1976-cı ildə Sov.İKP MK Siyasi Büro üzvlüyünə namizəd, 1982-ci ildə isə (dekabrda) Moskvaya yüksək vəzifəyə təyin olundu və Sov.İKP MK Siyasi Bürosuna üzv seçildi, həmçinin SSRİ Nazirlər Soveti Sədrinin birinci müavini təyin olundu.

Çox təəssüf ki, 1985-ci ilin martında SSRİ rəhbərliyinə M.S.Qorbaçovun gəlməsi ilə hər şey dəyişdi. Ulu Öndər dəfələrlə M.Qorbaçovun nöqsanlarını söylədi, Azərbaycan və digər türk respublikalara qarşı qərəzli çıxışlarını tənqid etdi. Ermənipərəst Qorbaçov ermənilərin Dağlıq Qarabağa olan iddialarına mane olduğu üçün 1987-ci ilin oktyabrında Heydər Əliyevi istefa verməyə məcbur etdi. Bununla da, Qorbaçov çox böyük səhvə, ədalətsizliyə yol verdi, həm də Dağlıq Qarabağda ermənilərin fəallaşmasına, azərbaycanlılara qarşı çıxışlarına, 1988-1991-ci illərdə Ermənistandan azərbaycanlıların tam qovulmasına, 1991-1993-cü illərdə Azərbaycan torpaqlarını və 20%-nin işğalına şərait yaratmış oldu. Erməni işğalının qarşısı yalnız Ulu Öndərin 1993-cü il 15 iyunda xalqın tələbi ilə Azərbaycanda yenidən hakimiyyətə qayıdışı ilə alındı. Ulu Öndərin Ali Baş Komandan kimi fəaliyyəti nəticəsində torpaqlarımızın bir hissəsi - Füzuli rayonunun 22 kəndi, Horadiz qəsəbəsi, Cəbrayıl və Kəlbəcər rayonlarının bir sıra yaşayış məntəqəsi azad edildi. Milli ordu quruculuğuna başlandı.

2003-cü il dekabrın 12-də Azərbaycan xalqına, bütünlükdə türk dünyasına çox böyük itki baş verdi, Heydər Əliyev vəfat etdi.

2003-cü ilin oktyabrından Ulu Öndərin banisi olduğu, qurub yaratdığı Müstəqil Azərbaycan dövlətini daha da inkişaf etdirən, onu dünyada güclü dövlətə çevirən, beynəlxalq dünyada tanıtdıran cənab prezident İlham Əliyev qeyd edir ki, “Biz bütün sahələrdə, bu günki Azərbaycan reallıqlarında Heydər Əliyevin izini görürük. Güclü və möhkəm təməl, milli dəyərlər üzərində müasir dövlətin qurulması Heydər Əliyev siyasətinin əsas istiqamətlərindən biridir. Onun təşəbbüsü ilə dövlətimizin ideoloji əsasları formalaşmışdır. Azərbaycançılıq məfkurəsini cəmiyyətə təqdim edən Heydər Əliyev olmuşdur. Bu gün azərbaycançılıq fəlsəfəsi bizim əsas ideoloji dayaqlarımızdan biridir” [26].

ƏDƏBİYYAT

1. ARPIİSSA, f.1, siy.56, iş 9, v.2
2. ARPIİSSA, f.1, siy.56, iş 9, v.3-4
3. Zeynalov İ.X. Heydər Əliyev və Azərbaycanın sosial-iqtisadi inkişafında dönüş mərhələsi (1969-1982-ci illər) // Tarix və onun problemləri, 2018-ci il №3, s.56-57.
4. Zeynalov İ.X. Azərbaycanın sosial-iqtisadi inkişafı XX əsrin II yarısında. Bakı: Azərneşr, 2004, s.62
5. Azərbaycan Respublikası Prezidenti İşlər İdarəsi Siyasi Sənədlər Arxivi (ARPIİSSA), fond 1, siyahı 16, iş 83, v.13-14
6. ARPIİSSA, f.1, siy.56, iş 9, v.21-22.
7. ARPIİSSA, f.1, siy.406, iş.106, v.12-16; siyahı 412, iş 29, v.12-13.
8. ARPIİSSA, f.1, siy.59, iş.85.
9. ARPIİSSA, f.1, siy.70, iş.22
10. ARPIİSSA, f.1, siy 59, iş 36; f.1, siy.65, iş 3
11. ARPIİSSA, f.1, siy.58, iş 57, protokol №59, 5-ci bənd
12. Zeynalov İ.X. Azərbaycanın sosial-iqtisadi inkişafı (70-80-ci illər). Bakı, 1996, s.6
13. ARPIİSSA, f.1, siy.59, iş.94
14. ARPIİSSA, f.1, siy.65, iş.45
15. ARPIİSSA, f.1, siy.62, iş.56
16. ARPIİSSA, f.1, siy.66, iş 90.
17. Народное хозяйство Азербайджанской ССР в 1985 году. Статистический Ежегодник. Баку, 1986, с.141
18. ARPIİSSA, f.1, siy.66, iş 90 (1976-cı il 20 aprel, protokol №5, 10-cu bənd)
19. ARPIİSSA, f.1, siy.66, iş 40.
20. ARPIİSSA, f.1, siy.61, iş 23
21. ARPIİSSA, f.1, siy.68, iş 96; siy.67, iş 127.
22. ARPIİSSA, f.1, siy.57, iş 104.
23. ARPIİSSA, f.1, siy.62, iş 78.
24. ARPIİSSA, f.1, siy.67, iş 24; siy.60, iş 77; siy.65, iş 100
25. ARPIİSSA, f.1, siy.68, iş 96; siy.66, iş 90-97; siy.63, iş 34.
26. Ulu Öndərin anadan olmasının 89-cu ildönümü və Heydər Əliyev Fondunun fəaliyyətə başlamasının 8 illiyi münasibətilə 10 may 2012-ci il tarixində keçirilən təntənəli mərasimdə Azərbaycan Respublikası Prezidenti İlham Əliyevin nitqi. Azərbaycan qəzeti, 11 may 2012-ci il.

ГЕЙДАР АЛИЕВ ОСНОВАТЕЛЬ ВОЗРОЖДЕНИЯ СОЦИАЛЬНО-ЭКОНОМИЧЕСКОГО И КУЛЬТУРНОГО РАЗВИТИЯ

И.Х.ЗЕЙНАЛОВ

РЕЗЮМЕ

В научной статье на основе архивных документов и научных материалов дается характеристика культурного и социально-экономического строительства в Азербайджане в 70-х начале 80-х годов XX века. В результате исследования можно прийти к такому выводу что, несмотря на застой в СССР во всех областях общественной и государственной жизни в этот период, в Азербайджане после прихода к руководству Гейдара Алиева начинается перелом в переходе от регресса к прогрессу, начинается качественно новый этап развития экономики и культуры, национальное возрождение. В 1969-1982-е гг. этот процесс стал продолжительно расти, и благодаря дальновидной и мудрой политики Гей-

дара Алиева в советском Азербайджане были достигнуты высокие темпы развития по сравнению с остальными регионами СССР.

В итоге, в результате очень серьезной, принципиальной работы Гейдара Алиева был положен конец длительной отсталости в экономике республики и начался динамичное, интенсивное развитие в 1970-82 гг.

Ключевые слова: Гейдар Алиев, Азербайджан, архивные документы, продолжительное развитие, социально-политическое развитие, социально-экономическое развитие

HEYDAR ALIYEV IS THE FOUNDER OF RENEWAL AND DEVELOPMENT IN SOCIO-ECONOMIC AND CULTURAL DEVELOPMENT IN AZERBAIJAN

I.Kh. ZEYNALOV

SUMMARY

The article analyzes the construction process in Azerbaijan in the 70s and early 80s of the XX century on the basis of archival materials. As a result of research, it can be concluded that with the intensification of stagnation in the USSR at that time, the coming to power of Heydar Aliyev in Azerbaijan marked a turning point from decline to progress, revival, development, qualitative progress of society, national self-consciousness, national self-recovery and socio-economic development. and in the following years (1969-1982) it became a sustainable development. Thanks to Heydar Aliyev's selfless work, wise leadership and special organization, the dynamics of economic development in Azerbaijan was much higher than in the former Soviet republics.

Thus, as a result of Heydar Aliyev's very serious, principled work experience, the long-term backwardness of the republic's economy was put to an end, and the intensive, dynamic development of the republic's economy in 1970-1982 played a key role in overcoming the shortcomings.

Keywords: Heydar Aliyev, Azerbaijan, archival documents, sustainable development, socio-political development, socio-economic development

UOT 94 (479.24)

**АНТИРЕЛИГИОЗНАЯ ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ БОЛЬШЕВИКОВ
В АЗЕРБАЙДЖАНЕ В 20-Х ГОДАХ XX ВЕКА****К.Т.НАДЖАФОВА****Бакинский Государственный Университет
kamalanacafova@bsu.edu.az**

В научной статье на основе архивных документов и научных материалов дается характеристика антирелигиозной политики советского оккупационного режима в Азербайджане, установленного после апрельского переворота 1920 года. В статье также дается сравнительный анализ ситуации в советском Азербайджане с остальными регионами СССР по результатам данной политики, рассматривается террор духовных ценностей, обычаев и традиции мусульманского населения Азербайджанской ССР в 20-х годах XX века.

Ключевые слова: апрельский переворот 1920 года, Ислам, советский режим, террор, традиции

Придя к власти, в апреле 1920 года, большевистское руководство Азербайджана, очень быстро забыло обещания Советского правительства трудящимся мусульманам России и Востока, о том, что, «обычаи, национальные и культурные учреждения народов Поволжья и Крыма, Сибири, Туркестана, Кавказа и Закавказья объявлялись свободными и неприкосновенными» (9, 110). Руководствуясь указаниями В.И.Ленина о том, что «религия является одним из видов духовного гнета, лежащим везде и повсюду на народных массах», - начало активную и беспощадную борьбу против нее.

Первый удар был нанесен по религии принятым Азревкомом декретом «о земле». Там говорилось, что наряду с бекскими ханскими землями, также и монастырские и вакуфные земли со всем их живым и мертвым инвентарем передаются без всякого выкупа трудовому народу на правах уравнительного землепользования (13, 16).

Таким образом, мечети и другие церковные учреждения теряли статус «юридического лица» и они не имели права на собственность.

Главным принципом советской власти по отношению к религии стало отделение мечетей от государства. На повестку дня был поставлен вопрос об организации в республике атеистической пропаганды. Главной ее задачей объявлялось: избавление людей от религиозного дурмана, ос-

вобождение трудящихся от утешения надеждой на небесную награду, от веры в загробную жизнь, сплочение их для настоящей борьбы за мирную земную жизнь. Следует отметить, что религия и в первую очередь Ислам занимало особое место в духовной жизни азербайджанского народа. Именно, поэтому руководитель советского Азербайджана Н.Нариманов всегда настоятельно советовал избегать всякого оскорбления религиозных чувств верующих, принуждения, неоправданной торопливости в борьбе с религией на Востоке. Именно Н.Нариманову принадлежит постановка вопроса о том, какое место занимает Ислам на Востоке. В одном из своих выступлений в 1920 году он заявлял: «Вопрос о религии на Востоке – вопрос чрезвычайной важности. Тут, именно в этом вопросе, надо быть очень осторожными, потому что здесь вся жизнь проходит в зависимости от этого закона» (6, 217).

Декретом «о свободе совести» от 15 мая 1920 года, отменялось преподавание религиозных вероучений во всех государственных и частных школах, состоящих во введении Народного комиссариата просвещения, и исполнение каких-либо религиозных обрядов в стенах школ. Наряду с этим было упразднено министерство просвещения и исповедания (15, 23). Каждый гражданин республики объявлялся свободным в выборе религии, которую он мог исповедовать или не исповедовать.

В соответствии с приказом Наркомпроса республики от 12 августа 1920 года «отчислении лиц духовного звания от школьно-административных мест», школьным советам вменялось в обязанность впредь не поручать духовным лицам, не только не постоянное, но и временное исполнение обязанностей по административным должностям в школах Советского Азербайджана (17, 14).

Вскоре в коммунистической печати было опубликовано «Открытое письмо к наивным людям», в котором один из видных большевистских лидеров республики С.Агамалиоглы попытался разъяснить сущность и значение декрета об отделении церкви и мечети от государства. Он писал: «Государство не вмешивается в дела веры и отделяет их от себя, оно не считает мулл, попов, раввинов, жрецов своими служащими и ничего им не платит. Вот и всё!» (12, №31, за 9 июня 1920 года).

Постановлением Наркомтруда Азербайджанской ССР устанавливалась празднование «Курбан-байрама» - два дня; «орудж-байрама» - один день; предписывалось учреждениям и предприятиям в этот день отпускать с работы и служащих мусульман, а работающим платить как за праздник. Для лиц иудейского исповедания устанавливалось празднование нового года – два дня. Разрешая празднование Курбан-байрама, новая власть старалась выхолостить его истинное содержание и организовывала в эти дни различные массовые мероприятия. Так в дни «Курбан-байрам» в Сальянах состоялся парад частей XI Красной армии размещенных здесь. Перед красными аскерами с приветственной речью выступил заместитель

Наркома просвещения и рабоче-крестьянской инспекции Б.А.Талыблы, который подчеркнул, что «этот день не должен быть для нас Курбан-байрам, то есть праздником жертвоприношения... а днем воспоминания имен тех многомиллионных и безыменных героев революции, которые искренно и бескорыстно жертвовали своей жизнью во имя освобождения всех трудящихся от векового ига капитализма» (11, №101, за 1 сентября 1920 года).

Приказом Наркомтруда и АСПС по случаю праздника «Новруз-байрам» все рабочие и служащие мусульмане освобождались от работы на два дня. Вскоре власти республики посчитали своим долгом оказать материальную помощь мусульманскому населению в дни «Курбан-байрам». Этот вопрос специально рассматривался на заседании Политбюро ЦК АКП(б), под председательством С.М.Кирова 30 августа 1921 года. Политбюро постановило: а) выдать в рабочих районах чай и сахар, мануфактуры не выдавать; б) ответственным работником поручить вести агитацию в местах сборищ во время праздника. Провести также агитацию в печати (1).

Определяя конкретные задачи партийных организаций в антирелигиозной работе, в борьбе против реакционных действий духовных лиц, в особенности в деревне II Съезд АКП(б) (16-23 октября) указал, что резкий и не тактичный подход к этой борьбе лишь толкает крестьянина во власть суеверий и дает контрреволюции пищу для антисоветской и антикоммунистической пропаганды на религиозной почве.

Выступая на съезде, Н.Нариманов заявил буквально следующее: «среди нас есть такие коммунисты, которые войдя в деревню, сразу же выгоняют людей из мечетей и закрывают их. Это факт, к тому же эти коммунисты гордятся своими действиями и они считают, что этим они укрепляют и расширяют нашу революцию. Я называю этих лиц контрреволюционерами, поскольку они сводят на нет всю нашу работу» (1, л.195).

Н.Нариманов продолжал: «Многие товарищи не понимают, в чем состоит разница между христианством и Исламом. Если христианство это религия, то Ислам это жизнь. Жизнь каждого мусульманина от самого рождения до смерти протекает по законам Ислама и нормам Шариата» (1, л.196). Он в категорической форме потребовал от делегатов уяснить специфику работы партии в отношении религии. По этому поводу на II Съезде высказался и Серго Орджоникидзе. В частности он говорил: «Недавно в Кубинском уезде было восстание. Товарищ Гогоберидзе, который прибыл оттуда утверждает, что против нас восстали не кулаки, не помещики, а подлинно оголтелая молодежь... Наши товарищи совершили глупость, поехали и арестовали какого то святого. Этого святого не оказалось, хотели арестовать его семью, крестьяне отказались отдавать семью своего святого и стали указывать на Коран, а наша молодежь бросила и растоптала Коран...» (1, л.144). Подводя итог сказанному, он отмечал: «В этих вопросах не надо ограничиваться только словами «революция» и «контрреволюция». Надо реально

осознавать азербайджанскую действительность и действовать, так как позволяет местная обстановка» (1, л.145; 8, 87-88).

Однако планам Н.Нариманова не удалось осуществиться. Вскоре Н.Нариманов был отдален от республики, (он стал одним из заместителей Союзного Центрального Исполнительного Комитета) и ситуация начала меняться коренным образом. На его место и места его сторонников пришли коммунисты с интернациональными взглядами. Фактическое руководство республикой полностью оказалось в руках коммунистов некоренной национальности.

Именно, они и начали активную борьбу против Исламской религии, многие церемонии которой были объявлены дикими, консервативными, омрачающими сознание простых трудящихся. Первым шагом этой борьбы стало издание плаката «Кто участвует в траурной церемонии Шахсейвахсей». В сентябре 1920 года в связи с приближением мусульманского месяца Магеррама, ЦК АКП(б) разослал по уездам письмо, в котором предлагалось коммунистам вести умеренную агитацию против Шахсейвахсей. И в последующие годы ЦК АКП(б) не раз принимал постановления в отношении религии, но в большинстве своем эти постановления не только не выполнялись, многие коммунисты не знали как вести антирелигиозную работу.

Так, 20 августа 1922 года Президиум ЦК АКП(б) постановил: «а) активное участие членов партии в Шахсейвахсей воспретить; б) развить широкую агитацию в трудовой прессе о Шахсейвахсей; в) всем советским и хозяйственным учреждениям воспретить выдачу каких бы то ни было продуктов для нужд Шахсейвахсей; г) воспретить шествия по главным улицам города Баку» (3, л. 122). Также в постановлении говорилось о необходимости созывать собрания трудящихся масс для разъяснения им реакционности траурных дней. На следующем заседании от 31 августа 1922 года, когда траур приближался и местные коммунисты уже начали вести агитацию и видя, что массовые шествия необратимы, Президиум ЦК АКП(б) постановил: «административным органам (НКВД, отдел управления Баксовета, ЧК и прочие) принять все меры к недопущению массовых шествий, но ни в каком случае не применять оружие. Начальнику гарнизона оказать содействие административным органам» (3, л. 154).

Антирелигиозная деятельность большевиков Азербайджана встретила упорное сопротивление со стороны подавляющей части крестьянства, а также мусульманского духовенства. Большевицкие руководители Азербайджана (М.Э.Расулзаде называет их настоящими диктаторами) своими приказами запрещали проведение тех или иных религиозных мероприятий, и тем самым специально накаляли ситуацию в республике (11, 87-88).

Р.Ахундов, выступая на XI общебакинской конференции в октябре 1922 года, заявил: коммунисты, ведя антирелигиозную пропаганду, должны начинать не с того, что Бога нет и сто меньше всего надо гово-

речь о Боге, а следует верующим объяснить все явления природы, знакомить их с мирозданием, бороться с религиозными предрассудками. Р.Ахундов поставил на конференции вопрос о создании кружков антирелигиозной пропаганды, издании антирелигиозных журналов, внес предложение восстановить издание журнала «Молла Насреддин» (9, 118).

К выступлению Р.Ахундова прислушалось руководство республики. XII общебакинская партийная конференция (6-12 июня 1923 года) приняла решение о широком распространении в азербайджанских рабочих массах антирелигиозной литературы, и в особенности журнала «Молла Насреддин» и о всемерном использовании азербайджанского театра «Сатир - Агит» для антирелигиозной пропаганды (16, 400).

18 августа 1923 года Президиум Бакинского Комитета АКП(б) постановил направить в распоряжение Агитотдела БК для проведения кампании вокруг «Шахсей-вахсей» 22 ответственных работника, среди которых были Д.Буниатзаде, Г.Джабиев, М.Касумов, М.Ордубади, Г.Султанов и другие (5, л.146).

В результате упорной «разъяснительной» работы азербайджанских интернациональных коммунистов трудящиеся массы республики стали выступать против изуверских обрядов в дни Магеррама (14, 424). На многочисленных собраниях, проводившихся на промыслах летом 1924 года, рабочие – азербайджанцы, ранее принимавшие участие в этом обряде заявляли, что в дальнейшем «намерены заняться не самоистязанием», а учебой. По «воле» широких трудящихся масс ЦИК и Совнарком Азербайджанской ССР в июле 1924 года приняли постановление, запрещавшее религиозные шествия по улицам Баку в дни Магеррама. С созданием в 1924 году в Баку «Общества безбожников» стало конкретным свидетельством решимости большевиков усилить борьбу с религией. Отделение общества помимо рабочих районов Баку, стали создаваться и в деревнях. Перед «Обществом безбожников» ставилось задача сплочение под знаменем воинствующего атеизма всех сознательных рабочих и крестьян для активной борьбы за духовное раскрепощение трудящихся. В 1926 году при Бакинском бюро общества были открыты трехмесячные вечерние антирелигиозные курсы на азербайджанском языке.

В марте 1926 года была проведена Первая общебакинская конференция «Общества безбожников». На конференции был заслушан ряд докладов на тему «Социалистическое общество и борьба против религиозных предрассудков». Было принято обращение к трудящимся города Баку, в котором его сознательные граждане призывались в ряды «Общества безбожников».

Деятельность «Общества безбожников» совпала со временем усиления борьбы против религии в масштабе всего СССР. Со всех концов необъятной советской империи в Баку стала поступать в больших количествах антирелигиозная литература Тираж иллюстрированной газеты

«Безбожник», к концу 1920-х годов достиг 500 тысяч экземпляров, всемерно поощрялось также деятельность издательства «Атеист» и псевдонаучного журнала «Антирелигиозник» (9, 112).

В 1927 году ЦК АКП(б) принял решение объединить семинары, организованные «Обществом безбожников» с семинарами для партийных работников, участие в них для членов партии было строго обязательным.

В период проведения коллективизации деятельность отделений «Общества безбожников» в деревне усилилась. ЦК АКП(б) на Пленуме, состоявшемся 9 апреля 1929 года, специально рассмотрел вопрос о деятельности «Общества безбожников» и его роли в антирелигиозной пропаганде в азербайджанской деревне.

Было принято решение усилить деятельность отделений общества в деревне, привлечь для работы в них передовых колхозников, комсомольцев, молодежь.

Деятельность «Общества безбожников» была полна парадоксов. Само уже название отталкивало от него жителей деревни. В большевистской печати неоднократно публиковались данные о численности членов этого общества, но в большинстве случаев это была «липа». В страхе перед Центром руководство сел и районов единым списком включало в число общества целые села и деревни. В большинстве своем члены общества были лица некоренной национальности, (то есть, не мусульмане).

В целом, несмотря на все усилия Советской власти, ей не удалось лишить азербайджанский народ Бога. Напротив, подавляющая часть населения республики считала безбожниками самих коммунистов и комсомольцев.

Следует отметить, что борьба против религии совпала по времени с борьбой против служителей культа, а в ряде случаев она представляла собой единое целое. Служители мусульманской религии были объявлены «классовыми врагами» и подверглись репрессиям за участие в антибольшевистских восстаниях, имевших место в Азербайджане в первые годы Советской власти.

Участие ряда служителей мусульманской религии в антисоветских восстаниях, дало большевистской власти причислить их к сторонникам мусавитов и подвергнуть их репрессиям и арестам наряду с последними.

Следует отметить, что большевистское руководство действовало не только методом давлений и угроз, в то же время, оно старалось всяческими поступками привлечь на свою сторону мусульманское духовенство. Часть религиозных служителей поддалась на них, в результате другая половина была подвергнута массовым репрессиям. В большинстве случаев для большевиков было и вовсе безразличным взгляды и степень лояльности мусульманского духовенства. Начиная с 1925 года, в газете «Коммунист» появляются критические статьи и публикации в адрес служителей религии.

Общим результатом борьбы отечественных большевиков против мусульманского духовенства стало то, что подавляющая его часть оказалась репрессированными, а оставшиеся были вынуждены пойти на службу новой власти. Большая часть мечетей были превращены в клубы, амбары, библиотеки. Еще в декабре 1923 года ЦК АКП(б) принял решение о передаче мечетей для удовлетворения культурных потребностей народа. В феврале 1929 года по «воле» трудящихся в уездах республики было закрыто 317 мечетей, церквей, медресе (4).

В натиске на мечети и их имущество особенно рьяно проявляли себя молодые большевики, поскольку от степени их борьбы с религией во многом зависела карьера молодых служащих новой советской власти. Массовое закрытие мечетей в республике стало причиной недовольства населения республики. На состоявшемся в апреле 1929 года совместном Пленуме ЦК АКП(б) и БК АКП(б) признавался тот факт, что закрытие 400 мечетей в республике повлекло за собой возмущение её азербайджанского населения. Если в начале 1920-х годов в Азербайджане насчитывалось около 3 000 мечетей, то к концу 1930-х годов было не более 20. Были разрушены знаменитая Бибиэйбатская мечеть, старинные минареты в Шеки и Маштагах. На основе этого было принято решение подходить к каждому случаю закрытия мечетей объективно, обдуманно, взвешенно, не оскорбляя чувств верующих. Следует отметить, что факт закрытия в республике сотен мечетей, церквей, медресе не сумел подавить полностью религиозные верования азербайджанского народа, отнять у него веру во Всевышнего Аллаха.

Итак, сколь бы масштабными не были бы меры, предпринимаемые советской властью в деле создания в республике новой советской культуры, желаемого результата они не дали. Наоборот, наблюдалась прямо противоположная картина.

Новой, советской власти не удалось изменить религиозность населения республики, которую она объявила одним из самых пагубных наследий прошлого. Невозможно подсчитать, сколько сил и средств новая власть потратила на коренную ломку прежнего уклада жизни, традиций, в котором мечеть и другие атрибуты религии веками были одной из главных ценностей.

В 1937 году, оценивая успехи атеистического движения, один из главных его лидеров Е.М.Ярославский с гордостью писал: «за минувшие два десятилетия уже половина советских граждан полностью порвала с религией». По иронии судьбы в том же 1937 году проходила скандальная всесоюзная перепись населения СССР, которая показала преувеличенность достижений советской власти. Ответ на вопрос об отношении к религии всех ошеломил: 57 % жителей города и деревни (в возрасте от 16 и старше) открыто признали себя верующими (в Азербайджане этот процент был значительно выше). По мнению партийно-государственного ру-

ководства, как СССР, так и Азербайджанской ССР религиозность населения прочно считалось преодолённым пережитком прошлого, дурной привычкой. Верующих – как азербайджанцев, так и представителей других национальностей не принимали в партию, комсомол, даже пионеры; подвергали различным репрессиям и даже объявляли врагами народа.

Ныне, в начале XXI века, в условиях толерантного отношения Азербайджанской Республики ко всем концессиям в стране, ретроспективно оценивая события 1920-х годов, борьбу большевиков с религией и национальными традициями под лозунгом борьбы с «пережитками прошлого», ясно видно, что все противоречия этой политики советской власти, прежде всего, предопределялись вульгарным пониманием природы человека, пренебрежительным отношением к личности, к многообразию вековых традиций азербайджанского народа.

ЛИТЕРАТУРА

1. Архив Политических документов Управления Делами Президента Азербайджанской Республики (АПДУДПАР) фонд 1, опись 2, дело 6, л. 86.
2. АПДУДПАР, фонд 1, опись 1, дело 8, лл. 144-145, 195-196.
3. АПДУДПАР, фонд 1, опись 74, дело 128, лл. 122, 154.
4. АПДУДПАР, фонд 1, опись 74, дело 287, л. 168.
5. АПДУДПАР, фонд 1, опись 2, дело 127, л. 146.
6. Azərbaycan tarixi. VI cild. Bakı: Elm, 2008, 567 s.
7. Əhmədova F. N. Nərimanovun siyasi fəaliyyəti (1920-22-ci illər). Bakı: AMEA, 2000, 188 s.
8. Həsənov H. Nəriman Nərimanovun milli dövlətçilik baxışları və fəaliyyəti. Bakı: Elm, 2005, 248 s.
9. İbrahimli F. Azərbaycan kəndində sosial-siyasi proseslər (1920-30-cu illər). Bakı: Mü-tərcim, 2001, 168 s.
10. Nərimanov N. Ucqarlarda inqilabımızın tarixinə dair. İ.V. Stalinə məktub. Bakı: Azər nəşr, 1992, 80 s.
11. Rəsulzadə M. Ə. Azərbaycan Cümhuriyyəti. Bakı: Elm, 1990, 116 s.
12. Газета «Коммунист» за 1920 год.
13. Декреты Азревкома (1920-1921). Сборник документов. Баку: Азернешр, 1988, 519 с.
14. История Азербайджана, Т.3. Ч 1. Баку: Азернешр, 1963, 537 с.
15. Мехти-заде М.М. Очерки по истории школы в Азербайджане. АДКИН, Баку, 1962, 41 с.
16. Очерки истории Коммунистической партии Азербайджана. Баку: Азернешр, 1963, 770 с.
17. Пашаев Г.П. Очерки истории культурного строительства Советского Азербайджана. Баку: Азернешр, 1965, 311 с.

XX ƏSRİN 20-Cİ İLLƏRİNDƏ BOLŞEVİKLƏRİN AZƏRBAYCANDA DİN ƏLEYHİNƏ SİYASƏTİ

K.T.NƏCƏFOVA

XÜLASƏ

Elmi məqalədə 1920-ci il aprel çevrilişindən sonra Azərbaycanda yaranmış sovet işğal rejiminin din əleyhinə siyasəti arxiv sənədləri və elmi materiallar əsasında təhlil olunur. Eyni

zamanda, bolşeviklərin islam dini, dini bayramlar, mərasimlər və Azərbaycan xalqının əsrlərlə formalaşmış adət - ənənələri əleyhinə keçirdikləri tədbirlər sovet hökumətinin SSRİ-nin digər bölgələrində din əleyhinə siyasətilə müqayisəli şəkildə təhlil olunaraq araşdırılır.

Açar sözlər: 1920-ci il aprel çevrilişi, İslam, sovet işğal rejimi, terror, adət-ənənələr

ANTIRELIGIOUS ACTIVITIES OF THE BOLSHEVIKS IN AZERBAIJAN IN THE 20 YEARS OF THE XX CENTURY

K.T.NAJAFOVA

SUMMARY

The present scientific article basis on archival documents and scientific materials characterizes the antireligious policy of the Soviet occupation regime in Azerbaijan, established after the April coup of 1920. The article also gives a comparative analysis of the situation in Soviet Azerbaijan with other regions of the USSR based on the results of this policy, and considers the terror of moral values, customs and traditions of the Muslim population of the Azerbaijan SSR in the 20 years of XX century.

Keywords: April coup in 1920, Islam, Soviet regime, terror, traditions

UOT 94(479.24)

**AZƏRBAYCAN XALQ CÜMHURİYYƏTİNİN MİLLİ
TƏHLÜKƏSİZLİYİ VƏ XÜSUSİ XİDMƏT ORQANLARI**

A.ADIGÖZƏLOVA
Bakı Dövlət Universiteti
arifaadigozalova@bsu.edu.az

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti öz müstəqilliyini elan etdikdən sonra ölkənin dövlət təhlükəsizliyini təmin etmək, eləcə də daxili və xarici təhdidlərdən müdafiə etmək üçün xüsusi xidmət orqanlarının təşkili zərurəti yarandı. 1919-cu il martın 28-də hərbi nazir S.Məhmandarovun əmri ilə Baş Qərargahın nəzdində kəşfiyyat və əks-kəşfiyyat şöbəsi təşkil edildi.

Ölkədə hökm sürən gərgin ictimai-siyasi və hərbi vəziyyət, xarici təzyiq və təhdidlərlə əlaqədar 1919-cu il iyunun 9-da Dövlət Müdafiə Komitəsi yaradıldı. 11 iyunda Dövlət Müdafiə Komitəsinin nəzdində Əks-inqilabla Mübarizə Təşkilatı yaradılması haqqında qərar qəbul edildi. Azərbaycan Cümhuriyyətinin xüsusi xidmət orqanlarının nailiyyətləri sırasında Britaniya kəşfiyyatı ilə sıx əməkdaşlıq edən Könüllü Ordu casuslarının zərərsizləşdirilməsi mühüm əhəmiyyət kəsb edirdi. Bu orqanların fəaliyyətində bolşeviklərlə və daşnaklarla mübarizə də xüsusi yer tuturdu.

1920-ci il aprel işğalı nəticəsində Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti süqut etdi və digər dövlət strukturları kimi xüsusi xidmət və təhlükəsizlik orqanları da fəaliyyətlərini dayandırmalı oldu.

Açar sözlər: Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti, xüsusi xidmət, kəşfiyyat, əks-kəşfiyyat

1918-ci il mayın 28-də beynəlxalq münasibətlərin və daxili siyasi vəziyyətin çox mürəkkəb və ziddiyyətli olduğu bir şəraitdə yaradılan Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin istər daxili və istərsə də xarici düşmənləri ilk günlərdən dövlətimizə qarşı tərxiatçı siyasət yeridirdilər. Azərbaycan ərazisində yaşayan milli azlıqların əksəriyyəti dövlət müstəqilliyinə düşmən mövqedə dururdu: Lənkəranda ruslar, Qarabağda ermənilər Azərbaycan hökumətini tanımayaraq, onu daxildən dağıtmaq niyyətində idilər və bu mübarizədə xarici havadarlarından yardım alırdılar. Anarxistlər və bolşeviklər hökumət əleyhinə təbliğat apararaq, onu “bəylərin və xanların istismarçı qurumu”, “kəndlilərin sinfi düşmənləri” kimi qələmə verirdilər. Bir sıra qəzalarda cinayətkar ünsürlər və quldur dəstələri belə anarxist qüvvələrin təsiri altına düşərək iğtişaş törədirdilər. Əksər hallarda hökumətə qarşı silahlı müqavimət göstərən yerli əhaliyə də düşmən münasibətdə olan özge xalqlar idilər.

Daxili İşlər Nazirliyi nə bolşevizmin, nə də digər anarxist şüarların Azərbaycanın zəhmətkeş kütlələrinin ictimai həyatında kök salmadığını nəzərə

alaraq, qan tökmədən, lakin qətiyyətlə antidövlət çıxışlarını yatırır, əsasən əhali arasında təbliğat və təşviqat işi aparanaı zərərsizləşdirirdi.

Daxili İşlər Nazirliyi dövlətin daxili sabitliyini və qayda-qanun yaradılmasını təmin etməklə bərabər, qonşu dövlətlər tərəfindən sərhədlərin pozulması, müxtəlif təxribatçı qrupların talan, hücum cəhdlərini də puça çıxarmalı olurdu. Bu xarici təhdidlərə qarşı mübarizədə Daxili İşlər Nazirliyi hərbi qüvvələrin köməyindən istifadə etməli olurdu.

Sovet Rusiyasını dəstəkləyən sosialist yönlü partiyaların, rus və erməni fraksiyalarının Azərbaycan Parlamentində müxalifçi fəaliyyəti də dövlətin varlığı üçün böyük təhlükə idi. Eyni zamanda onların mətbuat orqanlarının hökumət əleyhinə təbliğatı, xüsusilə fəhlələri tətillə, orduda əsgərləri fərariliyə təşviq etmək istiqamətindəki pozuculuq fəaliyyəti dövlət aparatında xüsusi xidmət orqanlarının təşkilini zəruri edirdi.

Azərbaycanda əks-kəşfiyyat işi ilə hələ 1919-cu ilin yanvarından hərbi kəşfiyyat məşğul olurdu. 25 fevral 1919-cu il tarixində verilmiş “Hərbi Nazirliyin ştatları haqqında Qanun”la General-kvartirmeyster idarəsinin nəzdində kəşfiyyat və əks-kəşfiyyat bölməsinin yaradılması nəzərdə tutulurdu [4, 1.03.19]. Hərbi nazir Səməd bəy Mehmandarovun 26 mart 1919-cu il tarixli əmri ilə Baş qərargah, 28 mart 1919-cu il tarixli 157 sayılı əmri ilə onun tərkibində General-kvartirmeyster şöbəsinin kəşfiyyat və əks-kəşfiyyat bölməsi yaradılır [1, f.894, s.1, iş 4, v.12]. Hərbi idarə çərçivəsində olan bu struktur öz fəaliyyətini yalnız təhlükəsizliyin hərbi aspekti ilə məhdudlaşdırmırdı. Hərbi nazir S.Mehmandarov Nazirlər Şurasının sədrinə məruzəsində kəşfiyyat və əks-kəşfiyyat bölməsinin əsas vəzifələrini belə müəyyən edirdi: “düşmən haqqında mümkün olan məlumatları toplamaq, xaricdə hərbi agenturalar yaratmaq, ölkənin daxilində casusçuluğa qarşı mübarizə aparmaq” [1, f.894, s.1, iş 26, v.3].

General-kvartirmeyster idarəsinin tapşırıqlar üzrə ober-zabiti, kornet Ağalarov kəşfiyyat və əks-kəşfiyyat bölməsinin rəisi təyin edildi. Bölməyə 28 ştat vahidi verilmişdi: rəis, onun köməkçisi, kargüzar, 23 nəfər əməliyyat işçisi. Lakin bu sahə üzrə peşəkar mütəxəssislərin olduqca azlığı səbəbilə ilk vaxtlar bölmədə 12 nəfər xidmət edirdi. Yeni fəaliyyətə başlamış bölmə bolşeviklər, erməni-daşnaklar, denikinçilər və s. barədə məlumatları toplayaraq Hərbi Nazirliyin rəhbərliyinə, eləcə də Azərbaycan Hökumətinə təqdim edirdi. Həmin məlumatlar kəşfiyyat və əks-kəşfiyyat xarakterli olub ölkənin milli təhlükəsizliyinin təminatı üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edirdi.

Bölmənin əməkdaşları martda xüsusi əməliyyat planı əsasında Azərbaycan ordusunda xidmət edən 15 nəfər denikinçinin casusluq fəaliyyətini ifşa etmişdilər. Həmin ayda daha bir casus şəbəkəsinin üstü açılmışdı. Əks-kəşfiyyatçılar Gəncədə Smislova soyadlı qadını həbs etmişdilər. Araşdırma nəticəsində bir çox mühüm məsələlər üzə çıxmışdı. Baş qərargahın əməkdaşı Çernışov, onun arvadı və 10-a qədər hərbi qulluqçu Cümhuriyyət əleyhinə iş apardıqlarına görə yaxalanmışdılar [3].

1919-cu il aprelin 5-də Azərbaycan Ordusunun Bakıya gəlişi üçün müəy-

yən hazırlıq işləri görülməsi tələb olunurdu. Milli Ordunun paytaxta gəlişi ilə bağlı hər cür təxribatların törədiləcəyi istisna edilmirdi. Azərbaycan Ordusu Baş Qərargahının rəisi general-leytenant Məmməd bəy Sulkeviçin Azərbaycan qoşunlarının Gəncədən Bakıya gəlməsi ilə əlaqədar əks-kəşfiyyat işinin təşkilinə dair daxili işlər nazirinin müavini general-mayor Sadiq bəy Ağabəyova məktubuna əsasən, əks-kəşfiyyat bölməsinin əməkdaşı yasavul Yusupov Daxili İşlər Nazirliyinin cinayət axtarışı şöbəsinin əməkdaşları ilə birlikdə bu vəzifəni yerinə yetirmək üçün Bakıya ezam olunmuşdu. Əks-kəşfiyyat işinin düzgün təşkili, yasavul Yusupovun və axtarış polisinin qarşılıqlı fəaliyyəti sayəsində Azərbaycan milli hərbi hissələri Bakıya heç bir narahatlıq keçirilmədən daxil olmuşdular.

Baş qərargahın general-kvartirmeyster idarəsinin kəşfiyyatçı zabitləri ölkənin xarici işlər nazirliyi ilə də geniş əlaqə saxlayırdılar. Xarici işlər nazirliyi qonşu respublikalardakı Azərbaycan diplomatik nümayəndəliklərinin əməkdaşları vasitəsilə Ermənistanda, Cənub-Qərbi Qafqaz respublikasında, eləcə də həmin illər ingilislərin əlində olan Batumdakı vəziyyət barədə əldə etdiyi mühüm məlumatları Baş qərargaha göndərirdilər. Baş qərargah da, öz növbəsində, kəşfiyyatçılar vasitəsilə topladığı materialları tanışlıq üçün Xarici İşlər Nazirliyinə göndərirdi.

İqtisadi böhranın artdığı bir şəraitdə bolşeviklərin siyasi fəallığının artması daxili sabitliyin pozulmasına gətirib çıxarırdı. Bolşeviklərin bilavasitə təsiri altında Bakı Fəhlə Konfransı siyasi tətillər keçirmək haqqında qərar qəbul etmişdi. Yaranmış vəziyyətlə əlaqədar Səməd bəy Mehmandarov 1919-cu ilin aprelin 2-də Nazirlər Şurası sədrinə ünvanladığı məktubunda qeyd edirdi: “Hərbi əks-kəşfiyyatın başlıca vəzifəsi dövlət daxilində hərbi casuslarla mübarizədir, bolşevizmlə mübarizə ümumdövlət işi olduğundan tək hərbi idarə onun öhdəsindən gələ bilməz” [5].

1919-cu il aprelin 14-də yeni hökumət kabineti fəaliyyətə başladıqdan sonra mərkəzləşdirilmiş kəşfiyyat və əks-kəşfiyyat haqqında məsələnin müzakirəsi mümkün oldu. Azərbaycanlı fəhlələr bolşevik təbliğatına baxmayaraq milli dövlətçilik maraqlarını üstün tutaraq yeni hökuməti dəstəklədilər. Bolşeviklərin 1919-cu ilin 1 may nümayişini hökumət əleyhinə güclü siyasi çıxışa çevirmək cəhdi baş tutmadı.

1919-cu il mayın 5-də Azərbaycan hökuməti fəhlə konfransının elan etdiyi ümumtətili dövlət əleyhinə siyasi çıxış kimi qəbul edərək, onun təşkilatçılarını həbs etmək və Azərbaycan ərazisindən uzaqlaşdırmaq istiqamətində Baş nazirə bütün qəti tədbirlər görməyi, Əmək nazirinə isə iqtisadi tələbləri sahibkarlarla və fəhlələrlə birlikdə müzakirə etməyi tapşırırmışdı.

Müsəlman sosialist partiyalarının dəstəyilə azərbaycanlı fəhlələr mayın 6-da başlayan tətillə qoşulmadılar. Parlament və ingilis komandanlığının müdafiə etdiyi hökumət mayın 9-da tətillə komitəsinin əsas rəhbərləri olan A.Mikoyan, A.Anaşkin, A.Çurayev və Qubanov daxil olmaqla 43 nəfəri həbs etdi. Bununla belə hökumət Əmək nazirinə Fəhlə Konfransının üzvləri ilə tətillə dayandırmaq və fəhlələrin yaşayış səviyyəsini yaxşılaşdırmaq haqqında danışıqlar aparmaq göstərişi verdi. Həmin gün maliyyə nazirinə də may ayı üçün fəh-

lələrə əlavə yardım vermək haqqında göstəriş vermişdi.

Mayın 13-də tətil məğlubiyyətlə nəticələnsə də, bolşeviklər Bakı Fəhlə Konfransında fəaliyyətlərini davam etdirirdi. Həmin ilin yayında Bakıda bütün həmkarlar ittifaqlarında kommunistlər üstünlük təşkil edirdi. Hakimiyyətə can atan bolşeviklər müsəlman sosialist hərəkatı amilini nəzərə almaya bilməzdilər. Bu hərəkatın yerli əhali ilə ciddi və möhkəm əlaqələrinin olmadığını düzgün başa düşən bolşeviklər müsəlman sosialistlərinin işini bu istiqamətə yönəltməyə, eyni zamanda bu işə rəhbərliyi qeyri-rəsmi olaraq öz əlinə keçirməyə çalışırdılar [2, 271].

Baş qərargahın General-kvartirmeyster idarəsinin kəşfiyyat və əks-kəşfiyyat bölməsi fəaliyyətini 1919-cu il iyunun 11-dək davam etdirmişdir. Ölkədə hərbi, ictimai-siyasi vəziyyətin gərgin olduğu və Denikin ordularının, erməni separatçılarının, ingilislərin, eyni zamanda, bolşeviklərin Azərbaycan istiqlalçılığına əleyhinə işlədiyi bir vaxtda müstəqil təhlükəsizlik orqanına xüsusi ehtiyac duyulurdu. Azərbaycan hökumətinin 1919-cu il 9 iyun tarixli qərarı ilə Dövlət Müdafiə Komitəsi yaradıldı [12, 325; 4, 20.06.19]. Komitə ölkədə ümumi hərbi səfərbərlik keçirmək, hərbi və müharibə vəziyyəti elan etmək, ölkənin təhlükəsizliyi ilə bağlı məsələləri müzakirə və müvafiq qərarlar qəbul etmək, ölkənin təhlükəsizliyinin təmin olunması sahəsində qarşıya qoyulmuş digər vəzifələrin layiqincə yerinə yetirilməsi məqsədilə yeni strukturlar yaratmaq və s. hüquqlara malik olan bir qurum idi. Artıq iyunun 11-də Dövlət Müdafiə Komitəsi nəzdində, ancaq əks-kəşfiyyatla məşğul olan Əks-inqilabla Mübarizə Təşkilatı təşkil edildi, kəşfiyyat işi isə general-kvartirmeyster idarəsinin tərkibində saxlandı. Əks-inqilabla Mübarizə Təşkilatı hərbi nazirliyin kəşfiyyat bölməsi ilə əməkdaşlığı davam etdirirdi.

Əks-inqilabla Mübarizə Təşkilatı öz fəaliyyətini “Azərbaycan Respublikası əks-kəşfiyyat xidmətinin hüquq və vəzifələri haqqında” Əsasnaməyə uyğun qurmuşdu. 22 maddədən ibarət olan Əsasnamədə əks-kəşfiyyat xidmətinin hüquq və vəzifələri göstərilmişdi. Əks-inqilabla Mübarizə Təşkilatının başlıca vəzifələri əsasən aşağıdakılardan ibarət idi: dövlət quruluşunun devrilməsinə yönəlmiş, əhali arasında şifahi və ya mətbuat vasitəsilə hökumətə zidd təşviqat aparan casusların, hökumətin fəaliyyəti və hərbi hissələrin əməliyyatlarına, milli təhlükəsizliyə dair yalan məlumat və şayiələr yayan, əhalinin ayrı-ayrı sinifləri arasında milli münaqişələr yaradanların; hakimiyyət dairələrinin xüsusi icazəsi olmadan təşkil edilmiş, siyasi xarakter daşıyan, hər cür toplantı və iclasların təşkilatçılarının aşkar olunması və şübhəli şəxsləri ilkin həbs etmək hüququna malik olması və s. Təşkilatın əməkdaşları, həmçinin dövlət hakimiyyətinə qarşı qiyamda, xəyanətdə iştirak edən, vəzifəli şəxslərin həyat və azadlıqlarına qəsd edən, hakimiyyətə silahlı müqavimət göstərən şəxslərin aşkarlanması, sərnişin gəmilərinin qəbulu, sənədlərin yoxlanılması, ictimai-siyasi vəziyyətə nəzarət və bu kimi digər səlahiyyətlərə malik idilər.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin təhlükəsizlik orqanlarının əsas vəzifələrindən biri də ölkədəki qanunsuz silahlı birləşmələrin ləğvi, onlarda, eləcə də əhalidə olan icazəsiz silahların yığılması və müsadirə edilməsi idi.

Bakı və onun ətrafında təşkilatın 8 rayon bölməsi təsis edilmişdi. Rayon bölmələrinə Təşkilatın mərkəzi aparatının əməkdaşları rəhbərlik edirdilər [7, 281].

İlk vaxtlar Əks-inqilabla Mübarizə Təşkilatına əməkdaşların qəbulunda partiya prinsipi əsas götürülürdü. Belə ki, əməkdaşların üçdə ikisi “Müsavat”, üçdə biri isə “Hümmət” partiyasından olmalı idi. Eyni zamanda, təşkilatın rəhbərinin “Müsavat”dan, müavininin isə “Hümmət”dən təyin edilməsi nəzərdə tutulmuşdu. Təşkilatın ilk rəisi “Müsavat” partiyasının, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Parlamentinin və onun aqrar komissiyasının üzvü Məmmədbağır bəy Şeyxzamanlı təyin edilmişdi. Rəis müavini vəzifəsini isə - Hümmət partiyasının üzvü Mir Fəttah Musəvi yerinə yetirirdi. Şübhəsiz ki, bu prinsip ölkənin təhlükəsizliyini təmin edən təşkilatın işinə mənfi təsir göstərirdi. Belə ki, Təşkilatda işləyən 17 nəfər - hümmətçi əməkdaş, başda M.Musəvi olmaqla, bolşeviklərin ölkə daxilindəki fəaliyyətinə qarşı mübarizəyə açıq və ya gizli şəkildə mane olurdular. Bu paritet əsaslı struktur formalaşmasına etiraz edən Məmməd Bağır Şeyxzamanov avqustun 20-də istefa verir. Onun yerinə qardaşı Nağı bəy Şeyxzamanlı təyin edilmişdi. 1919-cu il noyabrın 19-dan qurum başçısının müavini Mahmud bəy Səfikürdski idi [8].

Əks-inqilabla Mübarizə Təşkilatının fəaliyyət göstərdiyi 11 iyun 1919-cu ildən 6 mart 1920-ci ilədək təşkilatda təxminən 120-dək əməkdaş çalışmışdır. Təşkilatda azərbaycanlılarla yanaşı, türklər, ruslar, ukraynalılar və gürcülər də işləyirdilər. Ermənilər isə bu təşkilata işə götürülmürdü.

Azərbaycanda geniş casus şəbəkəsi qurmağa nail olan Denikin və onun tərəfdarları Bakıda gizli silah-sursat bazaları da yaradırdılar. Görülmüş əməliyyat tədbirləri nəticəsində Denikin casus şəbəkəsində təmsil olunanların bir qisminin ingilis kəşfiyyatına işləməsi də müəyyən edilmişdi. Əksinqilabla Mübarizə Təşkilatının rəhbərinin müavini M.F.Musəvinin 1919-cu il avqustun 7-də tərtib etdiyi protokoldan aydın olur ki, onun həbsə aldığı Yevqeni Rojdestvenski soyadlı zabıt ingilis komandanlığında Denikin nümayəndəsi polkovnik Lazarevin yanında işləyir, Azərbaycan ordusunun sayı və mövqeləri barədə məlumat toplayırdı. Denikinçilər Bakıda təbliğat aparmaq, təxribat törətmək üçün bütün vasitələrdən istifadə edirdilər. Onlar Bakıda yerləşən müxtəlif səhmdar cəmiyyətlərində, firma və müəssisələrdə öz agentlərini yerləşdirirdilər. Denikin ordusunun Azərbaycana qarşı təxribatı ilə əlaqədar təşkilat tərəfindən saxlanılmış və həbs edilmiş şəxslərin əksəriyyəti ermənilər idi. Erməni casusları əldə etdiyi məlumatları həm denikinçilərə, həm bolşeviklərə, həm də ingilislərə verirdilər.

Dövlət Müdafiə Komitəsinin 1919-cu ilin 13 sentyabr qərarı ilə Bakı rayonunun hərbi general-qubernatoru idarəsi təsis edildi. Bu təşkilat Bakının inzibati idarəçiliyi üzərində ali nəzarətçi və sərəncamverici orqan idi və mülki işlər üzrə Daxili İşlər Nazirliyinə tabe idi [11, 32]. Denikin ordusu və erməni-daşnak quldurları tərəfindən yaranmış təhlükə ilə əlaqədar 1919-cu ilin payızında Azərbaycan ordusu sərhəddə cəmləşdirilmişdi. Hərbi hissələrin və polis fəaliyyətini əlaqələndirmək, Bakının müdafiəsini vahid idarə orqanında birləşdirmək məqsədilə Dövlət Müdafiə Komitəsi Bakı müdafiə rayonunun rəisi vəzifəsini təsis

etdi və onu hərbi general-qubernator vəzifəsi ilə birləşdirdi. Bakı şəhər rəisliyinin bütün ərazisi və şəhər rəisinin özü Bakı müdafiə rayonunun rəisinə, o isə hərbi nazirə tabe idi. Müdafiə rayonunun rəisi Hərbi nazirin təqdimatı ilə Nazirlər Şurasının sədri tərəfindən təyin edilirdi. General-mayor Həbib bəy Səlimov müdafiə rayonunun rəisi, general-mayor Murad Gəray Tlexas isə Bakı müdafiə rayonunun hərbi general-qubernatoru təyin olunmuşdu [3, 227].

Denikinçilərin və daşnakların Bakıda və Azərbaycanın digər bölgələrində törətdikləri təxribatlara qarşı bir sıra uğurlu əməliyyatlar aparıldı. Bolşeviklər tərəfindən məğlub edildikdən sonra Ənzəli limanına çəkilən 27 gəmidəki Denikinçi zabitlərin öz silah sursatlarını Azərbaycan hökumətinə təhvil vermək üçün Bakı limanına Azərbaycan bayraqları altında qayıtmasında Əksinqilabla Mübarizə Təşkilatının sədri Nağı Şeyxzamanlının xüsusi xidməti olmuşdu. Nağı bəy xatirələrində yazırdı:

“... Mənzərə çox möhtəşəm idi; yəni uzun tarix boyu Şərqi inlədən, Turanda at oynadan, Azərbaycan xanlıqlarını işğal edən, zəif millətlərin yuxusunu qaçıran və qorxu içində saxlayan rus imperatorluğunun bayrağı bir azəri oğlunun istəyi ilə endirilir. Yerinə isə sevimli, yeni doğulmuş üçrəngli Azərbaycan bayrağı taxılır. Gözlərim sevincdən yaşarır. Gəmilərimiz hamısı birdən sıra ilə Xəzər dənizində Bakıya doğru hərəkət etməkdədir. Vaxtilə İran sərhəddində əzəmətli rus imperiyasının Türkmənçayda İran dövləti ilə imzaladığı müqavilə bax burada, yəni yenə də İran sərhəddində - Ənzəlidə parça-parça edildi. Yəni rus imperiyasının son 27 bayrağını endirmək mənə qismət olmuşdu...” [9, 102].

1919-cu ilin sonlarından etibarən Bakıda bolşeviklərin Azərbaycan dövlətçiliyi əleyhinə fəaliyyəti daha da gücləndi. Onlar ayrı-ayrı yerlərdə gizli yığıncaqlar keçirir və demokratik respublikanın əleyhinə müxtəlif məzmunlu təbliğat aparırdılar. 1920-ci il fevralın 3-də Sabunçudakı fəhlə klubunda keçirilən iclasda Aleksandr Kostinski adlı bolşevik fəalı belə bir məsələ irəli sürmüşdür: "İndiki hökumət bizə lazım deyil. Bu yaxınlarda bolşeviklər gələcək, biz onda öz gücümüzü göstərəcəyik". Təhlükəsizlik orqanının həmin yerli bölməsi bolşeviklərin hansı istiqamətlərdən Azərbaycana hücum edəcəklərini də müəyyənləşdirə bilmişdir: "1920-ci ilin 24 fevralında Sabunçudakı fəhlə klubunda fəhlələrin gizli yığıncağında bildirilmişdi ki, "bolşeviklərin 3 istiqamətdən – Krasnovodsk, Həştərxan və Rostov istiqamətlərindən gəlməsi gözlənilir. Ona görə də yatmamalı, ayıq olmalı və hakimyyəti ələ almalıyıq".

Nəsib bəy Yusifbəyli bolşevik təbliğatlarının qarşısını almaq məqsədilə 1919-cu il noyabrın 23-də bolşevik yönümlü nəşrlərin dayandırılması haqqında göstəriş verərək bildirirdi ki, tapşırığı yerinə yetirməyən mətbəələr müsadirə ediləcək, sahibləri isə həbs olunacaqdır [10].

Əksinqilabla Mübarizə Təşkilatı əvvəl Dövlət Müdafiə Komitəsinin, 26 oktyabrda isə Bakı rayonu Hərbi general-qubernatorun tabeliyində fəaliyyət göstərirdi. Belə ki, Dövlət Müdafiə Komitəsi bolşeviklərlə mübarizəni gücləndirmək üçün Bakı möhkəmləndirilmiş rayonunun səlahiyyətlərini genişləndirmiş, keşikçi, axtarış polislərini, eləcə də Əks-inqilabla Mübarizə Təşkilatını da onun

rəisinə tabe etdirmişdi. Bolşevizmlə mübarizədə Əks-inqilabla Mübarizə Təşkilatı digər orqanlarla birlikdə bu sahədə çoxlu sayda uğurlu əməliyyat aparmışdı.

Lakin Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Nazirlər Şurasının 6 mart 1920-ci il tarixli qərarı ilə fəaliyyətini dayandırmışdır. Əks-inqilabla Mübarizə Təşkilatının ləğv edilməsinin əsas səbəbi kimi təşkilata daxil olmuş bəzi kadrların informasiyaları bolşeviklərə ötürməsi nəticəsində əməliyyat tədbirlərinin lazımı səviyyədə həyata keçirilə bilinməməsi ehtimal olunur [6]. Əks-inqilabla Mübarizə Təşkilatının ləğvindən sonra Bakıda və onun ətrafında əks-kəşfiyyatı Bakı general-qubernatorluğunun tərkibində yaradılmış informasiya şöbəsi təmin etmişdir. Əks-inqilabla Mübarizə Təşkilatının təhqiqat, müşahidə, axtarış, həbs və s. funksiyaları general-qubernatorun göstərişi ilə informasiya şöbəsinə verilmişdi.

İnformasiya şöbəsinə Ələkbər xan Şahsuvarov rəhbərlik edirdi. Həsən bəy Fətəlibəyov rəisin köməkçisi, türk ordusunun polkovniki rütbəsini daşıyan Cəmil bəy xüsusi tapşırıqları yerinə yetirməklə yanaşı, rəisin köməkçisi idi. İnformasiya şöbəsi əməkdaşları tərəfindən 1920-ci ilin aprelində Balaxanıda pozuculuq işi aparən 22 nəfər bolşevik həbs olunmuşdu.

Daxili İşlər Nazirliyindən Xarici İşlər Nazirliyinə göndərilən 25 mart 1920-ci il tarixli məktubda deyilirdi: “Son vaxtlar Bakı şəhərində bolşeviklər və ümumiyyətlə, dövlətçiliyimiz üçün təhlükəli və etibarsız ünsürlər arasında həbslər keçirilməsi gücləndirilib. Bu şəxslər bizim dövlətə qarşı zərərli fəaliyyət göstərirlər. Buna görə də bu cür ünsürlərdən paytaxtı təmizləmək lazımdır. Onları əyalətlərə dağıtmaq və hətta əyalətlərdə həbsxanalarda saxlamaq mümkün deyil. Gürcüstan hökuməti onları qəbul etməkdən imtina edir. Mənim göstərişimlə Bakı şəhər rəisi Gürcüstanın diplomatik nümayəndələri ilə danışıqlar aparır. Bu məhbusları Gürcüstandan keçərək Batuma ötürməyə razılıq əldə edilmişdir” [1, f.894, siy. 10, iş 99, v. 28]. Xarici İşlər Nazirliyinə Gürcüstan nümayəndələri ilə əlaqə saxlayıb hər həftə Gürcüstan ərazisindən Batuma 50 nəfər bolşevik məhbus keçirməyi təşkil etmək tapşırılırdı.

Aprelin 15-nə keçən gecə Bakıda bolşeviklərin yerli təşkilatının çıxışı gözlənilirdi. Azərbaycan hökumətinin bundan xəbəri vardı və bu çıxışı yerindəcə boğmaq üçün tədbir görülmüşdü. Lakin məlum olmayan səbəblər üzündən bolşeviklər çıxışa heç bir cəhd göstərmədi.

“Bakinets” qəzetinin 1920-ci il 19 aprel tarixli 24-cü nömrəsi Bakıda Azərbaycan Kommunist Partiyasının, Qafqaz Diyar komitəsinin bəyannaməsinin yayılması haqqında məlumat verirdi: “Azərbaycan və Ermənistanın fəhlə və kəndliləri, əsgərləri üçün çox fəvqəladə dərəcədə təhlükəli və məsuliyyətli andır. Sizin həyatınız, Qafqaz inqilabının taleyi sizin öz əlinizdədir. Əgər müsavatçıların və daşnakların çağırışlarına boyun əysəniz inqilabı boğacaqsınız. Əks halda isə Qafqazda və Şərqdə inqilabın bayrağı olacaqsınız” [13].

Bu cür bəyanatlara Azərbaycan xalqı tərəfindən heç bir rəğbət və dəstək göstərməyəcəyini dərk edən yerli kommunistlər qırmızı rus ordusunun süngüsü ilə hakimiyyəti ələ keçirdi və məhz Sovet Rusiyasının hərbi işğalı nəticəsində milli dövlətçiliyimiz süqut etdi.

Qeyd etmək lazımdır ki, dövlətçilik tariximizə dair aparılan hər bir tədqiqat işinin elmi əhəmiyyəti şübhəsizdir və hər zaman üçün aktualdır. Çünki Azərbaycan dövlətçiliyinə qarşı düşmən qüvvələr həmişə fəaliyyət göstərib və bu gün də öz məkrli planlarını həyata keçirməkdədirlər. Ona görə də dövlətin təhlükəsizliyinə cavabdeh olan orqanlar yaxın keçmişimizin tarixini unutmamalı və buraxılan səhvlərdən ibrət götürməlidirlər. Unutmamalı ki, ən güclü dövlətin belə daxildə və xaricdə əleyhinə işləyən casus şəbəkəsi mövcuddur. Azərbaycanın geostrateji mövqeyini və zəngin təbii sərvətlərini nəzərə alsaq bu cür cəsusçuluq fəaliyyətləri daha təhlükəlidir. Bu baxımdan Azərbaycanın siyasi mövcudluğu təhlükəsizlik orqanlarının fəaliyyətindən çox asılıdır və biz dövlətimizin təhlükəsizliyini onlara etibar edirik.

ƏDƏBİYYAT

1. ARDA: f.894, s.1, iş 4, v. 12; f. 894, s. 1, iş 26, v.3; f. 894, s. 1, iş 10, v. 55; f.894, siy.10, iş 99, v.28
2. Azərbaycan Cümhuriyyəti (1918-1920). Bakı: Elm, 1998, 336 s.
3. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Ensiklopediyası. İki cildə. I cild. Bakı: Lider, 2004, 440 s.
4. «Azərbaycan» qəzeti.1 mart 1919; 20 iyun 1919
5. Cəfərli M. Azərbaycan Demokratik Respublikasının milli təhlükəsizlik orqanları, Bakı, 2004
6. Elşad Qoca. Azərbaycan təhlükəsizlik və xüsusi xidmət orqanları (1918-1920). Bakı: Şuşa, 2000, 144 s.
7. Mehman Ə.Dəmirli. Şərqi çağdaşlıq möcüzəsi: Azərbaycan Cümhuriyyəti: hüquq və demokratiya. 1918-1920. Bakı: Hüquq Yayın Evi, 2018, 532 s.
8. Məmmədov A. // Enter News/23/03/2019
9. Nağı Keykurin. Nağıbəy Şeyxzamanlının xatirələri və istiqlalıyyət fədailəri. Bakı: Təknur, 2007, 148 s.
10. Qasimov C. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə təhlükəsizlik orqanları // Azərbaycan qəzeti. 7 fevral 2009
11. Адрес-календарь Азербайджанской Республикой на 1920 г. Под ред. Ставровского, II-IV ч. Баку, 1920.
12. Азербайджанская Демократическая Республика (1918-1920). Законодательные акты. Баку: Азербайджан, 1998, 560 с.
13. Газета «Бакинец». 14 апрель 1920

НАЦИОНАЛЬНАЯ БЕЗОПАСНОСТЬ АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ ДЕМОКРАТИЧЕСКОЙ РЕСПУБЛИКИ И ОРГАНЫ СПЕЦСЛУЖБ

А.АДЫГЁЗАЛОВА

РЕЗЮМЕ

После провозглашения Азербайджанской Демократической Республикой своей независимости возникла необходимость в создании органа спецслужбы для обеспечения безопасности государственности страны, также для ее защиты от внутренних и внешних угроз. 28 марта 1919 года приказом военного министра С.Мехмандарова в составе Генерального штаба был учрежден отдел разведки и контрразведки.

В силу напряженной общественно-политической и военной ситуации в стране, усиления внешнего давления и угроз 9 июня 1919 года был создан Государственный Комитет

Обороны. 11 июня было принято решение о создании при ГКО Организации по борьбе с контрреволюцией. В числе достижений спецслужб АДР была нейтрализация агентов Добровольческой армии, тесно сотрудничавших британской разведкой. Значительное место в деятельности этих органов занимала борьба с большевиками и дашнаками.

С апрельской оккупацией 1920 года АДР распалась и наряду с другими государственными структурами правительства, органы спецслужбы и безопасности также были вынуждены приостановить свою деятельность.

Ключевые слова: Азербайджанская Демократическая Республика, спецслужбы, разведка, контрразведка

NATIONAL SECURITY OF AZERBAIJAN DEMOCRACY REPUBLIC AND BODY OF THE STATE COMMITTEE OF DEFENSE

A.ADIGOZALOVA

SUMMARY

After proclamation of independence by Azerbaijan Democracy Republic, there was appeared necessity of creation the organ of intelligence agency to ensure the security of the statehood in country, as well as to protect it from the internal and external threats.

On March 28, 1919 in order of decree by the military minister of Mekhmandarov S. as the part of the general staff of intelligence and counterintelligence was established. Due to the tense of socio-political and military situation in the country there was increased an external pressure and threats on June 9, 1919 there was created the body of the State Committee of Defense.

On June 11 there was decided to create counter revolution organizations under Committee of Defense. Among achievements of the organ intelligence agency in Azerbaijan Democracy Republic there were neutralized agents of the Volunteer Army who worked closely with British intelligence. Significance place in activities of these bodies was occupied by the struggle against the Bolsheviks and Dashnaks.

With April occupation of 1920 year Azerbaijan Democracy Republic collapsed and a long side with the other state structures of the government, special services and securities, organ of intelligence agency were forced to suspend their activities.

Keywords: Azerbaijan Democratic Republic, special services, intelligence, counterintelligence

UOT 94; 930.85

**XVI ƏSRƏ AİD TÜRKÇƏ MƏQTƏL NÜMUNƏSİ KİMİ LAMİİ
ÇƏLƏBİNİN “MƏQTƏL-İ AL-İ RƏSUL” ƏSƏRİ VƏ MƏNBƏLƏRİ
HAQQINDA BƏZİ QEYDLƏR**

E.A.ƏZİZOVA
Azərbaycan İlahiyyat İnstitutu
elnuraazizova@ait.edu.az

Türksoylu xalqların tarixi düşüncəsinin təşəkkülündə və kimlik şüurunun formalaşmasında rol oynamış ədəbi əsərlər arasında “məqtəl-i Hüseyin”lərin özünəməxsus rolu olmuşdur. XVI əsrin Osmanlı sufi şairi Lamii Çələbinin (v. 1532) “Məqtəl-i Al-i Rəsul” adlı məsnəvisi türk dünyasının dahi mütəfəkkiri Məhəmməd Füzulinin məqtəl növündə yazdığı və ən irihəcmli nəsr əsəri olan “Hədiqətüs-süəda”sı ilə eyni əsrə təsadüf edir. Füzulinin əsəri ədəbi yöndən Türkçə məqtəllərin şah əsəri sayıldığı kimi, bəzi mənbələrə və tədqiqatlara görə Lamiinin əsəri də tarixi həqiqətlərə ən yaxın Türkçə məqtəl olaraq dəyərləndirilmişdir. Bu məqalədə Lamiinin Məqtəl-i Al-i Rəsulu mənbəşünaslıq nöqteyi-nəzərindən təhlil edilir. Məqalədə göstərilir ki, Lamii əsərin əsas məzmun xətti olan Kərbəla hadisəsinin səbəbi, gedişatı və nəticəsi ilə əlaqəli klassik İslam tarixi mənbələrindən birbaşa sitat gətirmir, əksinə hadisəni teoloji perspektivdən dəyərləndirdiyi zaman bəzi müəllif və əsərlərə istinad edir. Beləliklə, məqalədə göstərilir ki, “Məqtəl-i Al-i Rəsul”un tarixi həqiqətlərə ən yaxın Türkçə məqtəl olması məsələsinə aydınlıq gətirilməsi əsərdə üzərində durulan mövzuların və onların işlənilmə dərəcəsinin erkən dövr “məqtəl-i Hüseyin”lərin məşhur və mötəbər nümunələri ilə qarşıqlı müqayisəsi mümkündür.

Açar sözlər: Kərbəla, Hüseyin ibn Əli, Məqtəl-i Hüseyin, Türkçə məqtəl, Lamii Çələbi, Məqtəl-i Al-i Rəsul

1473-cü ildə Bursada doğulmuş Lamii Çələbi (v. 938/1532) ənənəvi mədrəsə təhsilinin ardından Osmanlıda Nəqşibəndiliyin yayılmasında mühüm rol oynamış sufi Əmir Buxariyə (v. 922/1516) bağlanaraq Nəqşibəndi təriqətinə daxil olmuşdur. Ərəb və fars dillərini mükəmməl bilən Lamii bir çox Şərq klassikini türk dilinə tərcümə etməklə türk divan ədəbiyyatının ən məhsuldar simalarından birinə çevrilmişdir [1, 316-317; 3, 168-169; 8, 724-725]. Tərcümələri arasında mənsubu olduğu Nəqşibəndiliyin məşhur şeyxlərindən Əbdürəhman-i Camiinin (v. 898/1492) əsərlərinin xüsusi yer tutması [1, 317; 8, 724], Lamiinin ədəbiyyatla yanaşı təsəvvüf mühitində də məşhurlaşmasının səbəblərindən olmuşdur. Həyatının tamamını Osmanlı paytaxtından kənar, doğulduğu Bursada keçirən Lamii Çələbi hələ yaşadığı dövrdə İstanbul ədəbi mühitində tanınmasını sadəcə tərcümə əsərlərinə borclu olmamışdır. Otuz yeddi yaşından etibarən tərcümə ilə yanaşı müstəqil əsərlər yazan Lamii

vəfatından beş il əvvəl, 1527-ci ildə 54 yaşında ikən tərcümə etdiyi “Şərəfül-insan”da özünün yazdığı və tərcümə etdiyi iyirmi dörd əsərin adını qeyd etsə də, tədqiqatlar əsərlərin sayının daha çox olduğunu göstərir [4, 49-65; 6, 15-25; 13, 4-11; 5, 96-97; 9, 22-27]. Lamiinin şöhrətini artıran əsərlərindən biri Orta əsrlərdə türklərin tarixi düşüncəsinin təşəkkülündə mühüm rol olmuş dini məzmunlu əsər növlərindən biri olan məqtəl-i Hüseyinə dair yazdığı Məqtəl-i Al-i Rəsul məsnəvisidir [1, 318; 8, 725; 3, 169].

Məqtəl-i Al-i Rəsulun qısa məzmunu. Məqtəl-i Al-i Rəsul məsnəvisinin müsəlman Şərqiində kitab yazma ənənəsinə uyğun olaraq yazılmış tövhid, münacat və nətdən ibarət Giriş hissəsi Allaha, Məhəmməd Peyğəmbərə, onun Əhli-Beytinə və səhabəyə duaya həsr olunub. Birinci hissənin girişində müəllif dövründə elmə və “mərifət əhlinə” dəyər verilməməsindən şikayət edərək inzi-vaya çəkildiyi bir dövrdə Sultan Süleymanın dəftərdarı Sinan bəydən sözügedən əsəri yazma təklifinin gəldiyini qeyd edir [9, 59-60]. Beləliklə, Lamii “kağıza matəmdən libas geyindirərək eşidənləri ağlayıb yas tutmağa çağıran Məqtəl-i Al-i Rəsul yazmağa qərar verir [9, 61-62]. Səhabənin böyüklərinə və Əhli-Beytə ehtiram göstərməyin əhəmiyyəti, onların arasında baş vermiş ixtilaf və müharibələrə dair “elm ərbabının” yanaşmasına həsr etdiyi ikinci fəsildə müəllif tarixi hadisələri teoloji perspektivdən dəyərləndirərək səhabə nəslinin “ictihad xətası” adlandırdığı səhv davranışlarının bağışlandığını və sonrakı nəsillərin onları qınamasının doğru olmadığını qeyd edir. Səhabə nəslinə qarşı hörmətin hər bir müsəlmana vacib olduğunu vurğuladıqdan sonra Əhl-i Beytin dindəki yeri məsələsi üzərində duran müəllif “övlad-i Rəsul”u sevməyin dinin rüknü olduğunu bildirir. “Rükn-i dindir hubb-i övlād-i Rəsul”, “Onları sevmək Rəsulu sevməkdir, din içində doğru yolu sevməkdir”, “Bunları rədd eyləyə mərədd olur / Rəhmət-i Həqqdən əbəd mətrud olur”, “Küfrü haqqında Nəbidən var hədis / Marikindir deyər o qövmü-xəbis” [9, 63-65] şəkildəki ifadələrlə o, dinin rüknü olan Məhəmməd Peyğəmbərin ailəsinə və övladlarına qarşı sevginin Peyğəmbəri sevməyə bərabər olduğunu, dində doğru yolun məhz bu olduğunu, bunu rədd etməyin isə küfrə səbəb olduğunu bildirir.

Raşidi xəlifələr dövrünün sonu, Əməvi sülaləsinin qurulmasının qısa siyasi icmalının verildiyi üçüncü fəsildə erkən dövr Ərəb tarixçiliyinin məqtəl növünün yaranmasına yol açan ilk məşhur siyasi xadim kimi üçüncü xəlifə Osman ibn Əffanın şəhid edilməsi, dördüncü xəlifə Əli ibn Əbu Talibin hakimiyyətə gəlməsi, lakin Müaviyə ibn Əbu Süfyanın müxalifəti ilə qarşılaşması və Əbdürrəhman ibn Mülcəm tərəfindən şəhid edilməsi, xəlifə olan Həsən ibn Əlinin Müaviyənin təlimatı ilə zəhərlə öldürülməsindən bəhs edilir. İslam tarixinin siyasi-dini cəhətdən bu mürəkkəb dövrünə müəllifin yanaşmasını əks etdirməsi baxımından mühüm olan bu fəslə görə “Zünnureyn”in (Osman ibn Əffanın) bir qrup zalım tərəfindən şəhid edilməsindən sonra xəlifəliyinə biət olunan “Şah İmam Murtaza” (Əli ibn Əbu Talib) mövcud vəziyyətdə sələfinin canişinlərini günahkar bilərək onları vəzifələrindən azad etmiş, “Şam şahı” Müaviyə ibn Əbu Süfyan xəlifənin əmrinə tabe olmayıb insanları onun əleyhində təhrik edərək anarxiya yaratmışdır. Xəlifə

üsyən edənləri Cəməl döyüşündə məğlub etmiş, lakin Kufədə İbn Mülcəm adlı bir xarici tərəfindən şəhid edilmişdir. Yerinə oğlu Həsən dövlətin başçısı olmuş, lakin siyasi müxalifətin davam etməsinə razı olmayıb Şam əhalisi ilə sülh bağlamış, özü isə Mədinədə məskunlaşmışdır. Müaviyə hakimiyyətinə təhlükə kimi gördüyü həzrət Həsəni zəhərlədərək ölümünə səbəb olmuşdur [9, 69-75].

Dördüncü fəsildə Müaviyə ibn Əbu Süfyanın oğlu Yezidə xalqdan biət alması, atasının vəfatından sonra “padşah” olan Yezidə müxalifət göstərən Hüseyin ibn Əlinin Mədinədən Məkkəyə səfəri və İraq xalqının dəvəti ilə Müslim ibn Əqili Kufəyə göndərməsi və Müslimin şəhadətindən bəhs olunur. Müaviyənin xilafətində xalqdan oğluna vəliəhd kimi biət alma təşəbbüsünə beş səhabə övladı, Hüseyin ibn Əli, Abdullah ibn Abbas, Abdullah ibn Ömər, Abdullah ibn Zübeyr və Əbdürrəhman ibn Əbu Bəkr etiraz etsə də, Müaviyə açıq üsyən hesab etmədiyi bu müxalifətə əhəmiyyət vermir. Müaviyənin vəfatından sonra hakimiyyətə gələn Yezid xalqdan təkrar biət alır, sözügedən şəxslər istisna olmaqla “Şam, Xorasan, İraq” əhalisi ona xəlifə kimi biət edir. Yezidə biət etməyən Abdullah ibn Zübeyr Mədinədən Məkkəyə gedərək xalqı ətrafında toplayır, beləliklə, bir müddət davam edəcək Zübeyroğulları (İbnüz-Zübeyr) dövlətinin əsası qoyulur. Hüseyin ibn Əlinin Mədinədə biətdən imtina edib Məkkəyə getdiyi xəbərini alan kufəlilər, hakimiyyətə gəlməsi üçün çoxsaylı məktublar göndərdilər. Xalqın dəvətini qəbul edən imam, həm Müslim ibn Əqili təmsilçisi kimi Kufəyə göndərir, həm də Bəsrəyə elçi göndərərək tərəfdar toplayır. İbn Abbas və İbn Zübeyr iraqlıların siyasi tərəfdar kimi vəfasızlığını xatırlatsalar da Hüseyin ibn Əlinin Kufə səfərinə mane ola bilmirlər. Yezidin Kufəyə göndərdiyi Bəsrə canişini Übeydullah ibn Ziyadın fəaliyyətləri Müslim ibn Əqilin qətlə yetirilməsi və tərəfdarlarının susdurulması ilə nəticələnir [9, 75-84].

“İmam Hüseyinin İraqa doğru yola çıxması...” giriş yazısı ilə başlayan beşinci fəsilə görə İbn Ziyadın Rey şəhərinin canişinliyini vəd etməsi üzərinə Ömər ibn Səd ibn Əbu Vəqqas həzrət Hüseyinin üzərinə göndərilən üç minlik orduya komandirlik edir, Hürri ibn Yezidin başçılığındakı min nəfərlik kəşfiyyat ordusu Hüseyin ibn Əlinin Kufə istiqamətində səfərini davam etməsinə mane olur. Hürri istədiyi yerə getməsinə icazə verdiyi Hüseyin ibn Əli və tərəfdarları səhvən Kərbəla adlandırılan yerə gəlir. Kərbəlanın qətl olacağı yer olduğunu bildirən Hüseyin ibn Əli qədərə tabe olur [9, 85-92].

Altıncı fəsildə Ömər ibn Səd ilə Hüseyin ibn Əli arasında Kərbəlada döyüşdən əvvəl baş verən hadisələrdən bəhs olunur. Ömər ibn Səd təslim olmağa çağırdığı həzrət Hüseyindən üç təklif alır: 1) Ailəsi ilə birlikdə Məkkəyə qayıtmaq; 2) Sərhəd bölgələrə gedib cihadla məşğul olmaq; 3) Şama Yezidin yanına getmək. Ömər ibn Səd bu təklifləri qəbul etsə də, İbn Ziyad Hüseyini yanına gətirməyi əmr edir. Hüseyin ibn Əli bu qərara razı olmadığı üçün iki tərəf yeddi gün hər hansı bir döyüş olmadan keçirir, həmin müddətdə Ömər ibn Səd başda olmaqla ordusu Hüseyin ibn Əlinin ardında namaz qılır. Bu vəziyyətdən narahat olan İbn Ziyadın göndərdiyi Şimr ibn Zilcövşən Hüseyin ibn Əlinin Fərat çayı ilə irtibatını kəsir və döyüş əmri verir [9, 92-100].

Yeddinci fəsildə məhərrəm ayının onuncu günündə baş verən Kərbəla hadisəsi, Hüseyin ibn Əli başda olmaqla tərəfdaşlarının şəhadəti anlatılır. Xüsusilə Əli ibn Əbu Talibin beş oğlunun (Cəfər, Abbas, İbrahim, Əbubəkər və Osmanın), Əqilin beş oğlunun, Cəfər nəslindən iki nəfərin, digər üç Haşim övladı olmaqla ilkin mərhələdə Haşim oğullarından on beş nəfərin, Hz. Hüseyinin üç oğlundan 22 yaşlı Əli Əskər istisna olmaqla ikisinin (ağzından oxla vurulan kiçik Abdullahın və 18 yaşlı Əli Əkbərin) şəhid edilməsi, Həzrət Hüseyinin otuz üç yerdən yaralanaraq şəhid edilməsindən bəhs olunur [9, 100-111].

Səkkizinci fəsil həzrət Hüseyinin başının Şimr ibn Zilcövşən tərəfindən kəsilməsindən sonra Əhl-i Beyt çadırlarının qarət edilməsi, qadınların və xəstə Zeynəlabidinin (Əli ibn Hüseyin) Kufəyə əsir aparılmasından bəhs edir. Fəslin əsas vurğusu Şimrin həyat yoldaşının ərinin törətdiklərinə qarşı mübarizə aparması və bir qadın olaraq din uğrunda nümunə göstərilən şücaətidir [9, 111-121]. Doqquzuncu fəsildə həzrət Hüseyinin başının və Kərbəla əsirlərinin İbn Ziyadın hüzuruna çıxarıldıqdan sonra Suriyaya aparılmasından bəhs olunur. Bu fəsildə Zeynəbin kufəlilərə xəyanətlərini xatırlatması, İbn Ziyadın Əli Əsgəri öldürmək təşəbbüsünə Zeynəbin və Ümmü Gülsümün mane olmasından bəhs edilir. Yezid hüzuruna gətirilən həzrət Hüseyinin başını gördüyü zaman zahirən işin icraçılarını günahlandırır, belə bir əmr vermədiyini irəli sürərək özünü müdafiə edir, ictimai qınaqdan çəkinərək Əhl-i Beytə ehtiram göstərir və onları Məkkəyə yola salır [9, 126-127].

Onuncu-on birinci fəsillər Kərbəla hadisəsinin səbəbkarlarının cəzalandırılması ilə əlaqəli rəvayətlərə həsr olunub. Onuncu fəsildə şəhid edilən həzrət Hüseyinin kəmərinə qəsb etmək istəyən və mane olduğu üçün barmaqlarını kəsən dəvəçinin ömürlük dərdə düşər olduğundan bəhs olunur [9, 127-133]. On birinci fəsildə Übeydullah ibn Ziyad və Şimr ibn Zilcövşən nümunəsində Kərbəla hadisəsinə törədənlərin acınacaqlı aqibətindən bəhs edilir. Əli ibn Əbu Talibin oğlu Məhəmməd ibn Hənəfiyyəyə biət edən Muxtarın hadisənin intiqamını alması, həzrət Hüseyinin dəvələrini kəsib yemək istəyənlərin məqsədlərinə çata bilməməsi, Əhli-Beyt çadırlarından qarət etdiyi qızillərin Şimrə fayda verməməsi ibrətamiz nümunələr kimi qeyd olunur [9, 133-138]. Sonuncu, on ikinci fəsildə həzrət Peyğəmbərin nəvəsinin Kərbəlada şəhid olacağını öncədən bilməsi, Kərbəladan gətirdiyi torpağı həyat yoldaşı Ümmü Sələməyə əmanət olaraq verməsi və oğlu İbrahimi nəvəsi Hüseyin üçün fidyə verməsindən bəhs edilir [9, 138-142].

Məqtəl-i Al-i Rəsulun mənbələrinin təhlili. Həm klassik mənbələrdə, həm də müasir tədqiqatlarda Lamiinin məqtəlinin digər türkcə məqtəllərdən fərqli cəhətinin tarixi hadisələrə daha yaxın olması, müəllifin tarixi faktlara mümkün qədər sadıq qalması cəhdi olduğu qeyd olunmuşdur [1, 318; 6, 295; 2, 61-64]. Mövzu ilə əlaqədar məqaləsində Kenan Özçelikin bəzi istisnalarına diqqət çəkdiyi bu iddianın [7, 277-278] doğruluq nisbətini əsaslandıraraq müəyyənləşdirilməsi üçün əsərdə istinad edilən mənbələrin təhlil edilməsi böyük əhəmiyyət daşıyır.

Məqtəl-i Al-i Rəsul 680-ci ildə baş verən Kərbəla mövzusu üzərinə yazılsa da, əsər xronoloji cəhətdən üçüncü Rəşidi xəlifəsi Osman ibn Əffanın siyasi səbəblərlə 656-cı ildə qətlə yetirilməsi hadisəsi ilə başlayır. Tarixi hadisələrin xronoloji ardıcılığa uyğun əks olunması prinsipinə sadıq qalan müəllif ilk dövr xəlifələrindən Osman ibn Əffan, Əli ibn Əbu Talib və Həsən ibn Əli, ardınca Əməvi sülaləsinin banisi Müaviyə ibn Əbu Süfyanın dövrünün mövzu ilə əlaqədar olan cəhətlərini işıqlandıraraq Məhəmməd Peyğəmbərin ailəsinə qarşı törədilən bu hadisənin tarixinin arxa planını göstərmişdir.

Klassik İslam tarixi əsərlərində təfəssilatlı şəkildə öz əksini tapan bu hadisələri təsvir edərkən, müəllif adətən həmin mənbələrin adlarını çəkmədən ümumi ifadələrlə onlara müraciət etdiyini göstərir. Məsələn, xəlifə Osman ibn Əffanın qətlindən bəhs edən fəsildə müəllif “İşit imdi böyledir kavl-i sahih / kim tevarih ehli yazmışdır sarıh” [9, 70] ifadələri ilə tarixçilərin açıqca yazdığı mötəbər məlumatları oxucuya çatdırdığını bildirir. Eyni metod Həsən ibn Əlinin suriyalılarla müqavilə bağlayıb Mədinədə məskunlaşmasından bəhs olunan hissədə də görülür: “Böyledir tarix ehlindən haber / Sulh olup ref oldu gerçi surişi şer” [9, 73].

Əsərin əsas məzmununu meydana gətirən Kərbəla hadisəsindən və ardınca yaşananlardan bəhs edərkən də müəllifin eyni istinad metoduna müraciət edir. O, Kərbəlada şəhid olan Haşim oğulları haqqında danışılarkən “Böyledir nakl-ı tevarih dinle sen” [9, 107] deyərək tarix əsərlərində nəql olunana uyğun rəvayət etdiyini qeyd edir, həzrət Hüseyin başının kəsilməsi ilə əlaqəli hissədə “böyle yazmış bazı erbab-ı siyer” [9, 112] deyərək Məhəmməd Peyğəmbərin bioqrafiyasına dair xüsusi mənbə olan “siyer” əsərlərinə istinad etdiyini bildirir.

Hadisələrin təsvirində tarix və siyer əsərlərinə müraciət etdiyini bildirən Lamii bəzən “ravilər”, “bəziləri”, “rəvayətdir ki” kimi daha ümumi ifadələrdən istifadə edir. Kufə ordusunun Kərbəladan çıxışından bəhs edərkən “Nakl ederler göçtü çün Şimr ü Ömer...” [9, 116], Məhəmməd Peyğəmbərin oğlu İbrahimi nəvəsi Hüseyinə tərcih etdiyini bildirərkən “Hem rivayettir ki, bir gün Mustafa...” [9, 140], həzrət Hüseyin barmaqlarını kəsən dəvəçinin hekayəsini nəql edərkən “Böyle nakl etmiştir bazı ruvat...” [9, 128] kimi ümumiləşdirilmiş istinad formalarından istifadə etməsini buna nümunə göstərmək olar. Bundan əlavə, Kərbəla şəhidlərini kimin dəfn etdiyi məsələsində olduğu kimi müəllif fərqli rəvayətlər olduğunu göstərmək üçün “bəziləri dedi” ifadəsini təkrar istifadə edir [9, 116-117].

Lamii müəllif adlarını qeyd etmədiyi tarix və siyer kitablarına, həmçinin anonim ravilərə istinad etdiyini bildirməklə yanaşı, müəyyən müəllif və əsər adlarından da sitat gətirir. Bu mənbələr arasında, xüsusilə erkən dövr İslam tarixçiliyinin məşhur simalarından biri, həmçinin Məqtəül-Hüseyn adlı əsər yazmış [11, 474] Məhəmməd ibn Ömər əl-Vaqidi (v. 207/823) mövzu baxımından əhəmiyyət kəsb edir. Vaqidinin həmin əsəri müasir dövrə çatmasa da, Özçelikin də qeyd etdiyi kimi, Lamiidən bir əsr əvvəl yaşamış İbn Həcər əl-Əsqəlaninin (v. 852/1449) həmin əsərə istinad etməsi, Lamiinin də həmin əsərdən istifadə edə biləcəyini göstərir. Lakin Məqtəl-i Al-i Rəsulda Vaqidinin adının

sadəcə bir dəfə qeyd olunması, bu mənbədən birbaşa istifadə olunduğunu əsaslandırmağa kifayət etmir. Lamiinin Vaqidiyə istinad etdiyi hissə Şimr ibn Zilcövşənin həyat yoldaşıyla əlaqəli hissədir. “Böyle kılmıştır rivayət Vakidi / Ol beləğat dürrlerinin nakidi” deyər hadisəni nəql etməyə başlayan Lamii [9, 117] sözügedən fəsildə başqa bir mənbəyə istinad etmir. Birbaşa Kərbəla hadisəsi ilə əlaqəli dəqiq tarixi faktların ötürülməsi zamanı deyil, həzrət Hüseyinin kəsilmiş başını müdafiə edən Şimrin həyat yoldaşının mənqibəvi və ibrətamiz hekayəsinin anlatılması zamanı Vaqididən sitat gətirilməsi, onun məqtəlidən birbaşa istifadə edildiyini əsaslandırmağa kifayət etmir. Digər tərəfdən Kenan Özçelikin də qeyd etdiyi kimi, həmin rəvayət məşhur sufi şair Molla Caminin Şəvahiüdün-nübüvvə əsərində də Vaqidiyə istinadla keçir [7, 278; 9, 37]. Ertekinin də diqqət çəkdiyi kimi, Lamiinin tərcümə etdiyi həmin əsərdə Şimrin sözügedən hekayəsi ilə yanaşı, başqa bir çox rəvayət də Məqtəl-i Al-i Rəsula paralel şəkildə öz əksini tapmışdır [9, 38].

Lamiinin əsərindəki bir digər müəllif Əməvilər dövründə siyasi səbəblərlə qətl edilən qeyri-ərəb (məvali) mənşəli alim Səid ibn Cübeyrdir (v. 94/713). “Nakl kılmıştır Said bin Cübeyr / Ol saadet rehnemunu ehl-i hayr” [9, 134] deyər Səid ibn Cübeyrdən sitat gətirən Lamii, Vaqidi nümunəsində olduğu kimi, burada da birbaşa Kərbəla hadisəsi ilə əlaqəli tarixi faktdan danışır. Yəhya peyğəmbərin və həzrət Hüseyinin şəhadəti, hər iki hadisənin cinayətkarlarının aqibəti arasında paralellikdən danışılan bu hissə də mənqibəvi xüsusiyyət daşıyır. Dolayısıyla, klassik İslam alimləri olaraq Vaqidi və Səid ibn Cübeyrdən nəql olunan rəvayətlərin Kərbəla hadisəsinin tarixi faktlar əsasında təqdim olunmasına xidmət etmədiyini söyləmək olar. Lamiinin hər iki alim üçün istifadə etdiyi ifadələr bu məsələni açıqlayıcı bir izah gətirməkdən uzaqdır.

Lamiinin Məqtəl-i Al-i Rəsulda adını qeyd etdiyi müəlliflərin sonuncusu Osmanlı alimi və İstanbulun ilk qazısı Xızır ibn Cəlaldir (v. 863/1459). Lamii Xızır ibn Cəlalın ən məşhur əsəri olan və inanc mövzularını ehtiva edən əl-Qəsidətun-nuniyyə adlı 105 beytlik ərəbcə qəsidəsinə istinad edir. Lamii “Fâzıl-ı Rûm Hızır Bey bin Celâl / Nazm içinde gösterip sihr-i helâl” deyər başlayaraq qəsidənin Yezidə lənət olunması məsələsinə dair beytlərini ərəbcə orijinalında olduğu kimi [12, 588] nəql edir və nəzmlə türkcə tərcüməsini əlavə edir: “Yani lanet etmesen şeytana ger / Sana eyler mi ikab ol dâd-ger. Çünki şeytandan Yezid artık değil / Adını likâna takma sâkit ol” [9, 66].

Xronoloji olaraq Kərbəla hadisəsinə daha yaxın dövrü təmsil etməklə birlikdə hər birinə bir dəfə istinad olunan Səid ibn Cübeyr və Vaqididən başqa, Lamii müəllifinin adını qeyd etmədiyi Fəslül-xitab adlı əsərə üç yerdə müraciət edir [7, 278; 9, 35]. Fəslül-xitabın müəllifi Lamii Çələbinin özünün də mənsub olduğu Nəqşibəndi təriqətinin qurucusu Bəhaüddin Nəqşibəndin (v. 791/1389) ən məşhur xəlifələrindən olan Məhəmməd Parsadır (v. 822/1420). Lamiinin Fəslül-xitaba istinad etdiyi ilk mövzu Parsanın lənət məsələsinə yanaşmasına dairdir. İraqlıların Əhli-Beytin düşmənlərinə lənət etmə məsələsində ittifaq etdiklərini Parsadan sitat gətirən [9, 66] Lamii, bu mövzuda Əhl-i Beyti sevən, lakin dilini lənətdən uzaq

tutan “Əshab-ı Səmərqənd”in yanaşmasını doğru hesab edir və “qütb-i aləm imam-i mötəbər” adlandırdığı Əməvi xəlifəsi Ömər ibn Əbdüləzizin (717-729) “Allah əllərimizi bu qanlara bulaşdırmayıb təmiz saxladığı kimi, dilimizi də bu mövzuları müzakirə edərək kirlətməyək, qərarı Allaha həvalə edək” [9, 66-67] sözlərini nümunə verərək bu məsələyə yanaşmasını bildirir. Fəslül-xitabda Kərbəla hadisəsinə bir neçə yerdə təmas edilsə də [10, 109, 129, 536], mövzu Yezid və yaxud hadisəni törədənlərə lənət kontekstində işlənilmir. Bundan əlavə, qeyd etmək lazımdır ki, Fəslül-xitabın “Fütüvvət” fəslində “bəddua” (qarğış, lənət) etmək, ümumiyyətlə, mənfi əxlaqi keyfiyyət olaraq göstərilir [10, 110]. Digər tərəfdən isə aşağıdakı sözlərindən də anlaşıldığı kimi, Məhəmməd Parsa, hətta zalım hökmdara qarşı bədduanın əleyhinədir: “... Zalım da olsa dövlət böyüklərinə xeyir-dua edin və Allahdan yaxşı işlərdə müvəffəqiyyət qazanmalarını arzulayın. Bəddua etməyin, nə qədər zalım olsalar da onlara qarşı silah çəkməyin... Adil və zalım başçının camaatla namaz qılmasını layiq görməyən şəxs yolunu azmış, bidətçi, arzusunun əsiri və rafizidir” [10, 224]. Beləliklə, Lamii həm İstanbulun ilk qazısı olan məşhur Osmanlının alimi Xızır ibn Cəlalın, həm də mənsubu olduğu Nəqşibəndiliyin mühüm simalarından Məhəmməd Parsanın təmsalında Yezidə lənət etməməyin müsəlmana nöqsan sayılmayacağı fikrini müdafiə edir.

Lamiinin Fəslül-xitabdan sitat gətirdiyi ikinci mövzu həzrət Həsənin zəhərlənilərək öldürülməsi hadisəsi ilə əlaqəlidir. “Böyle yazmışdır sahib-i Faslu’l-Hitâb” deyə başlayan qissədə altı dəfə zəhərləndirilib ölüm yatağına düşən həzrət Həsən, xəbərçiliyin nəslinə yaraşan bir davranış olmadığını əsas gətirərək cinayəti törədənin kim olduğunu qardaşına deməkdən imtina edir [9, 73-74]. Lâmi Fəslül-xitabdan sitat gətirməzdən əvvəl zəhərlənməni Müaviyənin planı əsasında həzrət Həsənin həyat yoldaşının həyata keçirdiyini bildirir. O, altıncı zəhərlənmədən sonra həzrət Həsənin ölüm yatağına düşməsi və qardaşına cinayətkarla əlaqəli xəbərçilik etməməsini üstün əxlaqi keyfiyyət olaraq nəql etdiyi hissəni Məhəmməd Parsadan sitat gətirərək nəql edir. Fəslul-xitabın “Peyğəmbərin Əhli-Beytini və səhabələrini sevmək” fəslində on iki imamın fəziləti kontekstində həzrət Həsəndən bəhs edilərkən, törədənin kimliyi haqqında məlumat verilmədən bu hadisə qısa şəkildə nəql olunur [10, 530].

Məqtəl-i Al-i Rəsulda Fəslül-xitabdan gətirilən üçüncü mövzu isə Kərbəlada Əli övladından şəhid olanların adları ilə əlaqəlidir. “Böyle yazmış sahib-i Faslu’l-Hitâb / Kim ânın naklinde yoktur irtiyâb” deyərkən Məhəmməd Parsanın əsərinə istinad etdiyini bildirən Lamii Kərbəlada şəhid olanlar arasında həzrət Əlinin Cəfər, Abbas, İbrahim, Əbu Bəkr və Osman adlı beş oğlunun, Əqilin beş oğlunun, Cəfərin iki oğlunun və Haşim oğullarından adlarını yazmadığı üç nəfər daxil olmaqla ilkin mərhələdə on beş nəfərin şəhid edildiyini yazır [9, 106]. Fəslül-xitabda Kərbəlada şəhid olanlarla əlaqəli məlumatların Lamiinin sözügedən əsərdən nəql etdiklərindən fərqli olduğu görülür. Belə ki, Məhəmməd Parsa öz əsərində Kərbəlada şəhid olanlarla əlaqəli xüsusi bir mövzu açmamaqla birlikdə, həzrət Hüseyinin övladlarından bəhs etdiyi hissədə 18 yaşlı oğlu Əli Əkbərin və aldığı ox yarasıyla azyaşlı Abdullahın Kərbəlada

şəhid olduğunu, həzrət Hüseynin nəslinin Kərbəla hadisəsi zamanı 22 yaşında olan Əli ibn Hüseyn Zeynəlabidinin ilə davam etdiyini yazır [10, 536], lakin ümumilikdə Kərbəla şəhidlərindən, xüsusilə həzrət Əlinin Kərbəlada şəhid olmuş oğullarından bəhs etmir. Əhl-i Beyt mənsubları və imamların fəziləti ilə əlaqəli hissədə isə Məhəmməd Parsa həzrət Əlinin otuz beş övladı olduğunu, nəslinin həzrət Həsən və Hüseyn, Məhəmməd ibn Hənəfiyyə, Əbül-Qasım Ömər və Əbül-fəzl Abbas adlı beş övladı vasitəsilə davam etdiyini bildirir [10, 535], lakin Kərbəlada şəhid olanları xüsusi olaraq qeyd etmir.

Məqtəl-i Al-i Rəsulun məzmunu və istinadları ümumiləşdirdikdə Lamiinin mənbələrdən istifadə etmə metoduna dair aşağıdakı fikirləri irəli sürmək mümkündür: 1) Müəllif, Kərbəla hadisəsinin səbəb, gedişat və nəticələrinə dair məsələlərdə klassik İslam tarixi mənbələrindən açıq şəkildə istifadə etdiyini göstərmir; 2) Müəllif tarixi hadisələrin nəqlində daha çox “tarix əhli”, “siyər ərbabi”, “bəzi ravilər”, “bəziləri” deyər ümumiləşdirilmiş ifadələrdən istifadə edir; 3) Müəllifin klassik İslam tarixçiləri arasından adını qeyd etdiyi Vaqidi və İbn Cübeyrin rəvayətləri tarixi faktların deyil, Kərbəladan sonra baş verən fəvqəltəbii hadisələrin nəqlinə xidmət edir; 4) Müəllifin XV əsr alimlərindən Xızır ibn Cəlal və Məhəmməd Parsaya istinad etdiyi ortağ mövzu Yezid ibn Müaviyəyə lənət məsələsidir ki, bu da birbaşa tarixi Kərbəla hadisəsinin siyasi və sosial səbəb və nəticələrini deyil, hadisədə Yezidin mövqeyinə dair müəllifin müdafiə etdiyi teoloji yanaşmanı əsaslandırmağa xidmət edir; 5) Lami Çələbi Məqtəl-i Al-i Rəsulda iki yerdə tarixi məlumatın ötürülməsi məqsədilə Məhəmməd Parsaya istinad etsə də, bu sitatlardan yalnız birinin Fəslül-xitabda əsk olunduğu görülür.

Məqalənin əvvəlində qeyd olunduğu kimi, Məqtəl-i Al-i Rəsul yazıldığı dövrdən etibarən bəzi klassik mənbələr və müasir tədqiqatçılar tərəfindən Kərbəla hadisəsinə tarixi həqiqətə ən yaxın şəkildə təsvir edən məqtəl kimi dəyərləndirilib. Lakin araşdırmanın nəticəsində görüldüyü kimi Lami Çələbi əsərində istifadə etdiyi klassik İslam tarixi mənbələrini müvafiq şəkildə göstərməyib. Lamiinin adlarını qeyd etməklə müəllif və əsərlərdən sitat gətirməsi sadəcə bir istisna ilə, tarixi faktların təsbitinə xidmət etmir. Yekun olaraq, demək olar ki, Məqtəl-i Al-i Rəsulda üzərində durulan mövzular və onların işlənilmə dərəcəsinin erkən dövr “Məqtəl-i Hüseyn”lərin məşhur və mötəbər nümunələri ilə qarşılıqlı müqayisəsi, əsərin tarixi həqiqətlərə ən yaxın Türkcə məqtəl olması məsələsinə aydınlıq gətirə bilər.

ƏDƏBİYYAT

1. Aşık Çelebi, Meşâiru’ş-şu‘arâ (haz. Filiz Kılıç), Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 2018, 706 s.
2. Bekir Belenkuyu, Lâmiî Çelebi’nin Mesneviciliği (Fəlsəfə doktorluğu dissertasiyası), Eskişehir Osmangazi Üniversitesi, 2018, 754 s.
3. Beyani, Tezkiretü’ş-şu‘arâ (haz. Aysun Sungurhan), Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 2017 (242 s.) s. 168-169.
4. Gönül Ayan, Lâmi’î Çelebi’nin Hayatı, Edebî Kişiliği ve Eserleri. Türkiyat Araştırmaları Dergisi, 1/1, Konya 1994, s. 43-65.

5. Günay Kut, “Lâmiî Çelebi”, TDV İslam Ansiklopedisi. Ankara: TDV yayınları, 2003, cild 27, s. 96-97.
6. Harun Arslan, Kitab-ı Maktel-i Al-i Resul (Yüksek Lisans Tezi). İstanbul: İstanbul Üniversitesi, 2001, 315 s.
7. Kenan Özçelik, Lâmiî Çelebi'nin Kitâb-ı Maktel-i Âl-i Resûl'u, Bursalı Lâmiî Çelebi ve Dönemi (red. Bilal Kemikli, Süleyman Eroğlu). Bursa: Bursa Büyükşehir Belediyesi, 2011, s. 273-279.
8. Kınalızade Hasan Çelebi, Tezkiretü'ş-şu'arâ (haz. Aysun Sungurhan), Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 2007, 942 s.
9. Lâmiî Çelebi, Maktel-i Âl-i Resul (haz. Ertuğrul Ertekin), İstanbul: Kevser, 2012, 160 s.
10. Muhammed Pârsâ, Fəslul xitab: Tevhide giriş: faslu'l-hitab tercemesi (tərc. Ali Hüsrevoğlu), İstanbul: Erkam Yayınları, 1988, 615 s.
11. Mustafa Fayda, “Vâkidî”, TDV İslam Ansiklopedisi, cild 42, İstanbul: İSAM yayınları, 2012, s. 471-475.
12. Mustafa Sait Yazıcıoğlu, “Hızır Bey ve “Kasîde-i Nüniye”si, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 1983, № 26, s. 549-588.
13. Tuğba Erdem Akkoyun, Lami'î Maktel-i İmam Hüseyin (Yüksek lisans tezi), Kahramanmaraş: Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi, 2015, 310 s.

НЕКОТОРЫЕ ЗАМЕТКИ О МАКТАЛ-И-АЛЬ-И-РАСУЛ ЛАМИИ ЧАЛАБИ И ЕГО ИСТОЧНИКАХ КАК ПРИМЕР ТУРЕЦКОГО МАКТАЛА 16-ГО ВЕКА

Э.А.АЗИЗОВА

РЕЗЮМЕ

Среди литературных произведений, влияющих на формирование исторического сознания турок и процесс формирования их идентичности, Мактал аль-Хусайн сыграл важную роль. Маснави османского суфия и поэта Ламии Чалаби (ум. 1532 г.) по имени Мактал-и-аль-и-Расул по периоду написания соответствует Хадика ас-Суада, крупнейшему произведению прозы, написанное великим мыслителем тюркского мира Мохаммадом Физули. В то время как работа Физули считается шедевром турецкой мактальной литературы с точки зрения ее литературной ценности, согласно некоторым источникам и исследованиям, работа Ламии считается самой близкой к исторической правде написанной на турецком языке. В этой статье Мактал-и-аль-и-Расул от Ламии будет оцениваться с точки зрения его исходного значения. В статье обсуждается, что Ламий не ссылаются на классические источники исламской истории в отношении причины, хода и результатов события Кербела, которое является основным предметом мактала, а скорее приводит некоторые ссылки от некоторых авторов при оценке событий с религиозной точки зрения. Таким образом, в статье показывается, что утверждение о том, что Мактал-и-аль-и-Расул является наиболее близким к истине макталем на турецком языке, возможно прояснить путем сравнительного анализа обсуждаемых тем в мактале и их уровня обработки с наиболее известными и заслуживающими доверия примерами Мактал аль-Хусайн.

Ключевые слова: Кербела, Хусайн ибн Али, Мактал аль-Хусайн, Турецкие макталы, Ламии Чалаби, Мактал-и-аль-и-Расул

SOME NOTES ON THE MAQTAL ALI RASUL BY LAMII CHALABI AND ITS SOURCES AS AN EXAMPLE OF THE 16TH CENTURY TURKISH MAQTALS

E.A.AZIZOVA

SUMMARY

Among the literary works influencing the formation process of the historical consciousness of Turks and their identity, Maqatal al-Husayn have played an important role. The masnavi of the Ottoman sufi and poet Lamii Chalabi (d. 1532), named Maktel-i Al-i Resul, corresponds to the nearest period with the Hadika as-Suada, the widest prosaic work of the prominent thinker of the Turkish world, Muhammad Fuzuli. While Fuzuli's work is considered to be a masterpiece of the Turkish maqal literature in terms of its literary value, according to some sources and researches as well, Lamii's work is seen as the closest of Turkish maqtals to historical facts. In this article the Maqatal Al Rasul by Lamii will be evaluated in terms of its source value. The article discusses that Lamii does not refer to the classical sources of Islamic history regarding the cause, course and results of the Karbala event, which is the main subject of the maqal, but rather he makes some references from some authors and works when he primarily evaluates the event from theological point of view. Thus, the article argues that the possibility of clarifying the claim that Maqatal Ali Rasul is seen as the Turkish maqal closest to the historical reality is based on the mutual comparison of the subjects and the level of their consideration with the earlier and reliable maqal al-Husayn examples.

Keywords: Karbala, Husayn ibn Ali, Maqatal al-Husayn, Turkish maqtals, Lamii Chalabi, Maqatal Al Rasul

UOT 94 (479.24)

**FRANSIZ DİPLOMATI C. OTTERİN “SƏYAHƏTNAMƏ”Sİ
AZƏRBAYCANIN XVIII ƏSR TARİXİNƏ DAİR MƏNBƏ KİMİ****Z.R.İSLAMOVA**
Bakı Dövlət Universiteti
zahraislamova@bsu.edu.az

Azərbaycanın XVIII əsr tarixi dövlətçiliyimizin mürəkkəb səhifələrindən olub, tarixçilərimiz tərəfindən dərinlən araşdırılmasına ehtiyac duyulan dövrlərdən biridir. XVIII əsrdə Avropa dövlətlərindən Fransa Azərbaycanın simasında Cənubi Qafqaza böyük maraq göstərmiş, Versal sarayı bu istiqamətdə xüsusi fəallığı ilə seçilmişdir. Fransadan Azərbaycan istiqamətində gələn mühüm diplomatlardan hesab edilən Cin Otteri (1707-1748) xüsusi qeyd etmək lazımdır. Fransa diplomatu Cin Otter Şərq ölkələrində olduğu müddətdə bir çox yerli mənbələrdən materiallar toplamış, tanış olduğu məşhur adamların xatirə və söhbətlərini qeydə alaraq gündəlik tərtib etmişdir. Səyahətnamə yazılarkən müəllif bir sıra ərəb müəlliflərinə, eyni zamanda Şərq əfsanə və rəvayətlərinə istinad etmişdir. Səyyahın “Təhmasibqulu xanın yürüşü ilə əlaqədar Türkiyə və Persiyaya səyahət” adlı əsərində Əfşarlar imperiyasının banisi Nadir şahın həyat və fəaliyyəti, Hindistana hərbi səfəri, Osmanlı dövləti ilə münasibətlərinə dair zəngin materiallar vardır. Əfşarlar sülaləsinin banisi, Azərbaycan dövlət xadimi və görkəmli sərkərdəsi Nadir şahın ziddiyyətli bir şəxs olmasını nəzərə alaraq, onun dövrünə dair yeni mənbənin əldə edilməsi və burada olan yeni faktların elmi dövriyyəyə cəlb edilməsi, eləcə də geniş surətdə təhlil edilməsi mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Eyni zamanda, Dərbənd, Şamaxı, Gəncə, İrəvan, Təbriz kimi şəhərlərimizin və yurdumuzun digər bölgələrinin tarixinə dair məsələləri işıqlandırılmışdır. 1748-ci ildə Parisdə çap olunmuş və tarixşünaslığımız baxımdan mühüm əhəmiyyət kəsb edən bu qaynaq geniş şəkildə ilk dəfə elmi dövriyyəyə cəlb edilir. Məqalədə səyahətnamənin Azərbaycan tarixinə dair hissələri geniş şəkildə işıqlandırılmış və müqayisəli təhlillər aparılmışdır.

Açar sözlər: Azərbaycan, Fransa, siyasət, diplomatiya, diplomatik missiya, Nadir şah, Cin Otter

Azərbaycanın XVIII əsr tarixi dövlətçiliyimizin mürəkkəb səhifələrindən olub, tarixçilərimiz tərəfindən dərinlən araşdırılmasına ehtiyac duyulan dövrlərdən hesab edilir. XVIII əsrboyu ziddiyyətli siyasi hadisələr ilə üzləşən Azərbaycan, eyni zamanda xarici dövlətlərin siyasi maraqlarının əsas hissəsinə çevrilmişdi. XVIII əsrdə beynəlxalq münasibətlər, dünya siyasət arenasında baş verən proseslərin araşdırılması, bununla əlaqəli Azərbaycanın dünya siyasətində yerinin və rolunun müəyyənləşdirilməsi mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Qeyd edilən problemlərin, eləcə də bu dövrün sosial-iqtisadi və hərbi-siyasi tarixinin XVIII əsr diplomatik missiyalarının sənədləri əsasında hərtərəfli şəkildə araşdı-

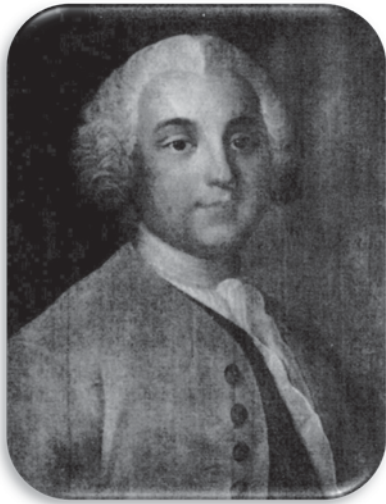
rılmasının mühüm elmi aktualığı vardır. Şərqi nüfuzlu dövlətlərdən biri kimi Azərbaycan Səfəvi imperatorluğunun zəifləməsi, tənəzzülü və süqutu, Nadir şah Əfşarın hakimiyyəti və xanlıqların yaranması ilə siyasi dağılıqlığın hökm sürməsi tədqiq etdiyimiz XVIII əsr müəkkəbləşdirən hadisələrdir. Azərbaycanın sosial-iqtisadi və siyasi həyatında dərin izlər buraxmış bu ziddiyyətli məsələlər Azərbaycana gələn əcnəbi diplomatik elçiliklərinin sənədlərində əks olunmuşdur. Bu raport və sənədlərin araşdırılması dövrün bütöv bir mənzərəsini yaratmaqda mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Bu dövrdə Qərbi Avropa müstəmləkəçiləri zəngin sərvətli yurdumuzu öz istila planlarına daxil etməyə çalışır, nəinki iqtisadi cəhətdən, həm də siyasi cəhətdən özlərindən asılı vəziyyətə salmaq istəyirdilər. Təəssüflər olsun ki, bunun üçün Azərbaycanda hökm sürən müəkkəb sosial-iqtisadi və siyasi şərait zəmin yaratmışdı. İmperialistlər öz işğal planlarını həyata keçirməyə şərait yaratmaq məqsədilə bütün istiqamətlərdə fəaliyyət göstərirdilər. Cənubi Qafqaz bölgəsini Azərbaycan da daxil olmaqla maraq və təsir dairəsinə daxil etməyə cəhd edən dövlətlərdən ölkəmizə çoxlu sayda diplomatik missiyalar, elçilər, tacir və səyyahlar göndərilmişdi. Onların əsas məqsədi bölgənin siyasi vəziyyətini, həmçinin iqtisadi potensialını dərinlən araşdırmaq, təhlillər aparmaq, özlərinə tərəfdar, dayaq tapmaq, əsas etibarilə din pərdəsi altında tərəfdaşlar ilə iş birliyi yaratmaq və bütün bunları əhatə edən hesabat hazırlamaq idi. Bu gün Azərbaycan tarixinin tədqiqi zamanı müəyyən məsələlərin açılması, müqayisələrin və siyasi analizlərin aparılması baxımından bu səyahətnamələrin rolu əvəzsizdir. Araşdırma zamanı bu hesabatların, səyahətnamələrin mühümlüyünü nəzərə alaraq həmin mənbələrin əslini tədqiqatə cəlb etməyə çalışmışıq.

XVIII əsrdə Fransa-Azərbaycan münasibətləri. XVIII əsrdə Avropa dövlətlərindən Fransa Azərbaycanın simasında Cənubi Qafqaza böyük maraq göstərmiş, Versal sarayı bu istiqamətdə xüsusi fəallığı ilə seçilmiş, Azərbaycanda möhkəmlənmək, Şərq ölkələri ilə iqtisadi və ticarət əlaqələrini genişləndirmək üçün bölgəmizi daha dərinlən öyrənməyə çalışmışdır. Müstəmləkəçi Fransanın bu dövrdə Asiyada kifayət qədər geniş istila ərazili imperiya olmasını və onun müstəmləkələrini genişləndirmək istəyini unutmayaq. Qızılbaşların əli ilə Rusiyanı Cənubi Qafqazdan uzaqlaşdırmaq istəyən Versal sarayı Səfəvilərin silahlanması üçün xüsusi canfəşanlıq edərək Azərbaycanda odlu silah və top istehsalında mühüm rol oynamışdır. Azərbaycanın simasında Cənubi Qafqazı ələ keçirmək və öz istila meydanına çevirmək Fransanın XVIII əsrdə qarşısına qoyduğu əsas vəzifələrdən biri olmuşdur.

Fransa XVIII əsrin ilk rübündə diplomatik münasibətlərin yaradılması üçün səy göstərmiş, bu istiqamətdə mühüm addımlar atmış və sonda 1708-ci ilin sentyabrın 16-da Fransa ilə Səfəvilər dövləti arasında ticarət muqaviləsinin bağlanması ilə nəticələnmişdir. Bu muqavilənin əsas məğzi ticarət münasibətlərini müəyyənləşdirsə də, burada Versalın digər planlarının gələcəkdə həlli üçün zəmin yaradılırdı. Muqavilənin şərtlərində Fransa nümayəndələrinin xeyrinə olan xüsusi güzəştlər yer almışdır [2, 286-287]. Bu saziş Fransa üçün diplomatik mü-

nasibətlərin son həddi olmayıb, Versalın müstəmləkə planları üçün kifayət qədər deyildi. Buna görə də, Versal sarayı tərəfindən Azərbaycana diplomatik missiyaların göndərilməsi davam edirdi. XVIII əsrin 20-30-cu illərində Azərbaycanda baş verən siyasi hadisələr, Səfəvilərin süqutu və Əfşarlar imperiyasının yaranması ilə Fransanın Şərqi siyasəti yeni bir məcrə ilə davam edir. Yaranmış yeni istiqamət Azərbaycanda hakimiyyəti ələ alan Əfşarların fərqli münasibəti ilə şərtlənirdi, belə ki, Nadir şah Əfşarın Avropalılara olan münasibəti sələfi olduğu Səfəvilərdən tam fərqli idi. Bu səbəbdən Əfşarlar, Nadir şah, yeni sülalə və onun görkəmli hökmdarının şəxsiyyəti haqqında daha geniş məlumatlar əldə etmək, onunla münasibətləri nizama salmaq və hakim imperiyanın ərazilərini daha dərindən araşdırmaq Versal üçün vacib prioritetə çevrilir. Eyni zamanda, Burbon hökuməti Fransa üçün siyasi-iqtisadi potensialı müəyyənləşdirmək üçün yeni diplomatik missiyaları Əfşarlar imperiyasına göndərir.

Fransanın rəsmi səfiri Cin Otter. Fransadan Azərbaycan istiqamətində gələn mühüm diplomatlardan hesab edilən Cin Otteri (1707-1748) xüsusi qeyd

etmək lazımdır. Cin Otter şərqsünas alim, diplomat olmuş, mənşəcə İsveç olsa da, Fransa diplomatiyasını təmsil etmişdir. 1707-ci ildə İsveçin Kristianstad şəhərində dünyaya gəlib, 1724-cü ildə Lunda Universitetinə daxil olmuş, 1728-ci ildə Stokholmda katolikliyi qəbul edərək Rouen ilahiyat seminariyasında təhsil almış, burada dini və dünyəvi elmlərlə yanaşı, Avropanın əsas ünsiyyət vasitələri olan ingilis, ispan, italyan dillərini mükəmməl öyrənmişdi. Üç ildən sonra Rouendə təhsilini tamamlayaraq Fransaya köçmüş, 1731-1734-cü illərdə Parisdə poçt idarəsində işləmiş, 1734-cü ildə Baş nazir Kardinal Flyori və Dəniz naziri qraf de Marep tərəfindən Şərqi dillərini (ərəb, türk,

fars) öyrənmək üçün Asiyaya göndərilmişdi. İstanbulda Fransa səfirliyində işə düzələn Cin Otterin məşhur Osmanlı diplomatı və kartoqrafı İbrahim Mütəfərriqə ilə tanış olması onun sonrakı fəaliyyətində əsas yönləndirici rol oynamışdır. O, İbrahim Mütəfərriqənin vasitəçiliyi ilə 1736-cı ildə Bağdad əmiri Əhməd paşa ilə tanış olub, onun köməyi ilə 1737-ci ildə Azərbaycan və Əfşarlar ilə ticarət münasibətləri yaratmaq üçün İsfahana yola düşür. Versal sarayı tərəfindən C.Otterin qarşısına qoyulan əsas məqsədlərdən biri Səfəvilər dönməmində yaradılmış ticarət münasibətlərinin bərpa edilməsi idi. Belə ki, 1722-ci il Gülnabad döyüşü və əfqan istilasından sonra 1708-ci il Fransa-Səfəvi ticarət müqaviləsi donmuş və Fransa təbəələri fəaliyyətsiz qalmışdılar.

Cin Otter 1736-cı ilin noyabr ayından 1737-ci ilin iyun ayına qədər Bəsrə şəhərində Fransa səfirliyində işlədiyi müddətdə ərəb və türk dilini mükəmməl öyrənmiş, 1743-cü ilədək burada qalaraq ətraf əraziləri tədqiq etmiş, bir sıra

Azərbaycan şəhərlərində olmuş, müşahidələr aparmışdır. 1743-cü ildə yeni nazir E.Karleson tərəfindən geri qayıtmaq əmri alan C.Otterə Smirnada konsul vəzifəsi təklif olunsada, diplomat Fransaya dönür. Parisə qayıtdıqdan sonra 1743-1744-cü illərdə Parisin D’Roi kitabxanasında ərəb dili üzrə tərcüməçi, 1746-1748-ci illərdə isə Fransanın Royal kollecində ərəb dili üzrə professor vəzifəsində işləmişdi [5].

“Təhmasibqulu xanın yürüşü ilə əlaqədar Türkiyə və Persiyaya səyahət” əsəri. Fransa diplomatı Cin Otter Şərq ölkələrində olduğu müddətdə ehtimal ki, bir çox yerli mənbələrdən materiallar toplamış, tanış olduğu məşhur adamların xatirə və söhbətlərini qeydə alaraq gündəlik tərtib etmişdir. O, 1736-1737-ci illərdə Sultan sarayında Nadir şahın elçisi Əbdülbaqi xandan Nadir şah Əfşar haqqında əldə etdiyi materialları gündəliyinə daxil etmişdi. Cin Otter bütün bunlarla yanaşı, öz gördüklərini sistemləşdirib, “Təhmasibqulu xanın yürüşü ilə əlaqədar Türkiyə və Persiyaya səyahət” adlı əsərini yazmış və bu əsər 1748-ci ildə Parisdə çap olunmuşdu. “Səyahətnamə” yazılarkən müəllif bir sıra ərəb müəlliflərinə, eyni zamanda Şərq əfsanə və rəvayətlərinə istinad etmişdir. Səfir yerli əhali ilə sıx əlaqədə olmuş, xalqın bütün zümrələri ilə söhbətlər aparmış və onların söylədiklərini olduğu kimi öz əsərində işıqlandırmışdır. Səyyahın qeyd olunan əsərində Əfşarlar imperiyasının banisi Nadir şahın həyat və fəaliyyəti, Hindistana hərbi səfəri, Osmanlı dövləti ilə münasibətlərinə dair zəngin materiallar vardır. Bu əsərdə səfirin şahidi olduğu və yerli mənbələrdən materiallar istisna olunmaqla, gündəliyə daxil etdiyi eşitdiyi məlumatları tarixi həqiqət kimi qəbul etmək heç də doğru olmazdı. Müəllif bəzən kimlərdənsə eşitdiyi məlumatları bir həqiqət kimi göstərmişdi, halbuki məlumat verən şəxsin kimliyi, mənşəyi və nə dərəcədə obyektiv münasibətlə informasiya verdiyi naməlumdur. Əsərdə müəyyən qədər ziddiyyətli məsələlər də vardır ki, araşdırma zamanı onlara diqqət edilmişdir. Məsələn, bir çox Avropa bilik adamları kimi Cin Otter də antik tarixi coğrafi ədəbiyyata istinad edərək, orta əsrlərdə Şərqdə Səfəvi və Əfşar adı ilə məlum olan türk dövlətlərini gündəliyində səhvə yol verərək “Persia” adı ilə qeyd etmişdir. Əslində o, dövləti deyil, əraziləri coğrafi ad olaraq “Persiya” adlandırmışdır. “Səyahətnamə”nin adından da görünür ki, səfir Persiya və Türkiyə kimi adlandırdığı əraziləri dövlət və ya sülalə adı kimi deyil, coğrafi baxımdan qeyd etmişdir. Hər halda sülalə və ya dövlət adı kimi olsa idi, Türkiyə Osmanlı kimi qeyd edilərdi [5].

Nadir şah Əfşar dönəminə dair maraqlı faktlar. Əfşarlar sülaləsinin banisi, Azərbaycan dövlət xadimi və görkəmli sərkərdəsi Nadir şahın ziddiyyətli bir şəxs olmasını nəzərə alaraq, əlbəttə ki, onun dövrünə dair yeni mənbənin əldə edilməsi, dərinlən araşdırılaraq burada olan yeni faktların elmi dövriyyəyə cəlb edilməsi, eləcə də geniş surətdə təhlil edilməsi mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Bu baxımdan Fransa diplomatı Cin Otterin “Səyahətnamə”sinin mühüm əhəmiyyəti vardır.

Fransa diplomatı C.Otter Bəsrədə olarkən yeni şah haqqında maraqlanmış və səfirə “Nadir öz sülalələri kimi Avropa dövlətlərini buraya cəlb etmək

məqsədilə təklifləri diqqətlə dinləyəcəyini” demişdilər [4, 31]. Maraqlıdır ki, səfir öz əsərində Nadir şahın şəxsiyyətinə böyük hörmətlə yanaşır, eyni zamanda onun şəxsi portretini yaratmağa çalışmışdır. Əsərdə Azərbaycanın Əfşarlar dövrü tarixi üçün mühüm əhəmiyyətli belə bir fikirlə üzləşirik: “bu hökmdarın əsas cəhətlərindən biri odur ki, o, qonşu dövlətlərin daxili siyasi vəziyyətini daha dərinlən öyrənmək məqsədilə bağlanan müqavilələrin şərtlərində yeni dəyişikliklər etmək və ya müəyyən çətinliklər yaradır ki, Şah istədiyi halda qonşularla münasibətləri kəsə bilsin” [4, 20]. Eyni zamanda, şah diplomatik danışıqlar adı ilə öz adamlarını Osmanlı, Rusiya və Avropa saraylarına göndərir, özünə lazım olan məlumatların toplanmasını təmin edirdi. Nadir şahı ölkəyə gələn səfirlər çox maraqlandırır. “Kirmanşaha gələn iki səfir şahda böyük maraq oyadı. Hətta, ata hökmdar adəti üzrə sonradan yeni informasiya əldə etmək məqsədilə səfirləri oğlu Rzaqulu Mirzənin oturduğu Məşhədə göndərdi” [4, 21]. Beynəlxalq durumun, Şərqi və Qərbi ölkələrinin öyrənilməsi Nadirin əsas prioritetlərindən idi. Hindistanın simasında biz, bunu aydınlığı ilə görürük: “Hindistan işlərini öyrənmək üçün oranın Divanının ən yaxşı əlli qələm adamını tutdu, Zəkəri Xan öz azadlığını geri qaytarmaq üçün əlindən gələni etdi; lakin şah onların heç birini heç vaxt azad etmədi; kölə vəziyyətinə düşərək qaçmağın yollarını axtarır, ya dua edir, ya ölümü və ya müsəlmanlığı qəbul etməyi seçirdilər” [4, 92].

Tarixi ədəbiyyatda yanlış olaraq kök salmış olan fikir belə idi ki, Nadir şah iqtisadi sahəyə diqqət yetirməyən bir hökmdar olmuşdur. Lakin C.Otterin səyahətnaməsinin araşdırılması bu fikrin yanlışlığını sübut edir. Belə ki, Nadir şah Əfşar heç də dövlətin iqtisadi maraqlarını kənara qoymur, əksinə, ticarət əsasında gömrük gəlirləri hesabına dövlətin iqtisadiyyatını qaldırmaq istəyirdi. Xaricilərin imtiyazlarının əllərindən alınması məsələsinə gəldikdə buna səbəb həm də “Nadir şahın əcnəbi səfirlərdən hədiyyələrin alınmasının (Səfəvilər üçün – Z.İ.) nəticələrindən dərs götürərək bütün hədiyyələrin geri qaytarması” olmuşdu [4, 20]. Əsrlər boyu şahlara hədiyyə edilməsi adəti XVII-XVIII əsrlər üçün eybəcər bir forma almışdı. Belə ki, Avropalılar müəyyən hədiyyələr müqabilində güzəştli ticarət imtiyazları əldə edir, getdikcə bu hüquq və səlahiyyətlərini genişləndirməyə çalışır, bununla müstəmləkə siyasətlərini həyata keçirmək üçün şərait yaratmış olurdular. Bu ilk növbədə xəzinəni gömrük rüsumları kimi mühüm gəlirdən məhrum edir, digər tərəfdən isə bazarlarda yerli ticarətə və bununla əlaqədar digər iqtisadi sahələrə böyük ziyan dəymiş olurdu. Nadir şah Avropalılardan hədiyyə alınması və imtiyazların ləğv edilməsi məsələsinə həll etməklə dövlətin iqtisadi cəhətdən inkişafını düşünür, ilk növbədə dövlət xəzinəsinə olan mədaxil üsullarını genişləndirmək məqsədilə mühüm addımlar atdı. Onu qeyd etməliyik ki, məhz Əfşarlar dövründə Hind okeanı vasitəsilə ticarət dövriyyəsi bir neçə dəfə artmışdı. Fransız səfir C.Otter Bəsrədə olarkən Səfəvilərin Hindistan ilə əlaqələrinə dair məlumat verərək yazırdı: “Hindistandan hər il buraya gəmilərlə mal gətirirlər, bu da ərəb, türk, fars, erməni, yunan... tacirlərini cəlb edir” [4, 66]. Məlumat əsasən, ticarət

dövriyyəsinin bir neçə dəfə artdığının sübutu olaraq, müxtəlif millətlərin və ticarət evlərinin nümayəndələrinin buraya cəlb edildiyini görürük. Bundan başqa səfirin qeydlərinə əsasən imperiya ərazisində “fransız, ingilis və hollandların satış evlərinin olması” və “baqqaliyə ticarətinin hollandların əlində cəmləndiyi” məlumatını öyrənirik [4, 66-69]. Maraqlıdır ki, Nadir şah dövlət səviyyəsində ticarətə nəzarət edir, monopoliyaların qarşısını qanunlar vasitəsilə alır, hər bir sahə üzrə satışın kimlərin əlində olmasını dövlət tərəfindən tənzimlənməsini təmin edirdi. Şah və mərkəzi hakimiyyət tərəfindən iqtisadi hakimiyyətin kimlərinə əlində toplanmasına imkan verilmir, dövlətə ziyan vura biləcək şəxslərin hakimiyyətdən uzaqlaşmasına nail olurdular. Əlbəttə ki, bu qeydlər Əfşarlar imperiyası vaxtı şah hakimiyyətinin nüfuzundan, iqtisadiyata kifayət qədər dövlət hakimiyyəti tərəfindən nəzarət və diqqət edildiyindən, hətta himayə olunmasından xəbər verir.

Cin Otterin Əfşarlar dönəmi haqqında verdiyi daha bir maraqlı məlumat tarixi ədəbiyyatlarda formalaşmış yanlışlığa aydınlıq gətirir: “Türkiyədən fərqli olaraq biz, Persiyada təhlükəsizlikdə idik, çünki burada hamı Nadir şahdan çəkinir və onun əmrlərinə hörmət edib əməl edirlər [3, 193]. Bu qeyddən görürük ki, Əfşarlar dönəmində nisbi stabillik olmuş, əhali qayda-qanunlara riayət etmiş, dövlət tərəfindən nəzarət kifayət qədər olmuşdur ki, buraya gələnlər özlərini təhlükəsizlikdə hiss etmişdilər. Eyni zamanda “Nadir əkin-biçinin artırılması, su arxlarının təmizlənməsi və xarabalıqların abadlaşdırılması üçün fərman verdi” [9, 59]. Bu fərman Səfəvi-Osmanlı müharibələrindən sonra verilməsini nəzərə alsaq, dağıntıların aradan qaldırılması istiqamətində mühüm addımdır.

Azərbaycana, onun şəhər və bölgələrinə dair bilgiler. Azərbaycanın XVIII əsr tarixi üçün dəyərli bir mənbə olaraq Cin Otterin “Səyahətnamə”si həm də ona görə qiymətlidir ki, burada ölkəmiz məhz Azərbaycan kimi göstərilmiş, eyni zamanda məsafələr, ərazilərin yerləşməsi coğrafi enlik və uzunluqları qeyd edilmiş, ayrı-ayrı şəhərlərimizin təsviri geniş şəkildə təfərrüatı ilə verilmişdir. İlk olaraq onu qeyd edək ki, əsərdə verilən məlumata əsasən “Azərbaycanın Muğan və Şirvan əraziləri üç tərəfdən Gilan, Deyləm və ...Van ilə sərhədlənir”; səyyah sərhədləri qeyd edərkən bölgənin şərq tərəfdən “Xəzər və ya Şirvan dənizi ilə” əhatələndiyini qeyd edir [3, 290]. Əvvəla, Xəzərin Şirvan dənizi kimi qeyd edilməsi bu bölgəmizin siyasi-iqtisadi və ticarət mərkəzi kimi Şərqdə oynadığı rolu göstərir. Eyni zamanda, müəllif tərəfindən ölkəmizin sərhədlərinin Vana kimi uzadılaraq Azərbaycan kimi adlandırılması mühüm əhəmiyyət kəsb edir [3, 228-229]. Bu məlumat mənfur qonşularımızın bir sıra uydurmalarına tutarlı cavabdır. Dövrün mənbələrində “Azərbaycan” adına az rast gəlinməsinə görə, diplomatın bu məlumatı iqiqat əhəmiyyət kəsb edir və tarixşünaslığımızda gerçəkliyi əks etdirən mühüm faktdır.

“Səyahətnamə”nin I hissəsində görürük ki, Nadir şah İbrahim xanı Azərbaycana hakim təyin edir və o, müstəqil olaraq bu əraziləri idarə edir [3, 228]. Azərbaycanın sərhədlərini verərkən səfir qeyd edir ki, “Azərbaycan Persiyanın

ən yaxşı əyalətlərindəndir, qərbdən Diyarbəkr, cənubdan İraq-Əcəmi və Şəhrəzur əyaləti, Şirvan, Təbəristan, Deyləm və Xəzər dənizi ilə sərhədlənib... buranın paytaxtını Təbriz adlandırırlar. Bu şəhər böyük düzənlik ərazidə Səhənd dağının döşündə yerləşir, gözəl bağlarla əhatələnən gözoşxayan ərazidi. Suyu acı olan Surxab çayı şəhərin yaxınlığından keçir. Pompeyin dövründən mövcud olan bu şəhər Təbriz adlanır. Həmdullahın qeydinə görə, bu şəhərin əsasını Harun ər-Rəşidin arvadı Zibeydə qoymuşdu, h.244-cü ildə (858-859) zəlzələ nəticəsində dağılmışdı, Xəlifə Mütəvəkkil bu şəhəri bərpa etdirmişdi. İkinci zəlzələ nəticəsində h.434-cü ildə tamamilə dağılmış və yenidən tikilmişdi... İbrahim xan əyalət hakimi olaraq Təbrizdə oturur, ləzgilərin yürüşü haqqında xəbər aldıqda böyük qoşun toplayaraq oraya hücum etmiş, lakin məğlub olaraq döyüşdə öldürülmüşdü” [3, 228-229]. Bu məlumatı Azərbaycan tarixşünaslığının banisi A.Bakıxanov da öz əsərində təsdiqləyir [1, 40]. Orta əsrlər dövrünün tədqiqatçısı olmuş S.Onullahinin Təbriz haqqında yazdığı tədqiqat əsərində bu məlumatlar ərəb mənbələri əsasında təsdiqlənir [7, 32,40]. Səfirin Təbriz haqqında verdiyi məlumatlarda bir qədər ziddiyyət də vardır. Əsərin əvvəlki səhifələrindən fərqli olaraq qeyd etdiyimiz hissədə Azərbaycan adlı ərazini ancaq Araza qədər çatdırır, ondan şimalı Şirvan olaraq göstərir. Lakin bildiyimiz kimi, orta əsr qaynaqlarında Azərbaycan Dərbənddən Həmədana qədər olan əraziləri əhatə edən inzibati vahid kimi göstərilmişdir.

Ümumiyyətlə, səfirin əsəri yazarkən ərəb müəlliflərindən bəhrələnməsi açıq şəkildə görünür. Belə ki, şəhərlərimizə dair məlumatlarda biz, bunu aydın izləmiş oluruq. Müəyyən ziddiyyətlərə baxmayaraq, Arazdan şimaldakı Azərbaycan şəhərlərindən İrəvan, Dərbənd, Şamaxı və s. haqqında maraqlı məlumatlar və tariximiz üçün dəyərli faktlar göstərən fransız diplomat bacardığı qədər dəqiqliyə varmağa çalışmışdır.

Məğəzdə Azərbaycanın ən qədim şəhərlərindən olan İrəvana dair mühüm əhəmiyyətə malik məlumatlar verilir. “İrəvan və ya Rəvan şəhəri Arranın paytaxtı olmuş, Şərq rəvayətlərinə əsasən Yəfətin oğullarından birinin şərafinə adlandırılmışdır. Həmdullah hesab edir ki, Arran Kür və Araz çaylarının arasında yerləşir; buranın Arran, Muğan və Şirvan olmaqla üç əyaləti var; bura Azərbaycan adlanır və cənubdan Gilan, qərbdən Deyləm, Van gölü, Ərzurum, Kürdüstan dağları, Xəzər dənizi və Şirvanla əhatələnir... [3, 290]. Fransız diplomatı C.Otter İrəvan şəhərinin coğrafi uzunluqlarını göstərərək “türk torpağı olan Rəvan Çuxur-Səəd vilayətində yerləşir və yamaclarından Zəngi çayı axır. Bu çayın ətrafı ən məhsuldar ərazidir. Onun cənuba və şimala baxan iki darvazası var, ətrafda bağlar, üzümlüklər və məhsuldar tarlalar vardır” [3, 290]. Zəngi çayından söz düşmüşkən 1700-1702-ci illərdə Azərbaycanın qərb torpaqlarında olmuş fransız səyyahı J.P.Turnefort qeyd edir ki, Zəngi çayı şimal-qərb istiqamətində, Qırxbulaqdan cənub-qərbə doğru axır və öz başlanğıcını İrəvandakı göldən götürür. Zəngi çayının üzərində üç aşırımı olan körpü salınmışdı ki, vilayətin hakimi olan Xan isti yay günlərində sərinləmək üçün buraya gəlir” [6, 142]. Dövrün araşdırmaçı alimi B.Şəbiyevin tədqiqat əsərində

ilkin qaynaqlar əsasında İrəvan şəhərinin təsviri verilmişdir və C.Otterin təsviri ilə təxminən eynilik təşkil edir [8, 237].

Əsərdə kifayət qədər geniş məlumat verilən növbəti Azərbaycan şəhəri Gəncədir. “Gəncə, Rəvan şəhərindən dörd günlük məsafədə, meyvə bağları və üzümlüklərin əhatəsində yerləşir” [3, 290]. Burada çoxlu əncir ağacları vardır, lakin o çoxlu hərərət verir. Böyük İsgəndər tərəfindən salınan Gəncə Firuzun oğlu Qubad tərəfindən bərpa edilmişdir. Gəncə vaxtilə böyük şəhər olmuşdu, burada indi də qədim binaların dağınıqlarını görmək olar. Bərbər adlı çaydan içdiyimiz su gəlir [3, 290]. Səfirin Gəncəyə dair verdiyi məlumatlarda müəyyən qarışıqlıq vardır. Əvvəla Gəncə şəhərindən Bərbər adlı çayın axması məsələsi bir qədər dəqiq deyil, belə bir çayın olması faktı elmi ədəbiyyatda yoxdur, digər tərəfdən şəhərin Qubad tərəfindən salınması məsələsi XV əsr müəllifi Mirxondun qeydlərinə əsasən təsdiqlənir [11, 8].

Azərbaycanın şimal giriş qapısı hesab edilən Dərbənd şəhərinin tarixinə nəzər salan diplomat buranı Dəmirqapı adlandırmış, “müxtəlif dillərdə danışan dağlı xalqlarının burada yaşamasını bildirmişdir... Coğrafi en və uzunluqlarını göstərməklə Dərbənd qala divarlarının Ənuşirəvan tərəfindən tikilərək şəhəri digər ərazilərdən və Xəzərdən ayırdığını göstərir... Vaxt keçdikcə şəhərin yaradıcısının adından “Ənu” hissəsi itmiş və ancaq Şirvan olaraq ətraf ərazilər adlandırılmağa başlanılmışdır [4, 226-227].

Şamaxı şəhəri haqqında məlumat verən səfir buranın Şirvanın mərkəzi olduğunu və Nadir şah tərəfindən darmadağın dağıldığını göstərmişdir [3, 294]. Lakin elə həmin dövrdə Azərbaycanda olmuş ingilis tacir və diplomatı C.Hanvey Şamaxının tam olaraq deyil, ancaq qala divarlarının dağıdılmasını söyləmişdi [10, 333].

Diplomat Azərbaycanın digər bölgələrinə dair maraqlı məlumatlar vermişdir. Çöl düzən deməkdir, Muğanda Qarabağ adlı bölgə vardır. Şərqsünasların qeydinə əsasən, Muğan Yafətin oğullarından birinin adıdır. Muğan Şirvan, Azərbaycan və Xəzər arasında yerləşir. Bu ərazi Araz çayınadək davam edir. Buranın otlaqları heyvanlar üçün, xüsusilə yaz vaxtı aç qarına yedikdə zərərliyə. Deyilənlərə görə, Şamaxı ilə Nevşehir olan Mahmudabad arasında “Moğan” adlı şəhər də olmuşdur. Muğan ölkəsi çox genişdir, Xəzər dənizi yaxınlığında Təbrizdən şimal-qərbdə 10 günlük məsafədə yerləşir, qamış və otlaqlarla zəngindir, Xəzər dənizinə tökülən Kür ilə sərhədlənir, Kürün mənsəbindən sahil xətti ilə şimala doğru qalxdıqda Dərbəndə tuş gəlirlik [4, 327-328]. Səyahətnamədə olan bəzi məlumatlar vardır ki, onların dəqiqləşdirilməsinə ehtiyac vardır. Məsələn, səfir qeyd edir ki, “Böyük İsgəndər tərəfindən Salınan Gəncə şəhəri” [3, 290]. Əvvəla, qeyd etmək lazımdır ki, Gəncə, Dərbənd şəhərlərinin Makedoniyalı (Böyük) İsgəndər tərəfindən salınması haqqında ayrı-ayrı əcnəbi səyyahların əsərlərində olan məlumatlar digər mənbələrdə öz təsdiqini tapmamışdır. Çünki, Makedoniyalı İsgəndərin Azərbaycanda olması şübhəlidir, hər halda ilkin mənbələrdə bu barədə qeyd yoxdur. Bədii əsərlərdə və el arasında Böyük İsgəndərin Azərbaycanda olması, eləcə də bir sıra iri

şəhərlərimizin əsasının qoyulmasının onun adı ilə əlaqələndirilməsi araşdırma tələb edir, belə ki, dünya tarixinin ən məşhur sərkərdələrindən birinin Azərbaycan ərazisində olması məlumatı təəssüflər olsun ki, mötəbər mənbələrdə öz təsdiqini tapmır. Digər bir məlumat Muğandakı şəhərlə bağlıdır, təəssüflər olsun ki, nə arxeoloji materiallar, nə də digər məxəzlər belə bir şəhər adını hifz etməmişdir. Ola bilsin ki, burada yerləşən digər şəhərlərdən birini Muğanın mərkəzi olaraq belə adlandırmışdır.

Fransız diplomat sırf Azərbaycan şəhəri hesab edilməsə də, Azərbaycan Səfəvi türklərinin 1598-ci ildən paytaxtı olan İsfahan şəhəri haqqında verdiyi məlumatlar böyük maraq doğurur və tarixşünaslığımız üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edir. “İsfahan dağlarla əhatələnərək düzənlik ərazidə yerləşən çox böyük və qədim şəhərdir. Onun əsl adı “Sipəhan”, yəni ordugah deməkdir. Buranın belə adlanmasına səbəb qədim Persiya hökmdarlarının qoşunlarının adətən burada toplanmasıdır, halbuki əvvəllər burada Şah Təhmuraz və Şah Cəmsid tərəfindən əsası qoyulan dörd kiçik kənd olmuşdur... Key Qubad bunları vahid şəkildə birləşdirərək şəhəri özünün paytaxtı etdi. Həsən şəhərin ətrafına iki mil uzunluğunda on iki qapısı olan divar çəkirdi. İsfahan hər biri ayrı şəhər ola biləcək on iki məhəllədən ibarətdir. Evlər çiy kərpicdən tikilir, çünki ağac və daş nadir tapılır; binalar tağlı olub, eyvanla yekunlaşır. Xaricdən çirkin olsa da, daxildən təmiz və zəngin bəzənir. Divarları ağardılmış, kiçik şüşə pəncərələrlə təchiz edilmiş, tağlar isə qızılı və firuzeyi rəngə boyanmışdı. Aşağıdakı otaqların, demək olar ki, hər birində hovuz vardır, belə ki, hər bir evin özünün su quyusu və su anbarı olur. Burada torpaq quru olsa da, bir qədər dərinlikdə deyilənlərə görə bir az duzlu, acı, lakin sağlamlıq üçün faydalı su çıxır.” [3, 204]. Şəhər həqiqətən Zaqros dağlarının ətəyində yerləşir. Orta əsrlərdə bu şəhəri Nəsf-e Cahan, yəni dünyanın yarısı adlandırırdılar, belə ki, bu şəhəri görənlər şəxs dünyanın yarısını görmüş hesab olunurdu. Bu qeyddə göstərilən hökmdarların adları qədim “Avesta”dan götürülmüşdür. Nəzərə alsaq ki, 1722-ci ildə əfqanlar tərəfindən xaraba edilən İsfahan uzun müddət özünə gələ bilməmişdi və C.Otter məhz bu dövrdə şəhərdə olaraq onun təsvirini vermişdir.

Müəllif 1739-cu il hadisələrini şərh edərkən göstərir ki, “Yeni ərazilər görmək məqsədilə mən İsfahanı tərək etdim, lakin buradan bir qədər kənarı bərbad vəziyyətdə gördüm. Bir nümunə olaraq onu qeyd edim ki, İsfahandan bir qədər kənardə dağın döşündə bir-birinə yaxın yerləşmiş 20-yə qədər kənd gördüm. Mən bir şeyi anlamırdım ki, bu qədər geniş ərazisi və yaşayış yerləri olan bir torpağa necə laqeydlik vardır. Kəndlərin birinə yaxınlaşdıqda buradakı evlərin xaraba qaldığını, uçulub dağıldığını gördüm, mənə dedilər ki, ölkənin digər əraziləri də eyni vəziyyətdədir” [4, 14].

Beləliklə, araşdırmanın nəticəsi olaraq güclü müşahidə etmə qabiliyyətinə malik olan C.Otter bir tədqiqatçı kimi kiçik detallara belə diqqət etməsi, hər gördüyünü və eşitdiyini qeyd etməyə çalışması bir mənbə olaraq bu səyahətnamənin çəkisini artırır. Tarixşünaslığımızda ilk dəfə olaraq bu məqalədə Cin Otter bir diplomat kimi dəyərləndirilmiş və geniş şəkildə araşdırılan səya-

hətnamədə daha çox Azərbaycan tarixi ilə bağlı materiallar təhlil edilmişdir. Səyahətnamədə Azərbaycanla bağlı olan materialların təhlili Nadir şah Əfşar dövrünün tarixinin öyrənilməsi baxımından mühüm bir əsərin ortaya çıxdığı məlum olur. Əsərdə Əfşarlar dövründə Azərbaycana dair bir sıra yeni faktların tarixşünaslığımıza cəlb edilməsi mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Onu da qeyd edək ki, tədqiqat zamanı ilkin məxəz olaraq əsərin orijinal nəşrindən istifadə edilmişdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Bakıxanov A. Gülüstani-İrəm. Bakı: Elm, 1991, 256 s.
2. İslamova Z.R. XVIII əsrin ilk rübündə Səfəvi-Fransa münasibətləri // Azərbaycanşünaslığın aktual problemləri. Ümummilli Lider Heydər Əliyevin anadan olmasının 94-cü ildönümünə həsr olunmuş VIII beynəlxalq elmi konfransın materialları. Bakı: Mütərcim, 2017, 644 s.
3. Jean Otter. Voyage en Turquie et en Perse. Avec un Relation des expéditions de Tahmas Kouli-Khan. T.I. Paris, 1748, pp. 415
4. Jean Otter. Voyage en Turquie et en Perse. Avec un Relation des expéditions de Tahmas Kouli-Khan. T.II. Paris, 1748, pp. 386
5. Jonas (Jean) Otter <https://sok.riksarkivet.se/sbl/Presentation.aspx?id=7846> (baxılıb: 22.07.2020)
6. M. Pitton de Tournefort. Relation d'un Voyage du Levant, fait par ordre du Roi Contenant. L'Histoire Ancienne & Moderne de plusieurs Mes de l'Archipel, de Constantinople, des Côtes de la Mer Noire, de l'Arménie, de la Géorgie, des Frontières de Perse & de l'Asie Mineure. T.II, Amsterdam, Aux dépens de la Compagnie, 1717, pp. 208.
7. Onullahi S. XIII-XVII əsrlərdə Təbriz şəhəri (sosial-iqtisadi tarix). Bakı: Elm, 1982, 284 s.
8. Şabiyev B.Ş. Azərbaycan Səfəvi dövlətinin İrəvan vilayəti. Bakı: Avropa, 2017, 456 s.
9. Səməd Sərdariniya. "İrəvan müsəlman sakinli vilayət olmuşdur". Bakı: Zərdabi, 2014, 202 s.
10. The revolutions of Persia: containing the reign of Shah Sultan Hussein; the invasion of the afghans and the reigns of Sultan Mir Maghmud and his successor Sultan Ashraff; with the history of the celebrated usurper Nadirkoull from his birth in 1687, till his death in 1747; and some particulars of the unfortunate reign of his successor Adil Shah. To which is prefixed; a chronological abridgment of the Persian monarchy from its first foundation. The second edition revised and corrected. Vol.II. by Jonas Hanway, merchant. London: printed for T.Osborne, 1754, pp.460
11. Альтман М.М. Исторический очерк города Гянджи. Часть 1. Баку: АН Азерб. ССР, 1949, с.61

«ПУТЕШЕСТВИЕ» ФРАНЦУЗСКОГО ДИПЛОМАТА ДЖИН ОТТЕРА КАК ИСТОЧНИК ИСТОРИИ АЗЕРБАЙДЖАНА XVIII ВЕКА

З. Р.ИСЛАМОВА

РЕЗЮМЕ

XVIII век является одним из сложных периодов истории Азербайджана и нашей государственности. Эта эпоха является одним из периодов, которые должны быть тщательно исследованы нашими историками. В XVIII веке одна из европейских стран была Франция которая проявляла большой интерес к Южному Кавказу и Азербайджану. Версальский дворец отличался от других стран специальной деятельностью. Джин Оттер (1707-1748) - один из самых важных дипломатов, приехавших из Франции в Азербайджан. Французский дипломат Джин Оттер собрал материалы из множества местных ис-

точников когда был в восточных странах и написал собственную книгу. При написании этого произведения автор использовал источников несколько арабских авторов, также ссылался на восточные легенды и сказки. В книге «Путешествие в Турцию и Персию в связи походом Тахмасибкулу Хана» есть много материалов о жизни и деятельности Надир Шаха, основателя Афшарской империи, его военный поход в Индию, а также отношения Афшаров с Османской империей. Основателем династии Афшаров, государственный деятель Азербайджана и выдающийся военачальник Надир шах был противоречивый личность. Вот почему важно найти новый источник его эпохи, вовлекая новые факты в научный оборот, а также провести обширный анализ. В то же время, в книге была написана история наших городов, таких как Дербент, Шамахи, Гянджа, Иреван, Тебриз и другие регионы нашей страны. Эта работа была опубликована в Париже в 1748 году. Но впервые этот источник широко используется и привлекается в научный оборот с этой статьей. Материалы об Азербайджанской истории из этой книги были широко освещены в статье, и были проведены сравнительные анализы.

Ключевые слова: Азербайджан, Франция, политика, дипломатия, дипломатическая миссия, Надир шах, Джин Оттер

FRENCH DIPLOMAT C. OTTER'S "TRAVELING" AS SOURCE OF HISTORY OF AZERBAIJAN OF 18th CENTURY

Z.R. İSLAMOVA

SUMMARY

18th century history of Azerbaijan is one of the complicated periods of our statehood. This epoch is one of the periods which need to be thoroughly investigated by our historians. In the 18th century one of European countries France showed great interest in the South Caucasus, and Azerbaijan. The Versailles palace was selected with special activity here. Cin Otter (1707-1748) is one of the most important diplomats who was coming from France to Azerbaijan. French diplomat Cin Otter collected materials from a lot of local sources and compiled his own book while he was in the Eastern countries. When writing this traveling work the author has used to several Arabic authors, also referring the Eastern legends and tales. There are a lot of rich materials about the life and activity of the founder of the Afshar empire Nadir Shah, his military attack to India, also Afshars relations with the Ottoman Empire in the traveler book, "Traveling to Turkey and Persia in the Threat of Tahmasibqulu Khan". The founder of the Afşar dynasty, Azerbaijani statesman and outstanding warlord Nadir shah was a contradictory person. That is why it is important to find a new source for its era, involving new facts in scientific circulation, as well as extensive analysis them. At the same time, the history of our cities like Derbent, Shamakhi, Ganja, Irevan, Tabriz and other regions of our country has been wrote there. This work published in Paris in 1748. But for the first time, this source is widely used in scientific circulation withthis article. Parts of Azerbaijan history of this book were widely covered and comparative analyzes were performed in the article.

Keywords: Azerbaijan, France, policy, diplomacy, diplomatic mission, Nadir shah, Jean Otter

UOT 902

ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ ИМПЕРАТОРСКОЙ АРХЕОЛОГИЧЕСКОЙ КОМИССИИ В ЮГО-ВОСТОЧНОЙ ЧАСТИ ЮЖНОГО КАВКАЗА**У.Ш.ГАДЖИЕВА****Институт Археологии и Этнографии НАНА
all.ulviyya@mail.ru**

Императорская Археологическая Комиссия во второй половине XIX – начале XX вв. проводила археологические раскопки в юго-восточной части Южного Кавказа и большую часть обнаруженных здесь артефактов, относящиеся к эпохе бронзы и средневековья, распределяла между различными музеями и университетами Российской империи, а некоторую часть уничтожала за ненадобностью. Только возникновение отечественной азербайджанской археологии, создание Музея истории Азербайджана и историко-краеведческих музеев в стране способствовали глубокому научному археологическому изучению истории и культуры этого региона и сохранению здесь ее материальных ценностей для будущих поколений.

Ключевые слова: Императорская Археологическая Комиссия, археологические изыскания, раскопки, находки, коллекции музеев

Данная работа выполнена при финансовой поддержке Фонда Развития Науки при Президенте Азербайджанской Республики – Грант № EIF-KETPL-2-2015-1(25)-6/54/5

Как известно, юго-восточная часть Южного Кавказа (исторического Северного Азербайджана) окончательно была завоевана царизмом и вошла в состав Российской империи после подписания Туркманчайского договора 10 (22) февраля 1828 г. (6, с.125-130). Этот регион с его глубоким историческим прошлым и богатейшей материальной культурой вызывал большой научный интерес, как у европейской, так и у российской науки.

В 1859 г. в С-Петербурге царизмом в составе Министерства двора была учреждена Императорская Археологическая Комиссия (ИАК). 11 марта 1889 г. Комиссия приобрела исключительное право на разрешение и организацию раскопок, выдачи открытых листов на раскопки на государственных и общественных землях в Российской империи, наблюдения за всеми археологическими памятниками и реставрацию монументальных памятников древности по соглашению с Императорской Академией Художеств. Таким образом, ИАК получила широкие права высшего археологического учреждения в Российской империи на протяжении 1859–

1917 г. (2, с.108; 3, с.88-89; 4, с.22; 8, с.6; 9, с.104).

Во второй половине XIX в. российская археология уделяет больше внимания систематизации и хронологизации археологических памятников, увеличению количества раскопок и расширению областей археологических изысканий, описанию и сравнительному изучению артефактов с целью установления их принадлежности к тем или иным этносам или протоэтносам (4, с.34). ИАК в 1859–1918 гг. опубликовала ряд изданий, среди которых «Извлечения из Всеподданнейшего доклада об археологических розысканиях», «Материалы по археологии России» (с 1861 по 1918 гг., 37 тт.), «Материалы по археологии Кавказа» под ред. П. Уваровой (тт. I–XIX, М., 1886–1916), «Археологические известия и заметки» (1891–1894), «Известия Императорской Археологической Комиссии» (за 1901–1918 гг. вышло 65 номеров). В «Дополнениях к ИИАК» печатались сообщения о мелких раскопках и археологические новости. «Отчеты Императорской Археологической Комиссии» издавались в 1859–1881 гг. (21 том) и в 1889–1912 гг. ежегодно. За 1882–1888 гг. был издан один сводный отчет (СПб., 1891), в 1903 г. – «Указатель» к ОАК за 1882–1898 гг. Отчет за 1909–1910 гг. был издан в 1913 г., а отчет за 1913–1915 гг. – в 1918 г. (2, с.112-114, 122; 3, с.91; 4, прим.43, 56; 5, с.5-16; 7).

В ходе политико-административных изменений, произведенных царизмом в Юго-Восточной части Южного Кавказа, были созданы Эриванская (1849), Бакинская (1859), Елизаветпольская (1867) губернии и Закавказский округ (1860) (I, II, §7, 9, с.100-106, 118-126; IV, §4, с.210-217). Об археологической деятельности ИАК в этом регионе можно судить по Отчетам Комиссии, изданным на протяжении 1889–1890, 1892, 1894–1905, 1907–1910, 1912–1915 гг. Следует отметить, что в Отчетах до 1889 г. и в 1891, 1906, 1911 гг. нет сведений об археологических изысканиях Комиссии в указанном регионе и артефактах, приобретенных у частных лиц. В 1889–1915 гг. археологические раскопки ИАК велись в Тифлисской, Бакинской, Елизаветпольской и Эриванской губерниях на средства Комиссии усилиями ее сотрудников и частных лиц, российских и европейских ученых и любителей-дилетантов.

Обнаруженные артефакты распределялись на три категории: а) из раскопок на средства ИАК, б) из раскопок частных лиц на собственные средства на казенных и общественных землях, в) из случайных находок и археологических коллекций, доставленных в ИАК (7 за 1895, В: 83; прил. VIII, 172, 176, 178).

**Распределение древностей из археологических раскопок,
произведенных на средства Императорской Археологической
Комиссии и случайных находок частных лиц, приобретенных
Комиссией на протяжении 1889–1915 гг.:**

1889:

Тифлис. губерния: дело №33, *Закатал. округ*, с.Коварголь (2 серебр. тифлис. монеты XVIII в.) – возвращены находчику [7, за 1889, прилож. III, 124];

1890:

Бакин. губерния: дело №112, *Шемах. уезд*, с.Кущи (14 золот. венечн., голланд., персид. и турец. монет и 340 серебр. персид. монет) – в Импер. Эрмитаж, Тифлис. музей;

Елизавет. губерния: дело №114, *Ареш. уезд*, с.Карадаглы (236 серебр. персид. монет конца XVIII в., серебр. поясная орнаментированная пряжка и 3 серебр. крючка) – в Импер. Эрмитаж [7, за 1890, Б: 118, 125; прилож. IV, 134];

1892:

Тифлис. губерния: дело №23, *Закатал. округ*, с.Амирджанлу-Марсан и Ширакская степь (глинян. сосуды и камен. кувшин) – в Импер. Росс. Истор. музей [7, за 1892, прил. IV, 170];

1894:

Бакин. губерния: дело №230, *Геокчай. уезд*, с.Енги-кенд II (железн. сабля, кинжал, кольчуга) – в Тифлис. музей;

Эриван. область: дело №16, *Борчалин. уезд*, с.Узунляр (бронз. кинжал) – в Импер. Эрмитаж [7, за 1894, Б: 34; прил. IX, 156, 170];

1895:

Бакин. губерния: дело №45, *Шемах. уезд*, у с.Маразы-Русские, на г.Гиджаки (9 серебр. тирол. монет XVI в.) – в Рижский музей; с.Мейсары, в ханских развалинах (33 фунта медных ширваншах. монет XII–XIII вв.) – часть передана в Азиатский Музей, остальные сплавлены; с.Гяляли (525 серебр. персид. и турец. монет XVI–XVII вв.) – часть передана в Импер. Эрмитаж, Азиатский и Тифлис. музеи, Импер. С-Петербур. Университет, остальные сплавлены; *Елизавет. губерния:* дело №23, *Джебраил. уезд*, кочевье Зоргер, из кургана (черепки глин. сосудов и др.) – в Импер. Росс. Истор. музей; дело №60, *неизвестная местность* из древнего могильника (бронз. кольцо с сердолик. бусой и раковиной с бронз. плоской ажурной подвеской на цепочке, верхняя часть бронз. ажурной рукоятки кинжала, бронз. браслет, овальная бляха с выпуклыми кружками по краям, желез. наконечник копья и нож) – в Импер. Эрмитаж, Имп. Росс. Истор. музей; *близ Ванкского монастыря* (глин. кувшин, два бронз. браслета и одно спирал. кольцо) – в Импер. Эрмитаж, Имп. Росс. музей; с.*Ханкенды* (бронз. кинжал, пряжка и обсидиан. наконечник копья) – пряжка передана в Импер. Эрмитаж, остальное – в Импер. Росс. Истор. музей; дело №60, *Джеваниши. уезд*, с.Калантарлы, от Угурлубекова из

его имения (бронз. лампочка) – в Импер. Эрмитаж; дело №241, Нухин. уезд, с.Варташен из древнего могильника (бронз. топор, маленькая секира, небольшой ковш, копьё, пластинка, 2 серебр. сасанид. монеты, поясная бляха с желез. инкрустацией) – в Импер. Эрмитаж, Археол. Институт; дело №259, Елизавет. уезд, с.Баян, из курганов (бронз. меч, кинжал, 2 спирал. кольца, 2 браслета, наконечник копья, бусы) – в Импер. Эрмитаж [7, за 1895, Б: 53, 56-57; прил. XII, 178, 182-183];

1896:

Бакин. губерния: дело №166, Ленкоран. уезд, с.Подгорное (серебр. сасанид. монета III в. н.э.) – в Тифлис. музей; дело №230, Геокчай. уезд, с.Енги-кенд II (серебр. блюдо с рельеф. изображ. nereиды на гиппокампе) – в Импер. Эрмитаж; были приобретены желез. кольчуга, шашка, кинжал, золотая монета;

Елизавет. губерния: дело №240, Джебраил. уезд, мест. Джебраил (бронз. 3 обруча, 6 браслетов, 2 бляшки, 2 кольца и желез. нож, наконечник копья) – в Импер. Росс. Истор. музей;

Эриван. губерния: дело №26, в разных местах Эриван. губернии (бронзов. кадило, 4 топорика; 5 камен. молотков, 3 глин. сосуда): 4 бронзов. топорика переданы в Импер. Эрмитаж, остальное – в Археолог. Институт; Шаруро-Даралаг. уезд: дело №12, с.Горс (1400 серебр. хулагуид. монет XIV в. из клада в 3150 экзempl.) – в Импер. Эрмитаж, Азиатский Музей, Импер. С-Петербур. Университет, Импер. Русс. Археол. Общество, Институт восточных языков, Тифлис. музей; дело №37, Эчмиадз. монастырь, медная посуда XV–XVIII вв. – в Импер. Росс. Ист. музей [7, за 1896, Б: 113, 116, 142, прил. X, 232–235, 250–251];

1897:

Бакин. губерния: дело №36, Бакин. уезд, Биби-Эйбатский промысл (одна серебр. турецкая и 174 серебр. персидских монет XVII в.) – куплены Импер. Эрмитажем;

Елизавет. губерния: дело №48, находки из Джебраил. уезда, близ с.Горадис (камен. полированн. топорик), найд. в Араксе (серебр. аршакидск. монета Митридата I); Елизавет. уезда (бронз. серьги, браслеты, булавки, цепочки, глин. сосуд и бусы) из кургана в с.Баян (глин. сосуд); находки из Шушин., Джеваншир., Зангезур. уездов (с.Ходжалы, Ченахчи, Мехтикенд, Дашалты, Ходжавент, Давшанлы-Арчадзор, Ахмахи, Баллукая-Сирхаванде, Серти) были направлены в Импер. Росс. Историч. Музей [7, за 1897, Б: 58, 61-62, 83, прил. VI, 162, VII, 164-165, VIII, 166, 170, 190];

1898:

Елизавет. губерния: дело № 64, находки из Зангезур. уезда, близ с.Дыг – переданы в Импер. Эрмитаж и Импер. Росс. Истор. музей; из Джебраил. уезда, на берегу р.Аракс (медные кувшин с длинным гнутым носиком и кубок) – в Импер. Росс. Истор. музей; из Елизавет. уезда, в г. Елизаветполе /Гяндже (пояс, украшен. серебр. персидск. монетами), колония Еле-

нендорф (2 глинян. сосуда с изображ. животных, поясков, листиков и зигзагов) – в Импер. Росс. Истор. музей [7, за 1898, отд. II, 68-69; прил. IV, 171, 179];

1899:

Бакин. губерния: дело №131, Джеват. уезд, с. Карадонлы (84 золотых и медных ильдегезид. монет XIII в.) – сплавлены; дело №139, Ленкоран. уезд, в русле р. Гюль-Гулуны близ с. Джангамиран (2 серебр. браслета (один из литой, другой – из витой проволоки), 2 серебр. серьги с орнаментир. бубенчиками из глин. горшка) – в Импер. Росс. Истор. музей;

Елизавет. губерния: дело №62, 101, из колонии Еленендорф находки Э.А. Реслера и Д.Г. Шульца были переданы в Импер. Эрмитаж и Импер. Росс. Истор. музей; дело №244, находки найд. к юго-западу близ Еленендорфа в с. Сейди-кенд, (бронзов. клинок кинжала, гладкие браслет и кольцо; широкий медный браслет с шарниром, каменн. бусы разных цветов, 2 глин. сосуда (один красноват. цвета в форме чайника, другой – желтого в форме молочника); в окрестностях с. Баян (большая железн. округл. игла с загнутым ушком (дл. 0,295 м., толщ. 0,001 м.), железн. вилообразное орудие (дл. 0,155 м.), трехгранн. жестяная трубка, бронз. (подвеска в виде ажурного колокольчика, трезубец на цилиндрич. трубке, тонкое кольцо с незамк. концами, шейный обруч с рубчатыми валиками на концах, предмет в роде клещей, обруч с заходящими друг за другом концами, рубчатый браслет с полушарообразными выпуклыми украшениями, небольшое конусообразное украшение, плоское кольцо, несколько незамкнутых браслетов и рубчатых бус), железн. наколочник копья листовидной формы, глин. (сосуд с ручкой и верхним отверстием в форме трилистника, простая чашка и чашка с выпукл. внутрь доньшком, большой сосуд (с одной стороны круглый, с другой – плоский, носив. на спине на перевязи, плоской стороной прилегая к телу); в окрестностях Елизаветполя/Гянджи на берегу р. Гянджа-чай (каменн. просверленный топор) были направлены – в Импер. Росс. Истор. музей;

Эриван. губерния: дело №119, с. Ардашар (восточ. монеты, бусы и глин. поделки) – 2 монеты и вещи переданы в Импер. Эрмитаж, остальные монеты – в Импер. С-Петербур. Университет [7, за 1899, отд. II, 132, III, 142, 149-151, 153, 165];

1900:

Бакин. губерния: дело №135, Геокчай. уезд, с. Исмаилы I, из большого клада, найд. в глин. кувшине (178 серебр. сефевид., афшарс., каджарс. шахов монет) – из них 18 экзем. переданы в Имп. Эрмитаж, 94 монеты и горлышко сосуда, в котором они найдены, были направлены в Кавказ. музей;

Эриван. губерния: дело №276, найд. в Нахичеван. уезде, с. Ханага, у г. Сумбат-порт большой медный котел (диаметром отверстия 0,62 м., глубиной 0,52 м., толщиной стенок 0,011 м., с 4-мя полукруглыми ручками) [7, за 1900, отд. II, 110-112; отд. III, 135, 140, 142, 151];

1901:

Бакин. губерния: дело №9, *Шемахин. уезд*, с.Сагиян (обнаруж. 420 серебрян. монет ханов шекинс., ширванс., дербентс., гянджинс. и кубинс. 1212–1219 гг., найд. в глин. кувшинчике близ с.Сагиян) – из 406 присланных монет 20 отданы – в Импер. Эрмитаж, остальные – в Ташкент. музей;

Елизавет. губерния: дело №37, находки Э.А.Реслера в с.Баян, Зазалы, Сейд-кенд, Дашкесан, Дастафюрд, Болчалы, Еленендорф были направлены в Импер. Росс. Истор. музей;

Эриван. губерния: дело №142, *Новобаязит. уезд*, с.Гедак-Булаг (14 хулагуид. монет (1271-1275 гг.), найд. в глин. кувшинчике вблизи с.Гедак-Булаг – 3 монеты оставлены в Импер. Эрмитаже, 11 монет – переданы в С-Петербур. Университет [7, за 1901, отд. II, 139, отд. III, 157, 162, 173];

1902:

Елизавет. губерния: дело №82, *Ареш. уезд*, с.Карадаглы-Джейнат (49 серебрян. персидс. монет Сефевидов, Овейсидов, Зендидов, ханов Гянджи и ширваншахов XII в., найд. в с.Карадаглы-Джейнам) – 21 монета были направлены в С-Петербур. Университет, 28 монет – в Кавказ. музей; в *Ареш. уезде* на средства ИАК у частных лиц была приобретена коллекция из 86 медных шейбанидс. монет X в. и глин. чашка из местности Оран-кала (развал. крепость); *Нухин. уезд*, дело № 66, находки Э.А.Реслера в с.Беюк-Дегне и ст.Сурнабад были направлены в Импер. Росс. Истор. музей;

Эриван. губерния: дело №254, *Новобаязит. уезд*, с.Загалу, на юго-вост. берегу оз. Гекчи (6 золот. византийс. монет времен императора Романа IV (1067–1070) найд. на бугре близ с.Загалу) – по одному экземпляру монеты были направлены в Кавказ., Киевский, Херсонский, Одесский (общей истории и древностей) музеи, Харьковский и Варшавский Университеты [7, за 1902, отд. II, 138, отд. III, 155, 164, 174];

1903:

Бакин. губерния: дело №220, *Шемах. уезд*, с.Лагич, у г.Нияз (8 серебрян. сефевидс. монет к. XI и н. XII вв.) – 2 монеты были переданы в Импер. Эрмитаж, 6 монет – в С-Петербур. Университет; дело №64, *Ленкоран. уезд*, с.Кербалай-Фарзуллы (158 медных самарк. пуль XVII–XVIII вв., найд. в кувшине) – отправлены в С-Петербур. Университет;

Елизавет. губерния: дело №57, *Казах. уезд*, вблизи с.Лалакенд (73 серебрян. грузин. монет царя Ираклия II) – 35 монет переданы в Импер. Эрмитаж, остальные – частному лицу; дело №120, находки Э.А.Реслер в с.Голицыно были направлены в Импер. Росс. Истор. музей;

Эриван. губерния: дело №124, находки Э.А.Реслера в с.Ахмед-ага были направлены в Импер. Росс. Истор. музей; дело №283, *Эриван. уезд*, с.Улуханлу (толстый черепок от большого сосуда черного цвета и 2 круглые подвески из серцевин крупных морских раковин, в черном сосуде найдено до 40 подвесок) – в Кавказ. Музей [7, за 1903, отд. II, 171, отд. III, 201-202, 206, 208, 217];

1904:

Бакин. губерния: *дело №51, Ленкоран. уезд, с.Говлар-Самед-Ханлы* (4 серебр. монеты ширваншахов X в.); *дело №57, Геокча. уезд, с.Баругшет* (2 серебр. сефевидск. монеты XVII в.) – в Импер. С-Петербур. Университет; Кубин. уезд: дело №172, с.Зизик, вблизи р.Курдиал-чай (42 серебр. монет ширваншахов 1720–1806 гг. и одна монета 1753 г.) – 7 монет переданы в Импер. Эрмитаж, остальные – частному лицу; *дело №119, вблизи с.Хурай-Кишлаги* (408 серебр. ширваншах. монет 1514–1531 гг.) – 53 монет переданы в Импер.Эрмитаж, остальные отданы частному лицу; *дело №227, Бакин. уезд, окрестности Баку и Шемахи* (4 медные челоуеч. фигурки) – в Импер. Росс. Истор. музей [7, за 1904, отд.II, 132, отд.III, 154];

1905:

Елизавет. губерния: *дело №67, Елизавет. уезд, находки В.А.Скиндера* были переданы – в С-Петербур. Археологический Институт [7, за 1905, отд.II, 102-103, отд.III, 120, 122-123];

1907:

Бакин. губерния: *дело №87, Шемах. уезд, с. Алты-Агач* (346 медных ширванских монет XII в. и 8 серебр. браслетов (5 трехгранных, покрытые черневым орнаментом из подражателей надписям и растит. узору; 2 пластинчатых, покрытых полушариками, подражающими камнями; один пластин. массивный литой с полоской из треугольников) – переданы в Импер.Эрмитаж [7, за 1907, отд.II, 118-119, отд.III, 138];

1908:

Бакин. губерния: *дело №130, Шемах. уезд, с.Кущинское* (1604 хулагуидс. монет) – 80 монет переданы в Импер.Эрмитаж, остальные – приобретены частным лицом;

Елизавет. губерния: *дело №11, окрестности Елизаветполя/Гянджи* (13 глин. сосудов) – в Антропол. музей Импер. Акад. Наук [7, за 1908, отд.II, 181-182, 184, отд.III. 202-203];

1909–1910:

Бакин. губерния: **1909**, *дело №118, г.Шемаха* (73 серебр. восточный монет Сефевидов, Эфшаридов, Зендидов и Каджаридов) – приобретены частным лицом;

Елизавет. губерния: **1910**, *дело №138, с.Алинабад* (клад серебр. арабс. монет IX и X вв., 180 золот. обломков монет, 151 золотников в слитках) – в Импер. Русс. Археол. общество;

Эриван. губерния: **1909**, *дело №148, Эчмиадзин. уезд, с.Эшнак* (2 пары золот. подвесок к серьгам в виде треугольников с красными камнями, 4 золот. серьги, 91 золот. выпуклых бляшек, отчасти с подвесками в виде кружков, 23 выпуклые рубчатые бляшки, 3 пары золот. застежек в форме листочек, золот. серьга из двух душек, 4 медные серьги, 6 стекл. и 5 глин. сосудов) – в Импер. Эрмитаж [7, за 1909–1910, отд.II, 218-219, отд.III, 251, 254, 264];

1912:

Елизавет. губерния: дело №286, Шушин. уезд, с. Сарушен (клад из 160 джелаирид. монет) – возвращены Комиссией;

Эриван. губерния: дело №59, Шаруро-Даралагез. уезд, вблизи р.Караклуг (клад из 1378 (415 целых и 963 потертых) восточ. серебр. монет XIV в. – 264 монеты переданы в Импер. Эрмитаж, остальные – частному лицу; дело №65, Нахчиван. уезд, мест. Хараба-Гилян, близ с.Дуглук (клад из 10 золот. арабс. динаров, 9 принадлежали Аббасидам (763–927 гг.), одна монета 929 г.) – 5 монет переданы в Импер. Эрмитаж, 5 монет приобретены частным лицом; дело №324, Сурмалин. уезд, с.Алетлу (клад медной посуды начала XIX в. – 2 больших котла, кувшин и 14 чашек и тарелок с простым восточным орнаментом) – в Этнограф. Отдел музея Импер. Александра III [7, за 1912, отд. II, 93, отд. III, 93, 110, 116];

1913–1915:

Бакин. губерния: 1913, дело №254, Кубин. уезд, с.Джими (12 восточ. серебр. монет, 2 подвески, серьги) – в Импер. Эрмитаж, остальные были переданы в Музей Петроград. Университета; **Елизавет. губерния: 1913,** дело №5, Шушин. уезд, с.Гусалу (небольшой глин. горшочек с ручкой, черный с блестящей поверхностью) – в Русское Археологическое Общество;

1914, дело №234, Нухин. уезд, у с.Куткашен, вблизи р.Дамир-Апаран-чай (медная луженая посуда: большой котел с двумя ручками, вместимостью до 6 ведер; 2 блюда (диаметром 35 и 28 см.), 2 большие чашки (диам. 21 и 25 см., одна с легким ложчатым орнаментом), ободок больш. бронз. чашки с орнаментами и обрывками мусульм. надписи, на днищах чашек и блюд простой орнамент) – в Этнограф. Отдел Русского музея [7, за 1913–1915, отд. II, 210, отд. III, 248, 253].

Следует отметить археологические изыскания А.Ивановского, Г.О.Розендорфа, А.С.Спицына (2, с.110; 4, с.27, примеч.56), Э.А.Реслера, П.В.Чарковского [7 за 1894, А: 16–19; 152, 27-97; прил.VIII, 154-155; 62, 7-12, 31-55, 89, 122; за 1895, А: 49–51; 181, 7-50, 107-155, прил.VIII, 158, прил. X, 172–173; за 1896, прил.VIII, 226–227; за 1900, 70-78, 80-81; отд. II, 110-112; отд. III, I, 135-159; за 1901, отд. I, 92-96, отд. III, 157; за 1902, отд. I, 102-110, отд. III, 155; за 1894, В: 143-144; за 1896, прил. XI, 230–231].

Таким образом, согласно данным Отчетов, Императорская Археологическая Комиссия большую часть артефактов, относящиеся к эпохе бронзы и средневековья, обнаруженных в ходе археологических раскопок в Юго-восточной части Южного Кавказа, т.е. в Бакинской (1890, 1894–1897, 1899–1901, 1903–1904, 1907–1909, 1913 гг.), Елизаветпольской (1890, 1895–1899, 1901–1903, 1905, 1908, 1910, 1912–1914 гг.), Эриванской (1894, 1896, 1899 1903, 1909–1910, 1912 гг.) губерниях, распределяла между Импер. Эрмитажем, Импер. Росс. Истор. музеем, Импер. С-Петербур., Харьковским и Варшавским Университетами, С-Петербур. Археолог. Институтом, Импер. Русским Археолог. Обществом, Институтом

восточных языков, Азиатским, Кавказ., Тифлисским, Рижским, Ташкентским, Киевским, Херсонским и Одесским (общ. истории и древностей) музеями, Этнографическим Отделом Русского музея, Музеем Петроградского Университета. Часть артефактов по усмотрению Комиссии сплавлялась за ненадобностью, среди которых следует отметить медные ширваншахские монеты XII–XIII вв., большую часть 525 серебряных персидских и турецких монет XVI–XVII вв. и другие находки, представляющие собой историческую ценность. Только возникновение и развитие отечественной азербайджанской археологии, создание Музея истории Азербайджана и историко-краеведческих музеев в стране способствовали глубокому научному археологическому изучению истории и культуры этого региона и сохранению здесь ее материальных ценностей для будущих поколений.

ЛИТЕРАТУРА

1. Azərbaycan tarixi: 7 cildə, IV c., Bakı: Elm, 2007, 504 s., 48 s. illüstrasiya.
2. Жебелев С.А. Введение в археологию. Часть I. История археологического знания. Пг.: Наука и школа, 1923, 199 с.
3. Лебедев Г.С. История отечественной археологии. 1700–1917 гг. СПб.: СПбУ, 1992, 464с.
4. Миллер М.А. Археология в СССР // Институт по изучению истории и культуры СССР. Исследования и материалы (серия 1-я, №12). Часть I. URL: <http://annales.info/rus/ussr/arhsu.htm>
5. Платонова Н.И. Российская академия истории материальной культуры: Этапы становления (1918–1919 гг.) // Советская археология. № 4, М.: Наука, с.5-16.
6. О мире между Россией и Персией // Полное Собрание Законов Российской империи. Собрание второе. Т.III. 1828. № 1794. СПб.: Типография II Отделения Собств. Е.И.В. Канцелярии, 1830, с.125-130.
7. Отчет Императорской Археологической Комиссии: за **1889** с 88 полит. СПб.: типогр. Импер. АН, 1892, 128 с.; за **1890** с 91 полит., 1893, 152 с.; 1892 с 75 полит. СПб.: типогр. Глав. Управ. уделов, 1894, 174 с.; **1893** с 58 полит., 1895, 122 с.; **1894** с 235 полит., 1896, 177 с.; **1895** с 394 полит., 1897, 206 с.; **1896** с 626 полит., 1898, 256 с.; **1897** с 321 полит., 1900, 205 с.; **1898** с 7 табл. и 288 рис., 1901, 221 с.; **1899** с 2 табл. и 310 рис., 1902, 192 с.; **1900** с 1 табл. и 300 рис., 1902, 179 с.; **1901** с 1 табл. и 307 рис., 1903, 203 с.; **1902** с 1 табл. и 280 рис., 1904, 203 с.; **1903** с 7 табл. и 406 рис., 1906, 263 с.; **1904** с 1 табл. и 276 рис., 1907, 189 с.; **1905** с 6 табл. и 163 рис., 1908, 159 с.; **1907** с 134 рис., 1910, 161 с.; **1908** с 6 табл. и 258 рис., 1912, 229 с.; **1909–1910** с 3 табл. и 293 рис., 1913, 294 с.; за **1912** с 100 рис. Петроград: типогр. Глав. Управ. уделов, 1916, 134 с.; за **1913–1915** с 1 табл. и 296 рис. Петроград: Девятая Госуд. типография, 1918, 300 с.
8. Фармаковский Б.К истории учреждения Российской Академии Истории Материальной Культуры. Пг., 1921, 12 с.
9. Формозов А.А. Очерки по истории русской археологии. М.: АН СССР, 1961, 129 с.

CƏNUBİ QAFQAZIN CƏNUB-ŞƏRQ BÖLGƏSİNDƏ İMPERATOR ARXEOLoji KOMİSSİYASININ FƏALİYYƏTİ

Ü.Ş.HACIYEVA

XÜLASƏ

XIX əsrin ikinci yarısında və XX əsrin əvvəllərində İmperator Arxeoloji Komissiyası Cənubi Qafqazın cənub-şərq hissəsində yerli, rus və avropalı alimlərin və həvəskar tədqiqatçıların köməyiylə arxeoloji qazıntılar aparmışdır. Burada tunc və orta əsrlərə aid aşkar olunan dəyərli arxeoloji tapıntıların əksəriyyəti İmperator Ermitajına, İmperator Rusiya Tarixi Muzeyinə, İmperator St-Peterburq, Xarkov və Varşava Universitetlərinə, Arxeologiya İnstitutuna, İmperator Rusiya Arxeoloji Cəmiyyətinə, Şərq Dilləri İnstitutuna, Asiya, Qafqaz, Tiflis, Rıqa, Daşkənd, Kiyev, Xerson, Odessa muzeylərinə qorumaq üçün göndərilirdi; digər tapıntılar isə məhv edilirdi. Yalnız Azərbaycan Milli arxeologiyasının yaranması və inkişafı, Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyinin və ölkənin tarix-diyarşünaslıq muzeylərinin yaradılması bu regionun tarixi və mədəniyyətinin dərin elmi arxeoloji tədqiqatının təməlini qoymuşdular.

Açar sözlər: İmperator Arxeoloji Komissiyası, arxeoloji tədqiqatlar, qazıntılar, tapıntılar, muzey kolleksiyaları

ACTIVITIES OF THE IMPERIAL ARCHAEOLOGICAL COMMISSION IN THE SOUTH-EASTERN PART OF THE SOUTH CAUCASUS

U.Sh.HACIYEVA

SUMMARY

In the second half of the 19th and the beginning of the 20th centuries the Imperial Archaeological Commission conducted archeological excavations in the south-eastern part of the South Caucasus with the help of local, Russian and European scientists and amateur researchers. Most of the valuable archeological finds discovered here dating back to the Bronze and Middle Ages were sent for storage to the Imperial Hermitage, the Imperial Russian History Museum, the Imperial Universities of St.Petersburg, Kharkov and Warsaw, the Institute of Archeology, the Imperial Russian Archaeological Society, the Institute of Oriental Languages, Asia, the Caucasus, Tiflis, Riga, Tashkent, Kiev, Kherson, Odessa museums; while other finds were destroyed as unnecessary. Only the establishment and development of the National Azerbaijan archeology, the creation of the National Museum of History of Azerbaijan and the history-ethnographic museums of the country laid the foundation for in-depth scientific archeological research of the region's history and culture.

Keywords: The Imperial Archaeological Commission, archaeological research, excavations, finds collections of museums

UOT 94 (479.24)

FƏZLULLAH RƏŞİDƏDDİN VƏ ONUN ELXANİLƏR ZAMANI
TƏHSİLİN İNKİŞAFINDA ROLU

B.QULİYEV

Bakı Dövlət Universiteti
bayramqulusoy@yahoo.com

Məqalədə ilk dəfə olaraq böyük alim, siyasətçi, Qazan xan və Olcaytu xanın vəziri olmuş F.Rəşidəddinin Azərbaycanda təhsilin inkişafı ilə əlaqədar olaraq həyata keçirdiyi tədbirlər iki istiqamətdə araşdırılmış, üç yeni qaynaqdan tarixşünaslığımızda ilk dəfə olaraq istifadə olunmuşdur. Eyni zamanda məqalədə Fəzlullah Rəşidəddin və onun əsərləri, eləcə də təhsil sahəsində həyata keçirdiyi tədbirlər ilə bağlı məlumatların doğrulanmasında ingilisdilli tarixşünaslıq və ilkin mənbələrin qarşılıqlı müqayisəli təhlil ilə müvafiq nəticələr əldə olunmuşdur. Eyni zamanda F. Rəşidəddinin iki yeni əsəri də tədqiqatə cəlb olunmuşdur. Onu da vurğulamaq lazımdır ki, öz vəzifəsindən istifadə edən Fəzlullah Rəşidəddin bir sıra təhsil ocaqları açmış, onun əsərləri illərcə mədrəsələrdə dərslik kimi istifadə olunmuşdur. Ensiklopedik alimin təhsil sahəsində ən böyük uğuru Azərbaycanda ilk dəfə olaraq “Rəbi-Rəşidi” adı ilə məşhur olan və dünyanın müxtəlif ölkələrindən gəlmiş, 7 mindən çox tələbənin təhsil aldığı universitet təsis etməsidir.

Açar sözlər: Fəzlullah Rəşidəddin, təhsil, Elxanilər dövləti, Cameüt-təvarix, Rəbi-Rəşidi

Elxanilər dövründə elmin yüksək səviyyədə inkişaf etməsi onu sübut edir ki, bu dövrdə təhsilə çox böyük önəm verilmiş, təhsil müəssisələri yüksək səviyyədə inkişaf etmişdir. Böyük elm xadimi, təbib, müxtəlif məzmunlu elmi əsərlərin müəllifi olan Fəzlullah Rəşidəddin Həmədani eyni zamanda Elxanilər dövründə yüksək vəzifəli dövlət xadimi idi. Bu iki xüsusiyyəti ona imkan verirdi ki, o həm təhsilin inkişafı yönündə əhəmiyyətli tədbirlər həyata keçirsin, həmçinin elmi inkişaf etdirmək üçün müəyyən addımlar atsın.

Rəşidəddin Fəzlullah Həmədan şəhərində həkim ailəsində anadan olmuşdur. Bu böyük alimin doğum tarixi haqqında müxtəlif fikirlər mövcuddur, lakin dünyaca məşhur “Cameüt-təvarix” əsərini bitirdiyi zaman alimin 60 yaşının olduğunu təxmin edərək onun 1247/48-ci ildə anadan olduğu qənaətinə gəlmək olar [5, 69]. F.Rəşidəddin əcazı kimi fəaliyyət göstərən yəhudi əsilli İmadə-dövlə Əbülkeyr Həmədaninin oğlu idi. Alimin yəhudi əsilli olduğunu vurğulayan B.Levis onu da qeyd edir ki, “Cameüt-təvarix” əsərində əks olunan miniatürlərdə yəhudi dininin elementləri mövcuddur [7, 89-90]. Unutmaq olmaz

ki, istər İslam dini olsun, istərsə də Yəhudilik və ya Xristianlıq, onlarda dini motiv eynidir, çünki hər üç dinin kökü və düşüncəsi bir yerdən qaynaqlanır. Fikrimizcə F.Rəşidəddinin ailəsi əslən Yəhudi olsa da, onlar əsrlər öncə İslamı qəbul etmişdilər. Yəhudi və ya müsəlman olmasından asılı olmayaraq F.Rəşidəddin tarixi Azərbaycan şəhəri olan Həmədanda anadan olmuş və daha bir Azərbaycan şəhərində - Təbriz kimi böyük mədəniyyət mərkəzində fəaliyyət göstərmişdi. C.Boyl da bu böyük alimin Təbriz başda olmaqla Azərbaycanın bir çox yerlərində mülklərinin olduğunu yazır [3, 19].

Əvvəllər İsmayillilərin himayəsində olan F.Rəşidəddinin ailəsi Elxanilərin Bağdad şəhərini tutub Abbasilər xilafətinə son qoyması ilə onların himayəsinə keçdilər. B.Hofman İbn əl-Fuvatiyə istinadən bildirir ki, İmadədüvlə Əbülxeyr Həmədaninin ailəsinin Marağa şəhərinə köçməsi və onun Elxani idarəsində yüksək vəzifə tutmasında böyük alim Nəsirəddin Tusinin əhəmiyyətli rolu olmuşdur [6, 64]. Keyxatu xanın zamanında (h. 690-694 (m. 1291-1295)) da saray həkimi kimi fəaliyyət göstərən F.Rəşidəddin Qazan xanın (h. 694-703 (m. 1295-1304)) hakimiyyəti illərində Sədrəddin Zəncaninin öldürülməsi ilə h. 697-ci ildə (m. 1298) baş vəzir vəzifəsinə təyin olundu [13, 57]. Daha sonra öz fəaliyyətini Sultan Olcaytu xanın zamanında da (h. 703-716 (m. 1304-1316)) davam etdirdi. F.Rəşidəddinin digər vəzir Tacəddin Əlişah ilə arasında kəskin rəqabət var idi. Tacəddin Əlişah ölkənin vəzirlik səviyyəsində idarəsinin iki yerə bölünməsinə, şimal-qərb və Anadolunun özü tərəfindən, cənub-şərqin və Azərbaycanın isə F.Rəşidəddin tərəfindən idarə olunmasını istəyirdi, lakin F.Rəşidəddin bu istəklə razılaşmırdı. Sultan Olcaytu da onun fikirlərinə daim önəm verirdi [14, 69]. C.Boyl bildirir ki, onlar arasında ziddiyyət o dərəcəyə çatmışdı ki, Tacəddin Əlişah F.Rəşidəddinin guya yəhudi himayəsində olan bir moğol əmirinə ibrani dilində yazdığı məktub yalanını ortaya atmış, Sultan Olcaytu isə bu yalana inanmamışdı [4, 25-26]. Daha sonra hakimiyyətə gələn Əbu Səidə Tacəddin Əlişah tərəfindən təsir etmək daha asan oldu və Sultan Olcaytunun zəhərlənməsində təqsirli bilinən Fəzlullah Rəşidəddin oğlu İbrahim ilə birlikdə h.718-ci ildə (m. 1318) edam etdirildi [13, 78-80].

Fəzlullah Rəşidəddinin təhsilin inkişafındakı xidmətlərini iki istiqamətə ayırmaq mümkündür: 1. Alimin təsis etdiyi mədrəsələrin təhsilin inkişafında rolu; 2. Onun əsərlərindən dərslik kimi istifadə olunması və o dövr üçün bunun əhəmiyyəti.

Böyük ədib həm Təbrizdə, həm də Sultaniyyədə komplekslər inşa etdirmişdir. Heç şübhəsiz ki, bu komplekslərin içərisində xeyli sayda mədrəsələr də təsis olunmuşdu ki, bu amil də təhsilin inkişafına müsbət təsir göstərmişdi. Bu cür komplekslərdən ən məşhuru və ən böyüyü Təbrizdə yerləşən “Rəbi-Rəşidi” kompleksi idi. Unutmaq olmaz ki, təhsil müəssisəsi kimi də fəaliyyət göstərən Azərbaycanın ən böyük təhsil mərkəzi “Rəbi-Rəşidi” kompleksində müxtəlif mədrəsələr, tibb mərkəzləri, kitabxanalar yerləşirdi. Təbrizin kənarında Mehran çayının şimal sahilində salınan “Rəbi-Rəşidi” kompleksi Elxanilər dövlətinin müxtəlif ərazilərindən toplanan və vəqf torpaqları hesabına əldə olunana gəlir-

lər əsasında inşa edilmişdi. Hafizi-Əbrü özünün “Zeyli-cameüt-təvarix” adlı əsərində bu kompleksin əvvəllər fəaliyyət göstərmiş bir necə köhnə mədrəsə ətrafında salındığını yazır. O bildirirdi ki, burada mindən artıq ev vardır. O, həmçinin qeyd edir ki, bu kompleksdə iki minarəli böyük bir bina, onunla birlikdə darüş-şəfa, mədrəsə, xanəgah və s. mövcud idi [13, 30]. Rəbi-Rəşidi kompleksi həm Fəzlullah Rəşidəddinin öz gəlirlərinin əsasında formalaşan vəqf əmlakı, eləcə də Hülakü xanlarının gəlirləri əsasında formalaşan vəqf əmlakı əsasında inşa edilmişdi. “Vəqfnaməyi-Rəbi-Rəşidi” əsərində məlumat verilir ki, bu kompleksin illik məsrəfi 23705 dinar olmuşdur [19, 215-217]. Bu fakt kompleksin nəhəngliyini göz önünə qoymaqdadır.

Fəzlullah Rəşidəddinin məktublarından məlum olur ki, başda Təbriz olmaqla, Elxanilər dövlətinin müxtəlif yerlərində o dövrdə əsas təhsil müəssisələri olan mədrəsələr, darüş-şəfalar, xanəgahlar təsis olunmuşdur [13]. Burada yerləşən 13 hücrədən və ona bağlı yardımçı hücrələrdən ibarət olan mədrəsələr kompleksi Azərbaycanın ilk universiteti hesab olunur və “Rəbi-Rəşidi” mədrəsəsi adı ilə tanınmışdır. Mədrəsədən daha çox təhsil mərkəzi olan və kompleksin özəyini təşkil edən “Rəbi-Rəşidi”də təhsilin bütün formaları mövcud idi. Burada müxtəlif məzmunlu təhsil müxtəlif binalarda gerçəkləşdirilirdi və bunlar ya bir-birinə çox yaxın idi, ya da bir-birinə müəyyən bir vasitə ilə birləşdirilirdi. Bu binalar arasında bəzən keçidi təmin edən dəhlizlər olurdu [19, 215-217]. Bu imkan verirdi ki, sabah erkəndən başlayan təhsil prosesi gecənin gec saatlarına qədər davam edə bilsin. Kompleksdə 7000-dən artıq tələbə təhsil alırdı ki, bunların sadəcə 1000 nəfəri yerli tələbələr idi, digər 6000-i isə Əndəlüsdən Hindistana qədər İslam dünyasının müxtəlif yerlərindən təhsil almaq üçün bura üz tutan tələbələr idi [2, 76-78].

XIII–XV əsrlərdə əsas təhsil mərkəzi mədrəsələr olsa da darüş-şəfalar, xanəgahlar, rəsədxanalar və s. təhsil ocaqları kimi fəaliyyət göstərirdilər. “Rəbi-Rəşidi” məhəlləsinə daxil olan darüş-şəfalar ölkənin ən böyük xəstəxanaları idi və burada Yunanıstan və Krit, eləcə də Misir və Hindistan olmaqla müxtəlif ölkələrdən gəlmiş 70-dən artıq həkim fəaliyyət göstərirdi. Hər bir xəstəxananın özünün zəngin kitabxanası da var idi. Məşhur tarixçi T. Alisenin “Avrasiyada Moğol istilasası və mədəniyyəti” adlı kitabında verdiyi məlumata əsasən belə qənaətə gəlmək olar ki, Elxani vəziri Fəzlullah Rəşidəddin sadəcə mərkəzi şəhərlərdə deyil, vilayətlərdə də xəstəxanaların – darüş-şəfaların açılması üçün xüsusi fərmanlar imzalamışdı. O, həmçinin qeyd edir ki, Avrasiyanın ən böyük xəstəxana və tibb məktəblərindən biri olan darüş-şəfada tibb fakültəsi də fəaliyyət göstərirdi. Burada ənənəvi İslam təbabəti ilə yanaşı, Çin və Tibet təbabətinin sirləri də tələbələrə öyrədilirdi [1, 144]. Xəstəxanalarda fəaliyyət göstərən həkimlər ən yüksək maaş (330 dinar) alırdılar. Ş. Bleyerin fikrinə görə, həkimlərin digər işçilərə nəzərən yüksək maaş alması F. Rəşidəddinin həkim olması ilə əlaqədar idi. O, “Elxani memarlığı və cəmiyyəti: Rəbi-Rəşidi ianə aktlarının təhlili” adlı məqaləsində məlumat verir ki, kəhhal (كهال) adlanan cərrah – oftalmoloqlar 100 dinar, mütəəllim (معلم) adlanan və praktika keçən

həkimlər isə beş illik tədris müddətində 30 dinar təqaüd alırdılar [2, 80].

Böyük alimin təhsil sahəsində həyata keçirdiyi ikinci istiqamət onun yazmış olduğu əsərlərlə bağlıdır. Onun əsərləri əsrlər keçsə də mədrəsələrdə dərs vəsaiti kimi istifadə olunmaqda davam etmişdir. Belə əsərlərdən sadəcə üçü haqqında məlumat vermək mümkündür.

Fəzlullah Rəşidəddinin “Tansuxnameyi-Elxani” adlı əsəri təbabətə dair ilk nəzəri və praktiki əsər idi ki, əksər hallarda tələbələr tibb elmini daha da dərindən və əyani şəkildə öyrənmək üçün bu kitabdan istifadə edirdilər. Bu əsərin digər təbabət kitablardan üstün olmasının daha bir səbəbi var idi. İslam dinin qaydalarına görə insan vücudunun çəkilməsi günah sayılırdı. Lakin bu kitabda insan anatomiyası təfərrüatı ilə təsvir olunurdu. Xatırlatmaq lazımdır ki, Nəsirəddin Tusinin də eyni adlı əsəri mövcuddur ki, bunları qarışdırmaq olmaz. Əsərlərdən birincisi tibbə aid olduğu halda ikincisi mineralogiyaya aiddir. F.Rəşidəddinin “Tansuxnameyi-Elxani” əsərinin 1313-cü ildə Məhəmməd ibn Mahmud əl Kirmani tərəfindən üzü köçürülən nüsxəsi Türkiyənin Aya Sofiya muzeyində saxlanılır [1, 144].

Müəllifin dərs vəsaiti sayıla biləcək digər bir əsəri isə “Cameüt-təvarix” əsəridir. V.Bartoldun “geniş tarix ensiklopediyası” adlandırdığı və ilk ümumdünya tarixi hesab olunan “Cameüt-təvarix” əsəri üç kitabdan ibarət olmuşdur. “Tarixi-mübarəki-Qazan” adlanan əsərinin ilk cildi Türk və Moğol tayfaları və onların tarixi, təsnifatı, Çingiz xanın tarixi və nəhayət, Qazan xanın ölümünə qədərki Elxanilər tarixi əks olunmuşdur [10, VII - IX]. Əsərin bu hissəsinin bənzərsizliyini və bir çox məsələlərin mükəmməl təsvirini görən Qazan xan “Cameüt-təvarix” əsərinin birinci cildinin öz adı ilə bağlı olmasını istəmişdir. Bunun digər bir səbəbi isə o dövrə qədər moğolların və elxanilərin tarixini bütövlükdə əhatə edən konkret bir tarixi əsərin olmaması idi. Moğollar üçün önəm kəsb edən və daim gizli saxlanılan “Altun dəftər”dən Əta Məlik Cuveynidən sonra ikinci istifadə edən şəxs Fəzlullah Rəşidəddin idi. O, bu əsəri yazmaq üçün əlinin altında olan zəngin əmr və sərəncamlardan ibarət olan dövlət arxivindən, bəzi Çin sənədlərindən və öncəki tarixçilərin salnamələrindən istifadə etmişdi [12, 11-12]. Əsərin bu hissəsinin İranda B.Kərimi [18] və Məhəmməd Rövşən-Mustafa Musəvi [15] nəşrləri mövcuddur. Lakin hər iki nəşrdə çoxlu sayda təhriflər və qüsurlar mövcuddur. Əsərin ən sağlam nəşri V.Takston [10] tərəfindən ingilis dilinə çevrilmiş nəşridir. “Cameüt-təvarix” əsərinin ilk cildin birinci cüzü moğol və türk tayfalarının tarixi, Çingiz xanın və onun sələflərinin zamanında moğol işğallarına həsr olunmuşdur. Əsərin birinci cildinin ikinci cüzünü bütövlükdə Elxanilər tarixi hesab etmək olar. Bu hissə Hülakü xanın hakimiyyətindən başlamış Qazan xanın hakimiyyətinin sonuna qədər mövcud olan tarixi hadisələr haqqındadır [18]. Seyidağa Onullahi əsərin ilk cildinin müəllifinin F.Rəşidəddin olduğu ehtimalını irəli sürməkdədir [9]. Əsərin ikinci cildi bütövlükdə dünya tarixinə həsr olunmuşdur. İkinci cild iki bəddən ibarətdir. İlk bədd Sultan Olcaytu haqqında qıssa məlumatları özündə əks etdirir. İkinci bədd isə özü də iki hissəyə ayrılır. İkinci bəddin birinci hissəsi

İslam Xəlifələrinin tarixinə və dünya xalqlarının xüsusiyyətlərinin təsvirinə həsr olunmuşdur. İkinci babın ikinci hissəsi Hindistan, Kəşmir, İsmayillilər, Xarəzmşahlar, Səlcuqlu, Avropa (Firəng və ya Əfrənc), Çin tarixlərinə. “Cameüt-təvarix” əsərinin üçüncü cildi coğrafiyaya həsr olunmuşdur. Lakin bu cildin ya heç bir nüsxəsi dövrümüzə qədər gəlib çatmamışdır. Ya da F.Rəşidəddinin bu cildi yazmağa ömrü yetməmişdir. İkinci variant daha real görənməkdədir [10, VII - IX]. Əsərin ilk ümumdünya tarixi olması və İslam dünyasında ilk dəfə olaraq Avropa tarixini də əks etdirməsi onu dərslik səviyyəsinə qaldırır. Hafizi-Əbru öz əsərinin qaynaqlarından danışarkən iki təməl əsərin adını çəkir. Bunlardan biri “Tarixi-Təbəri”, digəri isə “Cameüt-təvarix” əsəridir. “Cameüt-təvarix”in Avropa tarixindən bəhs edən hissəsi “Tarix-e Əfrənc (frəng)” adlanır. Əsərin ilk hissəsi Hz Adəmdən Hz İsanın zamanına qədər tarixi əks elətdirir. İkinci hissə isə Hz İsanın zamanından hicri 705-ci ilə qədərki hadisələr haqqında məlumat verir [16].

Fəzlullah Rəşidəddinin dərslik kimi istifadə olunacaq üçüncü əsəri isə “Bəyanül-həqayiq” əsəridir. Əsərin farsca və ərəbcə iki nüsxəsi mövcuddur. Əsər 20 risalədən ibarətdir. Bu əsəri də ona görə dərslik səviyyəsində təqdim edirik ki, burada dini mövzulardan fəlsəfəyə, tibb elmindən optikaya bir çox sahəyə dair risalələr toplanmışdır. Bu risalələrin 18, 18, və 20-cisi Rəbi-Rəşidi vəqfi haqqındadır və bir o qədər də elmi əhəmiyyət daşıyır [11].

Heç şübhəsiz ki, bu böyük alim haqqında və onun əsərləri. Eləcə də təhsil sahəsindəki saysız-hesabsız uğurları haqqında cildlərcə kitablar yazmaq mümkündür. Lakin qısaca onu demək mümkündür ki, Fəzlullah Rəşidəddin Həmədanının sadəcə Azərbaycan təhsilində və elmində deyil, bütün İslam dünyasının təhsil və elmində rolu və təsiri böyük olmuşdur.

ƏDƏBİYYAT

1. Alisen T. Thomas. Conquest and culture in Mongol Eurasia. Cambridge: Cambridge University Press, 2001, 246 p.
2. Blair S.S. Ilkhanid architecture and society: an analysis of the endowment deed of the Rab'-i Rashīdī // The journal of Persian Studies, 1984, v.22, p. 67-90
3. Blair S.S. Writing and illustrating history: Rashīd al-Dīn's Jāmi' al-tavārikh // Theoretical approaches to the transmission and edition of Oriental manuscripts. Proceedings of a symposium held in Istanbul, March 28-30, 2001, p. 57-65
4. Boyle J.A. Rashīd al-Dīn: The first world historian // British Institute of Persian Studies, 1979, v.9, p. 19-26
5. Browne E.G. A literary history of Persia, 4-vols. vol. 3. The Tartar domination. Cambridge: Cambridge University Press, 1928, 586 p.
6. Əmirov E.Q. Orta əsrlər Azərbaycanın görkəmli dövlət xadımı – Fəzlullah Rəşidəddin əl-Həmədani. Bakı: Şərq-Qərb, 2014, 614 s.
7. Hoffmann B. Waqf im mongolischen Iran: Rasiduddins Sorge um Nachruhm und Seelenheil (Freiburger Islamstudien). Stuttgart: Franz Steiner Verlag, 2000, 416 p.
8. Lewis B. The Jews of Islam. Princeton: Princeton University Press, 1984, 245 p.
9. Onullahi S.M., Həsənov A.Q. Rəb-e Rəşidi və onun tarixi əhəmiyyəti // Azərbaycan Dövlət Universiteti. Elmi əsərlər. Şərqsünaslıq seriyası, 1971, c.1, s. 55-61
10. Rashiduddin Fazlullah's Jami ut-Tawarikh. Compendium of Chronicles. The history of

Mongols / English translation and annotation by W. M. Thackston. Harvard: Harvard University Department of New Eastern Languages and Civilizations, Part One - 1998, p.1-240, Part Two - 1999, p. 241-514, Part Three - 1999, p. 515-819

11. Reşiduddin Fezlullah el-Hemedani. Beyanul-Hekaik. Hazırlayan: Prof. Dr. Judith Pfeiffer. İstanbul: Mega basım Metbaacılık, 2016, 760 s.
12. Spuler B. İran Moğolları / Türkçeye çeviren: Cemal Köprülü. Ankara: Türk Tarih kurumu Basımevi, 2011, 572 s.
13. Абру Х. Зайл-и джами ат-таварих-и Рашиди Критический текст, перевод с персидского, введение, комментарий и указатели: Э.Р.Талышханова. Баку: Нафта Пресс, 2007, 322 с
14. Рашид ад-Дин Ф. Переписка / Перевод с персидского, введение, комментарий и указатели: А.И.Фалиной. М.: Наука, 1971, 498 с.
15. جامع التواريخ. رشيدالدين فضل الله همدانی. تصحيح وتحشیه: محمد روشن و مصطفى موسى. تهران, ۱۳۷۳
16. تاريخ افرنج فصل از جامع التواريخ. تالیف: رشيدالدين فضل الله همدانی. بگوشش: محمد دبیرسیاقی. تهران, کتابفروشی فروغی ۱۳۳۹. ص. ۷۹
17. تاريخ غزنویان و سامانیان و ال بویه فصل از جامع التواريخ. تالیف: رشيدالدين فضل الله همدانی. بگوشش: محمد دبیرسیاقی. تهران, کتابفروشی فروغی, ۱۳۳۷, ۲۷۹ ص
18. رشيدالدين فضل الله همدانی. جامع التواريخ. تاريخ مغول. جلد اول و دوم. تصحيح: بهمن کریمی. ته ران: انتشارات اقبال, ۱۳۶۷, ۱-۶۷۹ ص
19. وقفنامه ربع رشیدی. اثر رشيدالدين فضل الله. به گوشش: محبتی مینوی و ایرج افشار. تهران: - چاپخانه زر, ۲۵۳۶, ۳۵۲ ص

РАШИД АД-ДИН ХАМАДАНИ И ЕГО РОЛЬ В РАЗВИТИИ ОБРАЗОВАНИЯ В ПЕРИОД ИЛЬХАНАТА

Б.ГУЛИЕВ

РЕЗЮМЕ

В статье рассматривается Рашид-ад-Дин Хамадани, который был великим ученым, известным врачом и великим визирем Газан-хана и Олджейту-хана в связи с развитием образования в Азербайджане, изучались в двух направлениях, и три новых источника были впервые используются в нашей историографии. В то же время в статье делаются соответствующие выводы путем проверки информации о Фазлулле Рашиде ад-Дине и его работах, а также о его деятельности в области образования со сравнительным анализом английской историографии и первоисточников. Следует также отметить, что Фазлулла Рашид ад-Дин, использовавший эту должность, открыл ряд учебных заведений, и его работы в течение многих лет использовались в качестве учебников в медресе. Наибольший успех ученого-энциклопедиста в области образования - это создание первого в Азербайджане университета, известно-го как «Раби-Рашиди», в котором обучаются более 7000 студентов из разных стран.

Ключевые слова: Рашид ад-Дин Фазлуллах, образование, Государство Хулагуидов, Джамии ат-таварих, Руб-и Рашиди

RASHID AD-DIN HAMADANI AND HIS ROLE FOR THE DEVELOPMENT OF THE EDUCATION IN THE PERIOD OF İLKHANATES

B.QULIYEV

SUMMARY

The Paper deals with Rashid-al-Din Hamadani, whom was a great scientist, well-known physician and Great Vizier of Ghazan Khan and Oljeitu Khan in connection with the development of education in Azerbaijan were studied in two directions, and three new sources were used for the first time in our historiography. At the same time, the Paper draws relevant conclusions by verifying the information about Fazlullah Rashid al-Din and his works, as well as his activities in the field of education, with a comparative analysis of English historiography and primary sources. It should also be noted that Fazlullah Rashid al-Din, who used his position, opened a number of educational institutions, and his works were used as textbooks in madrassas for many years. The greatest success of the encyclopedic scientist in the field of education is the establishment of the first university in Azerbaijan, known as "Rabi-Rashidi", where more than 7,000 students from different countries study.

Keywords: Rashid ad-Din Hamadani, education, İlkhanate state, Jame al-Tawarikh, Rabi-Rashidi

UOT 94” 19/...”

SU-24 HADİSƏSİNƏ QƏDƏR TÜRKİYƏ-RUSİYA MÜNASİBƏTLƏRİ VƏ ABŞ-IN MÖVQEYİ

E.A.CƏFƏROV

Bakı Dövlət Universiteti
eldarjafarov@bsu.edu.az

Müasir dövrdə Türkiyə-Rusiya münasibətləri bir neçə böhrandan sonra inkişafa meyllənir. Bir çox enerji layihələri, müxtəlif beynəlxalq tədbirlərdə dəstək, qarşılıqlı faydalılıq prinsiplərindən çıxış etdikdə, hər iki dövlətin bir- birinə lazımlıq dərəcəsini anlamaq çətin olmaz. NATO çərçivəsində ABŞ-Türkiyə münasibətlərini də nəzərə alaraq, Türkiyənin Rusiya ilə olan münasibətlərinə ABŞ-ın təsiri aydındır.

Beləliklə, məqalədə Türkiyə-Rusiya münasibətlərinin müəyyən bir həddə qədər dərinləşmə biləcəyi ehtimal olunur. Burada İran, Suriya, Səudiyyə Ərəbistanı, Azərbaycan, Gürcüstan və Mərkəzi Asiya ölkələri faktorunu da yaddan çıxarmaq olmaz. Bu kontekstdə Avrasiya məkanında geosiyasi mübarizənin dinamikasının yüksələcəyini proqnozlaşdırmaq mümkündür.

Açar sözlər: ABŞ, Türkiyə, Rusiya, təhlükəsizlik, Qafqaz, Mərkəzi Asiya, enerji, iqtisadiyyat

1990-cı illərin əvvəllərində SSRİ-nin - böyük bir imperiyanın dağılması Türkiyə-Rusiya münasibətlərində yeni bir mərhələnin əsasını qoydu. “Soyuq müharibə” dövründə iki dövlət arasındakı münasibətlər əsasən “gərgin” və “məsafəli” olmuşdur [5, 28].

1990-cı illərin əvvəllərində SSRİ-nin dağılmasından dərhal sonra “Soyuq müharibə” dövründən qalma münasibətlər bir neçə il dəyişikliyə məruz qalmadı. Çünki Rusiya öz daxilindəki problemlərini həll etmək məcburiyyətində qalmışdı. Bir tərəfdən əvvəlki birliyi mümkün qədər qorumaq cəhdləri, digər tərəfdən Qafqaz və Mərkəzi Asiya regionlarında bir-birinin ardınca yaşanan etnik münaqişələr Rusiyanın diqqətini istər-istəməz öz problemlərinin həllinə yönəlmişdi.

Bundan əlavə SSRİ dövlət başçısı Mixail Qorbaçovdan sonra hakimiyyətə gələn Qərb meyilli islahatçılar Qərb dünyası və Qərb dəyərlərinə daha yaxın bir yolla getməyə üstünlük verdilər. Bu isə Rusiyanın Türkiyəyə qarşı müsbət mövqeyinin yaranmasına səbəb olmuşdu. Yeni hakimiyyət 1992-ci ildə Türkiyə ilə dostluq, qonşuluq və əməkdaşlıq haqqında müqavilə imzaladı.

SSRİ-nin dağılması təhlükəsizliyin təmin edilməsi baxımından Türkiyədə böyük ruh yüksəkliyi ilə qarşılandı. Dünya ikiqütblü sistemdən ABŞ-ın lider-

liyi ilə təkqütblü və ya iyerarxik bir sistemə çevrildi. Qərb blokunda yer alan Türkiyə üçün Rusiyadan gələn təhlükə qorxusu zəiflədi.

Digər tərəfdən Rusiya ilə sürətli inkişaf edən ticarət münasibətləri onu Türkiyənin ən önəmli ticarət ortağına çevirdi. İki ölkə arasında 90-cı illərdə hər il üzrə təqribən 800 mln və ilə 1 mlrd dollar həcmində ticarət həyata keçirilmişdir [2, 707]. Bu isə 1990-cı illərdə Türkiyə üçün ən yüksək göstərici idi.

“Soyuq müharibə”dən sonrakı dövrdə təbii qaz təminatı məsələsində də Rusiya Türkiyənin ən mühüm ticarət ortağı olmuşdur. “Mavi axın” layihəsi 2003-cü ildə bəzi dəyişikliklər edilməklə həyata keçirilən Qara dənizin dibi ilə Rusiya təbii qazının Türkiyəyə çatdırılmasını təmin etdi. Sibir təbii qazını Türkiyəyə daşıyacaq “Mavi axın” qaz kəməri ildə 16 mlrd m³ qaz nəqlini həyata keçirmə imkanına malikdir. Rusiya Türkiyənin qaz idxalının 70%-ni ixrac edir [7, 7].

Beləliklə, 1990-cı illərin ortalarına kimi Türkiyə-Rusiya münasibətlərinin müsbət istiqamətdə inkişaf etdiyini, xüsusilə də “Soyuq müharibə” dövrü ilə müqayisədə ikitərəfli əlaqələrdə böyük fərqlərin yarandığını etiraf etmək lazımdır. Münasibətlərin inkişafında mənfi amillər də mövcud olmuşdur. SSRİ-nin süqutundan sonra Türkiyənin postsovet məkanında müstəqillik qazanmış türk dövlətləri üzərində nüfuza malik olmaq istəyi Rusiya tərəfindən müsbət qarşılanmışdır.

Türkiyədə mütəmadi olaraq dövlət rəsmilərinin “Aralıq dənizindən Çin səddinə qədər nəhəng Türk yurdu”, ya da “XXI əsrin türk əsri olacağı” kimi fikirləri, əməli cəhətdən böyük nəticələr verməsə də, Rusiya tərəfindən narazılıqla qarşılanmışdır. Hətta 1992-ci il tarixli Dostluq, Qonşuluq və Əməkdaşlıq haqqında müqavilə Türkiyənin SSRİ təsir dairəsinə qarışmaq niyyətinin olmadığını biləndən sonra imzalanmışdır [3, 692]. 1992-ci ilin oktyabrında İstanbulda Türk Zirvə toplantısı keçirilmiş və növbəti toplantının 1994-cü ilin yanvarında Azərbaycanda keçirilməsinə Rusiya etiraz etmiş və bu zirvə toplantısı da İstanbulda keçirilmişdir.

1990-cı illərin ortalarına doğru, xüsusilə də bu illərin ikinci yarısında Türkiyə-Rusiya əlaqələrində bəzi problemlər yaşanmış, ya da əslində mövcud olan problemlər daha çox nəzərə çarpmışdır. Bütün bunlar hər şeydən əvvəl, Rusiyada baş verən hakimiyyət dəyişikliyinə nəticəsi idi. “Soyuq müharibə”dən dərhal sonra hakimiyyətə gələn Qərb meyilli islahatçıların uğursuzluqları, daxili münaqişələrin ölkənin xaos vəziyyətinə salması, iqtisadi tənəzzül “Yeni Avrasiyaçılar” kimi tanınan qrupun hakimiyyətə gəlişinə səbəb oldu. Nəticədə Qərbə olan diqqət azaldı və Rusiyanın diqqəti daha çox Qafqaz və Cənubi Asiya regionlarına çevrildi [5.30]. 1993-cü ilin əvvəllərində Rusiya xarici siyasətində “Yaxın qonşuluq” doktrinası qəbul edildi. Bu doktrinaya görə Rusiyanın təhlükəsizliyi Rusiya Federasiyasının sərhədlərindən deyil, keçmiş SSRİ sərhədindən başlayırdı.

2000-ci ildən etibarən Rusiyada Vladimir Putinin hakimiyyətə gəlişi ilə ümumi dəyişiklik yaranmasa da, yeni avrasiyaçıların xarici siyasətlərində bir

metod dəyişikliyi edilmişdir. Putin hakimiyyətə gəldikdən sonra intensivliyini itirən etnik münaqişələr əvəzinə Rusiya iqtisadi nüfuzundan istifadə etməklə ətraf ərazilər üzərində təsirini davam etdirməyə çalışmışdır. 2000-ci ildə Rusiya Belarusiya, Qazaxıstan, Qırğızıstan və Tacikistanın iştirakı ilə Avrasiya İqtisadi Birliyi yaratmışdır. 2006-cı ilin yanvarında isə Özbəkistan bu birliyə daxil olmuşdur.

Əvvəlki postsovet ölkələri ilə iqtisadi əlaqələrini gücləndirməyə cəhdlər edən Rusiya Bakı neftinin Türkiyə üzərindən Qərbə nəqlini həyata keçirəcək Bakı-Tiflis-Ceyhan boru kəmərinin çəkilməsinə qarşı çıxmışdır. Çünki Azərbaycan bu yolla Rusiyadan olan asılılığına son qoymaq istəyirdi. Alternativ variant kimi Qara dəniz sahilindəki Novorossisk limanından yüklənəcək gəmilərin Türk boğazlarından keçərək nefti Qərb bazarlarına çatdırması fikrini müdafiə etmişdir. Lakin bu istiqamətdə Azərbaycan, Türkiyə və Gürcüstana göstərdiyi təzyiqlər nəticə verməmişdir.

Beynəlxalq əlaqələr və qlobal qüvvələr tarazlığına təsiri baxımından böyük əhəmiyyətə malik olan 16 mühüm su yolu kəsişmə bölgəsi və boğaz mövcuddur. Bunlardan Türkiyə və Rusiya üçün mühüm əhəmiyyətə malik olanları isə Asiya və Avropanı ayıran və Qara dənizi Aralıq dənizinə birləşdirən İstanbul və Çanakkale boğazlarıdır.

Türk boğazlarının hüquqi statusu əvvəlcə 1923-cü il tarixli Lozanna Boğazlar sazişi ilə, daha sonra isə 1936-cı il tarixli Montre boğazlar sazişi ilə tənzimlənmişdir. Lozanna anlaşması boğazların statusunun beynəlxalq əhəmiyyətini artırmaqla Türkiyənin suverenliyini məhdudlaşdırsa da, Montre anlaşması ilə Bosfor və Dardanel boğazları üzərində Türkiyə dominantlığı yenidən bərpa olunmuşdur.

Əslində SSRİ Montre düzəlişlərini heç vaxt tam qəbul etməmiş, lakin yaradılması prosesində alman təhdidi ilə daha yaxından məşğul olmaq məcburiyyətində qaldığı üçün aktiv surətdə anlaşmaya qarşı çıxmamışdır. Bununla belə 1943-cü ildən sonra İkinci Dünya müharibəsinin SSRİ-nin xeyrinə yönəlməsi ilə Türkiyəyə qarşı təzyiqlər, digər tərəfdən Montre Doktrinasında dəyişikliklərin edilməsini müttəfiqlərə qəbul etdirmək səyləri artmışdır. Bu fikirlər 1945-ci ildə Yalta və Potsdam konfranslarında səslənsə də, ABŞ və bir çox Qərb ölkələri tərəfindən mənfi qarşılanmamışdır. Stalinin fikrincə, “Türkiyə kimi kiçik bir ölkənin Rusiya kimi böyük bir ölkəyə açılan boğazları təkbəşinə idarə etməsi qəbul edilməzdir” [8, 245]. Bu təzyiqlərə çox müqavimət göstərməyən Türkiyə 1945-ci ilin sonlarında boğazların statusunu həll etmək üçün ABŞ-ın da iştirakı ilə beynəlxalq konfransın keçirilməsinə tərəfdar olmuşdur. Lakin 1946-cı ildən etibarən ABŞ-la SSRİ arasında yaranan qarşıdurmaya görə, bu konfransı keçirmək mümkün olmamışdır.

Rusiyanın etirazları qarşısında 6 noyabr 1998-ci ildə “Türk Boğazları Dəniz Nəqliyyat Qanunu” adı ilə yeni qanun qəbul etdi. Bu qanun əvvəlki qanunla digəri ilə müqayisədə daha elastik və keçid sərbəstliyini müəyyənləşdirən bir qanun oldu. Bu səbəbdən Rusiya və Qara dəniz sahilindəki digər

dövlətlərin etirazları müəyyən qədər azaldı.

Nəhayət, son dövrlərdə Türkiyə-Rusiya münasibətlərində yaranan daha bir problem hər iki dövlətin təsir dairəsini genişləndirməklə bağlı Qafqaz və Mərkəzi Asiya bölgələrindəki qarşıdurmadır [9, 32]. SSRİ-nin dağılmasından sonra Türkiyə öz yeni xarici siyasət fəaliyyətində Mərkəzi Asiya və Cənubi Qafqaz dövlətləri ilə siyasi, iqtisadi və ideoloji sahələrdə münasibətlərini intensivləşdirməyə başladı. Türk hakimiyyəti regionda öz siyasi kursunu möhkəmləndirmək üçün əsasən şəxsi biznesdən, sosial, dini və siyasi təşkilatların potensialından istifadə edirdi.

SSRİ-nin süqutundan sonra Türkiyənin iqtisadi və siyasi böhranlar yaşaması və diqqətini daxili problemlərə daha çox yönəldiyinə görə ilk dövrlərdə onun Qafqaz və Mərkəzi Asiya dövlətlərinə təsirini səmərə verməmişdir. Azərbaycan istisna olmaqla digər türk dövlətlərinin bu məsələyə laqeydliyi onların iqtisadi strukturunun 70 il Rusiyadan asılı olması ilə izah oluna bilər.

Bu ölkələrin Türkiyə ilə münasibətlərində bəzi böhran anları yaşanmışdır. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Əbülfəz Elçibəyin hakimiyyətdən uzaqlaşdırılmasından sonra onu yenidən hakimiyyətə gətirmək üçün Heydər Əliyevə qarşı keçirilən əməliyyatlarda bəzi türk kəşfiyyatçılarının iştirakı iki ölkə arasında qısamüddətli böhrana səbəb oldu. 1995-ci ildə Özbəkistanda İslam Kərimova qarşı süi-qəsdə bəzi türk diplomatlarının adının hallanması Türkiyə-Özbəkistan münasibətlərində gərginliyə səbəb olmuşdur.

Türkiyə-Rusiya münasibətlərindəki rəqabət anlayışı 2000-ci illərdə yerini əməkdaşlıq anlayışına vermiş və onlar arasında strateji ortaqlıq yaranmışdır. Avrasiya iki ölkənin əməkdaşlığının mərkəzində yerləşən sahə olaraq müəyyənləşdirilmişdir. Rusiyanın ÜTT-yə daxil olmasını Türkiyə açıq şəkildə dəstəkləmiş, Rusiyanın İOT-də müşahidəçi statusu əldə etməsində Türkiyənin rolu olmuşdur.

Müasir dövrdə Türkiyə-Rusiya və ABŞ arasındakı münasibətlərə dövlət maraqlarının əsasında dayanan enerji amili cəhətdən yanaşmaq lazımdır. Rusiya Türkiyəni təbii qazla təmin edən əsas ixracatçı ölkədir. O, qaz nəqlini "Mavi axın" proyehti əsasında həyata keçirir.

Türkiyə, Azərbaycan, Gürcüstan və ABŞ arasında güclü əməkdaşlıq vasitəsilə həyata keçirilən Şərqi-Qərbi enerji dəhlizi münasibətlərin əhəmiyyətli bir hissəsini təşkil edir. Enerji dəhlizinin əsas məqsədi Qafqaz və Mərkəzi Asiyanın xam neft və təbii qazını təhlükəsiz Rusiya və İrana, alternativ yollarla Avropa və dünya bazarına nəql etməkdir. BTC xam neft boru kəməri, Şahdəniz qazının nəqlini həyata keçirən BTƏ kəməri, Transxəzər boru kəməri layihələri, əsasən də Nabucco və TAP-TANAP, dəmiryolları və tamamlayıcı strukturlar bu dəhlizin əsas tərkibini təşkil edir [1, 340]. Bu layihələr Türkiyəni kritik bir enerji dəhlizinə çevirərək həm Türkiyənin geosiyasi əhəmiyyətini artırmış, həm də Türkiyə ilə ABŞ arasında enerji sahəsindəki əməkdaşlığın ən uğurlu proyehtlərindən biri olmuşdur.

ABŞ isə Avropa enerji rəqabətində vacib bir global aktor kimi yenidən iştirak etmək məcburiyyətindədir. Moskva nəqliyyat yolları üstündəki nəzarət

mövqeyini inhisarlaşdırmağa çalışdığı üçün, xüsusilə də, mühüm əhəmiyyəti olan təbii qaz sahəsində Türkiyə ilə aktiv strategiya əməkdaşlığı qurmağa səy göstərir.

Kifayət etməyən enerji tələbi, böyük sürətlə artan təbii qaz və elektrik xərcləri əsasında Rusiya təbii qazından həddən artıq asılılığı Türkiyənin enerji təhlükəsizliyi üçün ciddi problemlər yaradır. Belə çətin vəziyyət Rusiya ilə gələcək münasibətlərdə həssas tarazlığın qorunmasını tələb edir. Türkiyə Mavi Axın, potensial Şimal-Cənub enerji koridoru və AES qurulması kimi digər layihələrdə Rusiya ilə əməkdaşlıq edir.

Türkiyə ilə birbaşa əlaqəsi olan və nəticələri baxımından təkcə Türkiyə-Rusiya münasibətlərinə deyil, Türkiyənin regional və global siyasətinə də təsir edən ən mühüm hadisələrdən biri Rusiyanın 7-8 avqust 2008-ci ildə Gürcüstana qarşı keçirdiyi müharibə və daha sonra Abxaziya və Cənubi Osetiyanın müstəqilliyini tanımaq qərarı oldu. Bu hadisənin arxasınca başlayan Yeni “Soyuq müharibə” mübahisələri Türkiyəni çətin vəziyyətdə qoydu. Türkiyə Gürcüstanın ərazi bütövlüyünü dəstəkləyən münasibətini qorudu. Bu, Qafqaz regionunda meydana gələn yeni siyasi vəziyyətlə əlaqədar Türkiyə və Rusiyanın həyata keçirdiyi siyasətdəki fərqi göstərdi. Rusiya Abxaziya və Cənubi Osetiyanı müstəqil dövlətlər kimi tanıdığı halda, Türkiyə SSRİ-nin dağılmasından sonra müəyyən olunan sərhədlərin qorunması ilə bağlı Qərbi müttəfiqləri ilə ortaq fikirdə idi.

Müharibə ərəfəsində ABŞ və Qərbi dövlətləri Gürcüstana dəstək verdilər. ABŞ-ın Gürcüstana “yardım” daşıyan 140 min ton ağırlığında iki tibbi gəmisini boğazlardan keçirməyə çalışan Türkiyə çətin vəziyyətə düşdü. Türkiyə hökuməti bunun Montre Doktrinasına zidd olduğu fikrini irəli sürərək gəmilərə keçmək üçün icazə vermədi. Montre Doktrinasına görə Qara dənizlə sərhədi olmayan ölkələrin dənizdə eyni vaxtda saxlaya biləcəyi donanma gəmilərinin ağırlığı 45 min tonu keçməməli idi. Bu vəziyyətdən çıxış yolunun tapılması çox ləngimədi. Belə ki, bu iki gəmi əvəzinə 3 daha kiçik yüklü gəmi göndərildi. Türkiyə bu hadisələrdən birbaşa təsirləndi. Çünki Türkiyə həm bölgə dövləti, həm Rusiya ilə yaxın münasibətləri qorumaqda maraqlı olan dövlət, həm də Qərbin müttəfiqi idi.

Böhrandan sonra münasibətlər yenidən normallaşmağa başladı. 2009-cu ilin fevralında Türkiyə Cümhuriyyətinin Prezidenti Abdulla Gülün Moskvaya rəsmi səfəri bunun göstəricisi idi.

2010-cu ildə Türkiyə Cümhuriyyətinin Baş naziri Rəcəb Tayyib Ərdoğanın Rusiyaya 2 günlük səfəri zamanı neft-qaz boru kəmərləri və müqavilələri, atom enerjisi sahəsində əməkdaşlıq və Rusiyanın Türkiyədə bir AES inşa etməsi kimi mövzular ilk dəfə yuxarı səviyyəli görüşdə müzakirə olundu. Münasibətlərin inkişafının simvolu olaraq iki ölkə arasında viza məhdudiyyətlərinin aradan qaldırılması planlaşdırıldı və 11-12 may 2010-cu ildə bu barədə müqavilələr imzalandı [4, 541].

2011-ci ildə Suriya hadisələri uzun müddət yaxşı münasibətləri qoruyan Türkiyə-Rusiya ikitərəfli əlaqələrini yenidən sınağa çəkdi. İki ölkə Suriya böhranından əvvəl bəzi problemlər yaşamış olsa da, onlar münasibətlərə əngəl

törədən amil rolunu oynaya bilmirdi. Bu hadisələrdə Türkiyə NATO xətti ilə hərəkət etməli olduğu halda, Rusiya Suriyanı dəstəkləyirdi və münasibətlərində bu böhran haqqında danışılmasa da, iki ölkənin fərqli cəbhələrdə yer alması əlaqələrdəki tarazlığı açıq təhdid edirdi.

Suriyadakı vətəndaş müharibəsinin münasibətlərə ilk konkret təsiri 2012-ci ilin oktyabr ayında Moskvadan Şama gedən bir təyyarənin silah daşımının açıqlanması ilə Ankaraya məcburi endirilməsi oldu. Kremli son dərəcə qəzəbləndirən bu hadisədən sonra Rusiya Federasiyasının Prezidenti Vladimir Putin İstanbula səfərini təxirə salmadı, lakin bu səfər münasibətlərdə yaranan soyuqluğu aradan götürmədi. Putinin R.T.Ərdoğanla görüşündən sonra iki ölkənin Suriya barədə bəzi ortaq cəhdlər edəcəkləri barədə açıqlamalar edilsə də, bu istiqamətdə heç bir addım atılmadı.

Fikrimizcə, Türkiyə ilə Rusiya arasında bir çox istiqamətdə inkişaf edən münasibətlərin mövcudluğu və iki ölkə arasında yüksək səviyyəli dialoq mexanizmi siyasi sahədəki problemlərin böhrana səbəb olmasının qarşısını aldı. Bu vəziyyət siyasi, iqtisadi, mədəni və digər sahələrdə sürətlə inkişaf edən Suriya böhranı, "Fərat qalxanı", təyyarə böhranı, Ərəb baharı və digər problemlərlə pozulmayacağını sübut etdi.

2014-cü ildə Ankarada "Rusiya günü"nin qeyd olunması ölkələrarası münasibətlərin yüksək sürətlə inkişaf etdiyini bir daha nümayiş etdirdi [10].

Türkiyənin müasir dövrdə inkişaf etdirdiyi "sıfır problem" siyasəti Suriya, İran, İraq və Ermənistan kimi ölkələrdə istənilən nəticəni verməsə də, lakin Rusiya ilə münasibətlərdə olduqca böyük irəliləyişə səbəb oldu. 2006-cı ildə "strateji əməkdaşlıq" ifadəsi ilə əlaqələrdə yeni bir mərhələ başladı.

Türkiyə öz təhlükəsizliyi və sabitliyini təmin etmək üçün Qərbi dünyasına arxalanır, lakin bu mövqe Rusiya ilə çoxtərəfli əlaqələrin qurulmasına əngəl deyil, əksinə, Rusiya ilə quracağı güclü münasibətlər Qərbi dünyası ilə münasibətlərində ona üstünlük gətirə bilər. Oudur ki, Türkiyə Rusiya ilə münasibətləri nəzarətsiz rəqabət və qarşıdurma səviyyəsinə gətirməməlidir.

Regional baxımdan Türkiyə-Rusiya münasibətlərinin gələcəyi Qafqaz və Mərkəzi Asiya bölgəsindəki vəziyyətlə bağlıdır. Bu gün hər iki ölkə mövcud vəziyyətlə barışıq. Məlumdur ki, Türkiyə Rusiyanı regionda ən təsirli güc hesab edirsə, Rusiya da Türkiyənin "Yaxın qonşu" dövlətlərə təsirini qəbul edir. Bu səbəbdən də bölgədəki güc mübarizəsi hazırda passiv xarakter daşıyır.

Qlobal geosiyasətin ağırlıq mərkəzinin Şərqi doğru dəyişməsi ilə Türkiyə və Rusiyanın əhəmiyyəti yeni səviyyəyə qalxdı. Rusiya SSRİ dağılandıqdan sonra yenidən supergüc olmaq iddiasındadır. Türkiyə də dünya miqyasında söz sahibi olan regional lider dövlətə çevrilməyə səy göstərir. Bu iki dövləti yaxınlaşdıran müəyyən amillər (Avrasiyada yerləşmələri, Rusiya ərazisində çoxlu sayda türk xalqları nümayəndələrinin yaşaması və s.) mövcuddur. Türkiyə ilə Rusiya arasında iqtisadiyyat, ticarət, turizm və mədəniyyət sahəsində ciddi dəyişikliklər baş vermişdir. İndi iki ölkə arasındakı ticarət dövriyyəsi 34 milyard ABŞ dolları həcmindədir. 2020-ci ilə qədər tərəflər bu rəqəmi 100 milyarda

qaldırmaq niyyətindədirlər [10].

İki ölkə arasında nüvə enerjisi sahəsində əməkdaşlıq haqqında saziş mövcuddur. Rusiya Türkiyə ərazisindən öz təbii enerji daşıyıcılarının nəql edilməsinə xüsusi əhəmiyyət verir. "Cənub axını" adlanan beynəlxalq layihə reallaşır.

Rusiya-Türkiyə münasibətlərinin geosiyasi aspekti daha əhəmiyyətli görünür. Bu sahədə isə fikir ayrılığı az deyil. İlk növbədə Yaxın Şərqdə cərəyan edən proseslərə Türkiyə və Rusiya fərqli yanaşır. Onun mərkəzində Suriya məsələsi durur. Türkiyə Suriya prezidenti Bəşər Əsədin hakimiyyətdən getməsini arzulayır. Rusiya isə hər hansı dəyişikliyin Bəşər Əsədin də iştirak etdiyi seçki yolu ilə həll edilməsinin tərəfdarıdır.

Sırr deyil ki, rəsmi Dəməşqi ən çox dəstəkləyən məhz Kremldir. Prezident Vladimir Putin Suriyaya hərbi müdaxilənin qarşısının alınmasında həlledici rol oynadı. Türkiyə isə Suriya müxalifətinə dəstək verir. Bu səbəbdən Ankara ilə Moskvanın Suriyada faktiki olaraq əks cəbhələrdə olduğunu qəbul etmək lazımdır.

Vaşinqtonun Avrasiya məkanında böyük geosiyasi maraqları var. ABŞ Rusiya ilə Türkiyə arasında son zamanlar müşahidə edilən əməkdaşlığa laqeyd qala bilməz. Odur ki, ABŞ Türkiyənin manevr imkanlarını məhdudlaşdırmağa çalışır. Lakin buradan görüldüyü kimi, Ankara ilə Moskva arasındakı münasibətlər qlobal miqyasda getdikcə daha çox əhəmiyyət kəsb edir. Ekspertlərin fikrincə, Kreml Türkiyə ilə strateji əməkdaşlıqda maraqlıdır. Bunun əsas səbəbi Moskvanın qlobal miqyasda öz geosiyasi nüfuzunu daha da artırmaq niyyətidir. Eyni zamanda başqa bir məqamı da unutmamaq olmaz. Avropa İttifaqı Türkiyəni 50 ildir ki, üzvlüyə qəbul etmir və müxtəlif bəhanələrlə məsələnin həllini uzadır. Təbii ki, Ankara vəziyyətin bu cür qalmasını istəmir. Odur ki, Sankt-Peterburqda R.T.Ərdoğan Şanxay Əməkdaşlıq Təşkilatına (ŞƏT) daxil olmaq istədiklərini bildirmişdir.

Türkiyənin bu mövqeyini onun geosiyasi istiqamətini dəyişməsi və Avrasiya ölkələri ilə əməkdaşlığa üstünlük verməsi kimi qiymətləndirmişlər. Türkiyənin məqsədi dünyada söz sahibi olduğunu və müstəqil qərarlar qəbul etdiyini sübut etməkdir.

Beləliklə, Rusiya-Türkiyə münasibətlərinin müəyyən bir həddə qədər dərinləşə biləcəyini ehtimal etmək olar. Burada İran, Suriya, Səudiyyə Ərəbistanı, Azərbaycan, Gürcüstan və Mərkəzi Asiya ölkələri faktorunu da yaddan çıxarmaq olmaz. Bu kontekstdə Avrasiya məkanında geosiyasi mübarizənin dinamikasının yüksələcəyini proqnozlaşdırmaq mümkündür.

Hazırda Türkiyə hökuməti ABŞ-la münasibətlərində Rusiya kartından vaxtaşırı istifadədən çəkinmir. Mavi Axın-2 layihəsi buna sübutdur. Layihənin həyata keçirilməsi Mavi Axın boru xəttindən əlavə yeni bir boru kəmərinin çəkilməsi ilə Rusiyadan Türkiyəyə olan qaz nəqlinin həcmi artırmaq, Rusiyanın Avropadan asılılığını azaltmaq üçün qeyri-Avropa nəqlini həyata keçirmək imkanları yaradır. Lakin bu o demək deyil ki, Türkiyə özünün siyasi meylini Rusiyaya yönəltmək fikrindədir. Rusiya bir siyasi müttəfiqliyini sona qədər davam etdirməyən dövlət kimi tanıdığına görə Türkiyə-Rusiya münasibətləri

əsasən iqtisadi münasibətlər kimi qiymətləndirilə bilər.

Bu gün Türkiyənin Rusiya ilə qarşıdurmadan çox əməkdaşlığa meyil etməsi 2 mühüm amillə şərtlənir:

1. Rusiya Türkiyə ilə müqayisədə qüvvələr balansında daha üstün mövqeyə malikdir.

2. NATO amili. Türkiyə NATO ölkəsi kimi münasibətlərin pozulmasında maraqlı deyil. Çünki NATO bu gün Rusiya ilə açıq konfliktə girmək siyasəti güdmür.

Ümumiyyətlə, bugünə qədər NATO-nun ümumi məqsədli qüvvələrinin 90%-i Rusiya Federasiyasına qarşı, Rusiyanın isə belə qüvvələrinin 70 %-i NATO əleyhinə yönəldilmişdir. Lakin bununla belə, həm Rusiya, həm də NATO yeni təhdidlər qarşısında əməkdaşlığa ehtiyac duyur [6, 22].

Bu gün Türkiyə ilə Rusiya arasında bir-birini daha yaxından tanımaq və effektiv dialoq qurmaq imkanları yaranıb. İqtisadi, siyasi, biznes, turizm və mədəniyyət sahələrindəki əlaqələrin keyfiyyət və kəmiyyət baxımından inkişafı dövlətlərarası münasibətlərin nikbin inkişafından xəbər verir.

Türkiyənin Rusiya ilə münasibətlərinə gəldikdə “Soyuq müharibə”dən sonrakı dövrdə təbii qaz təminatı məsələsində Rusiya Türkiyənin ən mühüm ticarət ortağına çevrilmişdir. Lakin bununla bərabər, müasir dövrdə Türkiyə hökuməti ilə ABŞ arasındakı münasibətlərdə Rusiya kartından vaxtaşırı istifadə olunur.

Türkiyənin Qafqaz siyasətində ABŞ faktorunu nəzərdən keçirərkən bəzi məqamlar diqqətdən yayınmamalıdır. XX əsrin sonlarından etibarən Qafqaz, xüsusilə Cənubi Qafqaz Xəzər regionun tərkibində müstəqil geosiyasi bir məkan kimi dünyanın güc mərkəzlərinin diqqətini cəlb etmişdir. Məlumdur ki, ABŞ Qafqaz regionu üzrə xarici siyasətinin həyata keçirilməsində həm Türkiyəni dəstəkləyir, həm də Türkiyə vasitəsilə, Ermənistan istisna olmaqla, Cənubi Qafqaz dövlətlərinə təsir etmək imkanına malikdir. Digər tərəfdən Qafqazda strateji maraqları olan dövlətlərdən biri Türkiyədir.

ABŞ-ın maraqlarına gəldikdə isə Rusiya ilə münasibətlərdə Cənubi Qafqaza mühüm əhəmiyyət verir və bu regionla bağlı siyasətini Türkiyənin vasitəsilə koordinasiya etməkdə maraqlıdır. Buna görə də ABŞ-ın Cənubi Qafqazdakı mövqeyi qismən də olsa, Türkiyənin buradakı mövqeyi vasitəsilə təmin olunur. Beləliklə, ABŞ-ın Türkiyənin köməyinə arxalanması müəyyən səbəblərlə bağlıdır:

- Türkiyənin regionla sərhədi və onun coğrafi mövqeyi;
- Türkiyənin Cənubi Qafqaza tarixi, etnik baxımdan bağlılığı;
- Türkiyənin Cənubi Qafqazda milli maraqlarının olması;
- Türkiyənin ABŞ-ın Cənubi Qafqaza yaxın olan yeganə hərbi və siyasi müttəfiqinin olması;

-Türkiyənin Cənubi Qafqaz regionuna iqtisadi və siyasi cəhətdən təsir etmək imkanına malik olması;

-Türkiyənin ABŞ-ın Rusiya və İran kimi siyasi rəqiblərinin Cənubi Qafqaz regionunda maraqlarına təsir etmək imkanının olması;

-Xəzərin karbohidrogen ehtiyatlarının mənimsənilməsində Türkiyənin əlverişli coğrafi tranzit mövqeyindən istifadə edilməsi.

ABŞ-ın Yaxın Şərq siyasətində Türkiyənin mövqeyinə nəzər saldıqda hazırda Türkiyə və ABŞ-ın maraqlarının (regional sabitlik (ABŞ üçün İsrailin təhlükəsizliyi) və əməkdaşlıq, enerji ehtiyatlarına yiyələnmək, bütövlük və sabitliyi təmin etmiş bir İraq, beynəlxalq terrorun, Türkiyə üçün xüsusilə PKK-nın bitməsi, nüvə silahlarının qarşısının alınması və regionun demokratikləşdirilməsi) kəsişdiyi əsas bölgə kimi, şübhəsiz, Yaxın Şərqi qeyd etməliyik. Yaxın Şərqdə Türkiyə və ABŞ-ın üst-üstə düşən bir çox maraqları vardır.

ƏDƏBİYYAT

1. Bayır E. XXI yüzilyda türk dıř politikasının analizi, İstanbul: DER yayınları, 2012, 904 s.
2. Büyükkakıncı E. “Soğuk Savaş Sonrasında Türkiye-Rusya İlişkileri”. 3. Baskı, İstanbul: DER yayınları, 2004, 716 s.
3. Sönmezöğlü F. II. Dünya Savası’ndan günümüze Türk dıř politikası. İstanbul: DER yayınları, 2006, 840 s.
4. Oran B. Türk dıř politikası. III cilt (2001-2012). İstanbul: İletişim Yayınları, 2012, 885 s.
5. Yılmaz M.E Soğuk savaş sonrası dönemde Türkiye-İsrail ilişkileri// Akademik Orta Doğu dergisi, Sayı 2, İstanbul: More Ajans yayını, 2010, 76 s.
6. Арбатова Н.К. Россия в Евроатлантическом регионе: избирательное сотрудничество или партнёрство //Мировая экономика и международные отношения, №5, ИМЭМО РАН, М.: Наука, 2003, 94 с.
7. Хилл Ф., Таспинар О. Россия и Турция на Кавказе: сближение ради сохранения статус-кво? /Russie.Nei.Visions, 2006, январь, N8, с.4-23
8. MacFie A.L. The Turkish straits in the second World War, 1939-1945. London: Middle Eastern Studies, 1989
9. Mangıtlı U. Russia, Turkey and Eurasia. Ankara, Bilkent Üniversitesi, 2001, 140 p.
10. Türk basımında Davos krizi//<http://arsiv.ntvmsnbc.com/news/473872.asp> 01.05.2020

ТУРЕЦКО-РОССИЙСКИЕ ОТНОШЕНИЯ ДО СОБЫТИЙ СУ-24 И ПОЗИЦИЯ США

Э.А.ДЖАФАРОВ

РЕЗЮМЕ

В современном мире отношения между Турцией и Россией после нескольких кризисов направлены на развитие. Когда дело доходит до многих проектов в области энергетики, поддержки в различных международных мероприятиях и взаимной выгоды, нетрудно понять степень необходимости друг в друге этих стран. Принимая во внимание американо-турецкие отношения внутри НАТО, влияние США к турецко-русским отношениям влияние очевидно.

Таким образом, в этой статье предполагается, что турецко-российские отношения могут в определенной степени углубиться. Не следует забывать о факторе Ирана, Сирии, Саудовской Аравии, Азербайджана, Грузии и Центральной Азии. В этом контексте можно прогнозировать рост динамики геополитической борьбы в Евразии.

Ключевые слова: США, Турция, Россия, безопасность, Кавказ, Центральная Азия, энергетика, экономика

TURKEY-RUSSIA RELATIONS BEFORE SU-24 AND US POSITION

E.A.JAFAROV

SUMMARY

Nowadays, Turkey-Russia relations after a number of crisis are directed to growth. When it comes to many projects in the field of energy, support in various international events and mutual benefits, it is not difficult to understand the degree of need for each other in these countries. If we look at the USA-Turkey relations under NATO influence, envy reaction of the USA to Turkey-Russia relations is normal and acceptable situation.

Thus, this article suggests that Turkish-Russian relations may deepen to some extent. We can not forget the roles of Iran, Syria, Saudi Arabia, Azerbaijan, Georgia and the Central Asia countries in these situations. In this context, we can estimate that struggling will rise in the Central Euroasia subregion.

Keywords: USA, Turkey, Russia, security, Caucasus, Central Asia, energy, economy

UOT 94” 19/...”

İSLAM ƏMƏKDAŞLIQ TƏŞKİLATI VƏ TÜRKİYƏ

A.A.BABAYEVA
Bakı Dövlət Universiteti
 aybanizababayeva@bsu.edu.az

Məqalədə təşkilatın islam ölkələrində rolu və Türkiyə Cümhuriyyəti arasındakı əməkdaşlıq və əlaqələr nəzərdən keçirilir. Məqalədə, islam ölkələrində baş verən hadisələr, münaqişələr, Türkiyənin bu hadisələr ətrafında rolundan bəhs edilir. Üzv dövlətlər arasında qardaşlıq və həmrəylik əlaqələrinin genişləndirilməsi, möhkəmləndirilməsi, ümumi maraqların qorunması və mühafizəsi, eləcə də üzv dövlətlərin haqlı mövqelərinin dəstəklənməsi, həmçinin beynəlxalq aləmdə və xüsusilə İslam aləmində üzləşdikləri problemlərə münasibətdə üzv dövlətlərin səylərinin birləşdirilməsi və əlaqələndirilməsi, təcavüz nəticəsində işğala məruz qalmış hər bir üzv dövlətin ərazi bütövlüyünün və tam suverenliyinin bərpa olunmasına beynəlxalq hüquqa əsaslanmaqla və müvafiq regional və beynəlxalq təşkilatlarla əməkdaşlıq etməklə dəstək vermək, ümumi maraqları təmin etmək naminə üzv dövlətlərin global siyasət, iqtisadi və sosial qərar qəbul etmə prosesində aktiv iştirakını təmin etmək, İslam dövlətləri arasında iqtisadi və ticarət əməkdaşlığının gücləndirilməsi, mötədillik və dözümlülüyə əsaslanan İslam dəyərləri və təlimlərinin mühafizəsi, təşviq edilməsi və yayılması, İslam mədəniyyətinin təşviq edilməsi və İslam irsinin qorunması, İslamın ləkələnməsinə qarşı mübarizə aparmaq, sivilizasiyalar və dinlərarası dialoqu təşviq etmək və digər məsələləri özündə əks etdirir.

Açar sözlər: İslam Əməkdaşlıq Təşkilatı, Türkiyə, Ədalət və İnkişaf partiyası

Bir çox beynəlxalq təşkilatlar ideoloji, siyasi, iqtisadi və mədəni məqsədlər üçün meydana çıxırlar, çünki ilkin məqsədləri eyni coğrafiya daxilində münaqişələrin qarşısını almaq və əməkdaşlığı gücləndirməkdir. Beynəlxalq təşkilatlar regional və global səviyyədə maksimum əməkdaşlığa əsaslanır. Bununla yanaşı üzv ölkələr arasında kiçik miqyaslı mübahisələrin qarşısını alırlar. Qarşılıqlı maraqlara əsaslanan iqtisadi, sosial, siyasi və hərbi əməkdaşlığın inkişafında təsirli olurlar. Bütün bu təsirləri nəzərə alaraq dağılmış İslam dünyası üçün fərqli axtarışlar edildi və beynəlxalq bir təşkilat üçün addımlar atıldı.

İslam dünyasında Osmanlı İmperiyasının parçalanması ilə bir çox böyük və kiçik dövlət meydana gəldi. Bu dövlətlərin əksəriyyəti İngiltərə və Fransa-nın mandatı altında idarə edilsə də onların bir çoxu II Dünya müharibəsindən sonra müstəqillik qazandılar. Ancaq xüsusilə Orta Şərq coğrafiyasında bölgü olduqca yüksək idi. Çünki eyni din və bölgə xalqları arasında sərhədlərin çəkilməsi və fərqli dövlətlərin qurulması və eyni bölgənin insanlarına fərqli şəxsiy-

yətlərin qoyulması da münasibətlərin təbiətinə təsir etdi. İkinci Dünya müharibəsindən sonra 1949-1951-ci illərdə İslam Dünyası Konfransı (Mü'temeri'l-İslami) adı ilə Kəraçidə görüşlər keçirildi və İslam dövlətlərinin toplanması üçün daha bir neçə addım atıldı. Ancaq İslam ölkələrinin fərqli ideoloji qütblərdə iştirak etmələri və ya öz aralarında maraqların toqquşması, arzu olunan birləşmənin yaranmasına mane oldu. Bütün müsəlmanları bir yerdə toplamaq fikri, Nigeriyanın Baş naziri Əhməd Bello tərəfindən 1965-ci ildə Məkkədə edilən Rəbbi'l-Əlami'l-İslam'ın iclasında irəli sürüldü [7, 93].

1969-cu ilin avqust ayında Qüds şəhərində yerləşən Əl-Əqsa məscidinin yandırılmasından bir neçə gün sonra, 14 müsəlman ölkəsinin xarici işlər nazirləri Qahirə şəhərində fəvqəladə görüş keçirərək, Yaxın Şərqdəki vəziyyətin müzakirəsi ilə əlaqədar İslam dövlətlərinin Zirvə Konfransının keçirilməsi haqqında Səudiyyə Ərəbistanı Krallığının irəli sürdüyü təklifi qəbul etmişlər.

1969-cu ilin 25 sentyabr tarixində Rabat şəhərində (Mərakeş Krallığı) müsəlman ölkələrinin dövlət və hökumət başçılarının konfransında qəbul edilmiş qərara əsasən İslam Konfransı Təşkilatı (İKT) yaradılmışdır. Həmin sammit zamanı qəbul edilmiş bəyanat görüşdə iştirak edən dövlətlər arasında iqtisadiyyat, elm, mədəniyyət və digər sahələrdə əməkdaşlıq və qarşılıqlı yardım üzrə məşvərətlərin keçirilməsi, öz aralarında yaranacaq problemlərin BMT-nin məqsəd və prinsipləri əsasında həll edilməsi barəsində öhdəlikləri əks etdirir. Bu tarixi hadisədən altı ay sonra, 1970-ci ilin mart ayında Səudiyyə Ərəbistanı Krallığının Ciddə şəhərində keçirilmiş İKT Xarici İşlər Nazirlərinin I konfransında İÖT Baş Katibliyi təsis edilmişdir. İKT-nin ilk nizamnaməsi Rabat görüşündən üç il sonra - 1972-ci ilin mart ayında Ciddə şəhərində keçirilmiş Xarici İşlər Nazirlərinin Konfransında qəbul olunmuşdur. Nizamnaməyə əsasən, dövlət və hökumət başçılarının Rabat zirvə toplantısında, xarici işlər nazirlərinin Kəraçi (1970-ci il) və Ciddə (1972-ci il) konfranslarında iştirak etmiş və həmin sənədi imzalamış hər bir dövlət bu təşkilatın üzvü hesab olunmuşdur. 2008-ci ilin 13-14 mart tarixlərində Dakar şəhərində (Seneqal) İKT-nin 11-ci zirvə toplantısında isə yeni nizamnamə qəbul edilmişdir. 28-30 iyun 2011-ci il tarixlərində Qazaxıstan Respublikasının paytaxtı Astana şəhərində keçirilmiş İKT Xarici İşlər Nazirləri Surasının 38-ci sessiyası zamanı İslam Konfransı Təşkilatının adı İslam Əməkdaşlıq Təşkilatı (İÖT) adı ilə əvəz olunmuşdur [4, 51].

Hazırda 57 dövlət İÖT-yə üzvdür. Bəzi dövlətlər, müsəlman icmaları, habelə bir sıra beynəlxalq və regional təşkilat İÖT yanında müşahidəçi statusa malikdir. Əhalisinin əksəriyyəti müsəlman olan BMT-yə üzv hər bir dövlət İÖT Nizamnaməsinə əməl etmək arzusunu əks etdirən ərizə ilə müraciət etməklə Təşkilata qoşulmaq hüququna malikdir. Bunun üçün İÖT XİN Şurasının qəbul etdiyi meyarlar nəzərə alınmaqla, Şurada konsensus təmin edilməlidir.

İÖT Birləşmiş Millətlər Təşkilatı ilə sıx əməkdaşlıq edir. BMT Baş Məclisinin 36-cı sessiyasında "BMT ilə İÖT arasında əməkdaşlıq haqqında" qətnamə qəbul edilmiş və İÖT 1975-ci ildən etibarən BMT yanında müşahidəçi

statusa malikdir. Eyni zamanda, Cenevrədə və Nyu-Yorkda İOT-nin Daimi müşahidəçi missiyaları fəaliyyət göstərir. 2013-cü ilin iyun ayından etibarən İOT-nin Avropa İttifaqı yanında daimi müşahidəçi missiyası fəaliyyətə başlamışdır [6, 140].

İOT-in əsas qurumları İslam Sammiti, Xarici İşlər Nazirləri Şurası və Baş Katibdir. Üzv dövlətlərin başçılarından ibarət İslam Zirvə Konfransı, İOT-nin ən yüksək qərar qəbul edən orqanıdır. Siyasi qərarlar qəbul etmək, təşkilatın məqsədlərinə uyğun bir yol xəritəsi yaratmaq və İOT-yə üzv ölkələrə aid digər məsələlərə baxmaq üçün hər üç ildən bir görüşlər keçirilir. Hər adi iclasda İslam Zirvəsinin prezidenti seçilir. Xarici İşlər Nazirləri Şurası və Baş Katib İslam Zirvəsi görüşləri üçün lazımlı tənzimləmələr edir. Bu günə qədər cəmi 15 İslam sammiti keçirildi, bunlardan 13-ü adi, 2-si fəvqəladə haldır [2, 45].

Xarici İşlər Nazirlərinin İslam Şurası İslam Zirvə Konfranslarında və İslam Xarici İşlər Nazirləri iclaslarında qəbul edilən strateji qərarların və təşkilatın ümumi siyasətinin həyata keçirilməsi üçün hər il yığılır. Bu, üzv ölkələrin xarici işlər nazirlərinin iştirakı ilə həyata keçirilir və qəbul edilən qərarların icrası ilə əlaqədar inkişaf qiymətləndirilir. Baş katib – bu, İslam Zirvəsi və İslam Xarici İşlər Nazirlərinin iclaslarında qəbul edilən qərarların icrası və icra orqanı olaraq təşkilatın qanun və qaydalarına uyğun olaraq həyata keçirilməsidir. 1970-ci ildə keçirilmiş İslam Xarici İşlər Nazirlərinin 1-ci Konfransında qurulan Baş Katiblik vəzifələrini icra edərəkən təşkilatın əlaqəli təşkilatlarına kömək edir. Qərgahı Səudiyyə Ərəbistanının Ciddə şəhərində yerləşən İOT Baş Katibliyini İslam Xarici İşlər Nazirləri Şurası tərəfindən seçilən baş katib idarə edir. 2005-ci ildə ümumi katibliyin seçim proseduru dəyişdirildi və seçkilər səsvermə yolu ilə keçirilməyə başlandı. Ekmeleddin İhsanoğlu 2005-ci ildə demokratik yolla seçilən ilk baş katib idi. Baş katibi dörd seçilmiş müavin katibi müşayiət edir [3, 45].

BMT-dən sonra dünyanın ən böyük iştirakçı təşkilatı olan İOT beynəlxalq iqtisadi və siyasi təsisatlar arasında nüfuza sahib bir quruluş olsa da, üzv ölkələr arasındakı əməkdaşlığın zəifliyi və məhdud əməkdaşlıq təşkilatın təsir gücünü məhdudlaşdırır. Bəzi məsələlərdə İOT üzvləri arasındakı dilemma əsasən siyasi fərqlər, sərhəd mübahisələri, məzhəb məsələləri, demokratiya və insan haqları üzərində qurulur. Tətbiq olunan siyasətlərin əksəriyyətini başa düşə bilməməsi də ümumi bir iradənin yaranmasına ciddi maneə kimi çıxış edir. İOT müsəlman dövlətləri arasındakı problemləri həll etmək üçün bir araya gəlsə də, bu məqsədlə çox uğurlu olduğunu söyləmək olmaz. Təəssüf ki, bu günə qədər İslam dünyasında baş verən münaqişə proseslərinin qarşısını ala bilmədi və hətta bu baxımdan öz funksionallığını itirdi.

İslam dünyasında İOT-nin ən vacib missiyası birlik və həmrəyliyə nail olmaqdır. Ancaq 57 üzvü olan bir təşkilatın bu qədər fərqli maraqları və siyasətlərini ortaq bir hədəf ətrafında bir araya gətirməsi çox çətindir. Bu missiyanın həyata keçirilməsində ən böyük maneənin fərqli siyasi maraqları olan ölkələrin zirvə görüşlərində öz fikirlərini israr etmələri olduğu aydın olur.

Bu barışmaz münasibət təəssüf ki, İslam ölkələri arasında fikir ayrılığına səbəb olur. İnsanların hər biri eyni inanca sahib olsalar da, demək olar ki, hər bir beynəlxalq və ya regional problemdə bu ölkələrin fərqli tərəflərdə mövqeyi tarixi kin, məzhəbdən kənarlaşma və etnik etibarsızlıq kimi amillərə əsaslanır. Bu kimi səbəblər müsəlman ölkələri arasında qısamüddətli əməkdaşlığa və yaxınlaşmaya təsir göstərsə də, uzunmüddətli birliyə və həmrəyliyə fərqli amillər də təsir göstərir. Bu gün İslam ölkələri arasında birlik olmasa da, İƏT üzvlərinin iqtisadi və siyasi əməkdaşlığı və ya ən azı mövcud olanları inkişaf etdirməyə mane olan uzunmüddətli problemləri var. İƏT-nin quruluşunu çətinləşdirən bu siyasi, iqtisadi, mədəni, etnik, coğrafi və aktual amillər dövlətlər arasında əməkdaşlığı çox çətinləşdirir.

2000-ci illərdə Ədalət və İnkişaf Partiyasının iqtidara gəlməsi Türkiyə ilə Yaxın Şərq ölkələri arasındakı əlaqələrdə ciddi bir irəliləyiş idi. 2004-cü ildə İKT baş katibi Ekmeleddin İhsanoğlu, təşkilatın təbiiqi ilə əvvəlki dövrlərə nisbətən Türkiyədəki çəkisi artdı. Siyasi əlaqələrin inkişafı ilə iqtisadiyyat sahəsindəki əlaqələr də artdı və ikitərəfli ticarət sazişləri imzalanmışdır. 2008-ci ildə dünya iqtisadi böhranı, Avropa Birliyi ilə müqavilə bağlayan Türkiyə iqtisadiyyatı, İslam ölkələri ilə münasibətləri inkişaf etməyə başladı. Misirdə Ərəb Baharını tərək edən Mübarəkdən sonrakı seçki ilə mübarizə aparan Müsəlman Qardaşlardan biri olan Məhəmməd Mursi, İƏT başçılığı altında təsirli siyasət yürüdəcəyini bildirdi. Yaxın Şərq bölgəsində və İslam dünyasında təsirli olacağını göstərən Misir, eyni şəkildə İƏT-dən istifadə etməyi hədəf aldı. Ancaq 2013-cü ilin iyulunda baş verən çevrilişlə Mursi vəzifəsindən azad edildi və Müdafiə naziri Abdülfettah el-Sisi prezident oldu. Bu dövrdə İƏT-nin səmərəliliyi azaldı [1, 12-13].

Yaxın Şərqdəki vətəndaş müharibələri və regional münaqişələr 2003-cü ildə ABŞ-ın İraqa hücumu ilə daha da çətinləşdi. İƏT Türkiyə də daxil olmaqla əvvəlcə bir çox ölkələrin işğalına qarşı çıxdı. BMT-dən sonra dünyanın ən böyük beynəlxalq təşkilatı olan İƏT, müsəlman dünyasının bölünməsi və təsirli qərarlar qəbul edə bilməməsi səbəbindən işğalın qarşısını ala bilmədi. Türkiyənin İƏT başçılığı ilə İslam dünyasındakı problemlərin başından bəri Yəmən, İraq, Fələstin və qaçqın problemini həll edən vəziyyət, prioritet mövzular olaraq seçilir. Bundan əlavə, Avropada və dünyada yüksəlməyə başlayan anti-İslamçılıq (İslamofobiya) kimi yanaşmalar İKT-nin əsas gündəm maddələridir [1, 95-96].

İslam sülh dini olsa da, İslam coğrafiyasında baş verən terror hadisələri həm İslam ölkələri, həm də dinə ziddir. Bu hadisələrin azaldılması və ya ən azı bu hərəkətlərin hərəkət aralığının məhdudlaşdırma siyasəti gündəminə gətirilməsi, Türkiyənin başçılıq müddətində zəruri olan ən əhəmiyyətli işlərdən biridir. Bundan əlavə, Prezident Rəcəb Tayyib Ərdoğan, "Dinim sünni deyil, şiə deyil; mənim dinim İslamdır." cümləsi, Türkiyənin fikir ayrılığını aradan qaldıracağına işarə edir və İslamın təməl dəyərləri ilə birliyi təmin edəcək siyasətlərə üstünlük veriləcəyini bildirmişdir.

Türkiyədə son illərdə həyata keçirilən insan yönümlü siyasət, İslam dünyasında hər tərəfdən əhəmiyyətli dərəcədə qarşılır. Rəcəb Tayyib Ərdoğanın son zirvə toplantısında, üzv dövlətlər arasında koordinasiya və əməkdaşlığı gücləndirmək üçün İstanbulda qurulan İÖT Polis Əməkdaşlıq və Terrorizm və digər cinayətlərə qarşı Koordinasiya Mərkəzinin yaradılması təklifi də qəbul edildi. Bu quruluşun yaradılması ilə, İslam coğrafiyasında terror və terror aktlarını bəhanə edən xarici güclərin müdaxiləsinin qarşısını almaq və bölgənin daha etnik və coğrafi hissələrə bölünməsinin qarşısını almaq məqsədi daşıyır.

Yenə sammitdə qəbul edilən qərarlarda qadınların rolunun artırılması, İKT orqanına daxil olmaq və mütəmadi olaraq Qadınlar Konfransı təşkil etmək qərara alındı. İKT-nin qadın və qadın hüquqlarına əhəmiyyət verməsi, təsisatın beynəlxalq aləmdəki təsirini artıracaq və bununla bağlı tənqidlərin və İslam cəmiyyətində bəzi təməl problemlərin qarşısı alınacaqdır. İT-nin İstanbul Yekun Bəyannaməsində, sonrakı dövrdə ediləcək işlər və bəzi gündəlik istəklərdən bəhs olunur. Bəyannamədə İranla bağlı təəccüblü qiymətləndirmələr də yer alıb. Buna görə, Bəhreyn, Yəmən, İraq, Suriya və Livanın bölgədəki daxili işlərinə qarışmaqda və terrorçuluğa dəstək verməkdə günahlandırılan İran, Səudiyyə Ərəbistanında məhkəmə qərarlarına dair açıqlamalarına görə də tənqid edildi. Bəyanatda İÖT üzvləri, İrana qarşı bir mövqe tutaraq yürütdükləri siyasətlərin İslam dünyasında bir ayrılığa səbəb olduğunu bildirdilər. Yekun bəyannamədəki "İslam ölkələri ilə İran İslam Respublikası arasındakı münasibətlər" ifadəsi İranın ayrı bir kateqoriyada qiymətləndirilməsinin zəruriliyini göstərir. Ancaq İslam dünyasında bütün ölkələri bir dam altında bir yerə toplayaraq məzhəb fərqliliyinin təsirini qırmağı hədəfləyən bir təşkilatda bu cür bir dilin istifadəsinin doğurduğu dəyərlərə uyğundur. Bundan əlavə, Səudiyyə Ərəbistanı və İranın Şiə Qurtuluş Ordusu rəhbərliyi ilə əvvəllər qurulan İslam Ordusu İslam dünyasının yeni bir gərginliyə doğru irəliləyəcəyini göstərir. Lakin Türkiyə vəziyyətdən istifadə edərək bu gərginliyi minimuma endirmək, İÖT sədrliyi ilə lazımlı diplomatik təşəbbüsləri həyata keçirə bilər. Çünki Türkiyə həm İranın, həm də digər İslam ölkələrinin mümkün bir qarşিদurmanın baş verməsi ilə dialoq kanalının açıq və birbaşa əlaqəli olmasının qarşısını almağı bacarmalıdır. Türkiyənin İÖT dövrü başçılığı altında ediləcək fəaliyyətlərin, İÖT-2025 Strateji Fəaliyyət Planının zirvəsində qəbul edilməsi də həyata keçirilməsi baxımından əhəmiyyətlidir [3]. Bu fəaliyyət planına sülh, təhlükəsizlik, Fələstin və Qüds, yoxsulluqla mübarizə, terrorizm və ekstremizmə qarşı mübarizə, investisiya və maliyyə fəaliyyətləri və insan hüquqları kimi mövzularda prioritet olan 107 hədəf daxildir. Xüsusilə islamofobiya və terrorizm vacib mövzulardır.

İÖT, əlli illik bir tarixə sahib olmasına baxmayaraq, beynəlxalq gündəmi təyin etmək üçün bu günə qədər heç bir qərar qəbul edə bilmədi. Üzvlərinin sayına görə BMT-dən sonra ən böyük qurum olmasına baxmayaraq, orta siyasət qura bilməməsi bu quruluşu passiv edir. Müsəlmanlara təsir edən hadisələrdə həll yollarının tapılmaması və bölgədən kənar ölkələrdən dəstək

istəməsi, İƏT-nin qurucu fəlsəfəsinə ziddiyyət təşkil edir.

Təşkilatdakı dominant qüvvələrin bir-biri ilə barışmaq üçün zəmin tapmaq əvəzinə bir-birlərini zəiflətmək üçün addımlar atması bölgələrindəki problemlərin həllini daim ləngidir. Təşkilat daxilindəki problemlərin həlli üçün bir araya gələn təşkilatlar, problemin kökünü tapmaqdan, hadisəni xarici qüvvələrin üzərinə ataraq, həlli yollarını tapa bilmirdi. Belə bir vəziyyət, İƏT-ni həll edə bilməyən bir təşkilat halına gətirdi.

Yaxın Şərqdəki vətəndaş müharibələrinin dayandırılı bilməməsi, Fələstin məsələsinin həlli üçün siyasətlərin inkişaf etdirilməməsi, bölgə xalqlarının qaçqın olduqları, bir araya gələrək belə bir böyük problem qarşısında bir qərar verə bilməmələri İƏT-nin ciddi inancının zəifləməsinə səbəb oldu. 2005-ci ildə 10 illik bir islahat prosesi müzakirə edildi və görülməli tədbirlər göstərildi. 2016-cı ildə İstanbul Zirvəsində qəbul edilən İƏT-2025 Strateji Fəaliyyət Planı effektiv həllərin verilməyi mesajını çatdırsa da, bu sahədə baş verənlər təşkilatın insanlar arasında etimadını itirməsinə səbəb olur. Son bir neçə ildəki iqtisadi və siyasi inkişafı ilə bölgədəki bir çox cəmiyyətə ümid verən Türkiyə prezidentliyində ediləcək işlər, İƏT-nin gələcəyi üçün təsirli siyasət olacağı təəssüratı verir. Səudiyyə Ərəbistanı və İran arasındakı soyuq müharibə, Türkiyənin İƏT ətrafında neytral mövqeyi, bu iki ölkə arasında bir uzlaşma təmin edə biləcəyi və ya bölgədə gərginliyi azaltma addımlarının atılmasına baxmayaraq, bu sahədəki gərginlik davam edir.

İƏT çərçivəsində bir təşkilat olaraq fəaliyyət göstərən çox sayda bölmə var. Lakin bunlar kifayət qədər işlək və effektiv deyil. Daha təsirli bir quruluşa sahib olmaq üçün İƏT, BMT kimi güclü qərar qəbul edənlər meydana gətirməli və ortaq məqsədlər üçün qəbul edilən siyasətdən başqa münasibət qəbul edən üzv dövlətlər üçün sanksiyalar da daxil olmaqla müxtəlif radikal qərarlar qəbul etməlidir. Bu şəkildə təşkilatın gücü hiss ediləcək və müsəlmanlar arasında ortaq məqsəd və düşüncələr meydana gələcəkdir. Türkiyənin başçılığında ediləcək olan İKT-nin daha da irəliləməsinə imkan verəcək, gələcək üçün müsəlmanlara ümid bəsləyəcək.

ƏDƏBİYYAT

1. Baskın Oran, Türk Dış Politikası. Cilt I: 1918-80, İstanbul, İletişim Yayınları, 2009, s.10-15
2. Davut Dursun, İslam Konferansı Təşkilatı, İletişim Yayınları, 2009, cild.23, İstanbul, s.49-53
3. Ekmeleddin İnsanoğlu, Yeni Yüzyılda İslam Dünyası: İslam Konferansı Təşkilatı 1969-2009, Times Yayınları İstanbul, 2013, s.44-46
4. Fahir Armaoğlu, 20.yy Siyasi tarixi 1914-1995, cild 2, İstanbul, Alkım Yayınevi, 2005, s.845
5. Gökçen Alpkaya, Türkiyə və İslam Konferansı Örgütü, SBFİD, C.XLVI, Ankara, 1991, s.55-70
6. Halil Akmani, Yuqoslaviyanın Dağılma Sürecində Türkiyənin İç Siyasi Durumu və Dağılmaya Yaklaşımı, Akademik Sosial Araştırmalar Dergisi, Sayı16, 2015, s.139-156
7. Mehmet Karagül. Türk Dünyası və Milletlərarası Örgütler, cild 4, 14 sayılı, İstanbul, Turan Stratejik Araştırmalar Dergisi, 2012, s.90-125
8. "Turk-İslam Birliğı Dünya Güvenliğine Zemin Olacaktır", İlmi Araştırma Dergisi, Sayı: 6, 2004
9. İslam İşbirliğı Təşkilatı (İİT) // <http://www.mfa.gov.tr/islam-isbirliğı-teskilati.tr.mfa>

ОРГАНИЗАЦИЯ ИСЛАМСКОЕ СОТРУДНИЧЕСТВО И ТУРЦИЯ

А.А.БАБАЕВА

РЕЗЮМЕ

В статье рассматривается роль организации в исламских странах, а также сотрудничество и отношения между Турецкой Республикой. В нем обсуждается расширение и укрепление братских и солидарных отношений между государствами-членами, защита и сохранение общих интересов, а также поддержка законной позиции государств-членов, а также консолидация и координация усилий государств-членов на международной арене.

Ключевые слова: Организация Исламского Сотрудничества, Турция, Партия справедливости и развития

ISLAMIC COOPERATION ORGANIZATION AND TURKEY

A.A.BABAYEVA

SUMMARY

The article examines the role of the organization in Islamic countries, as well as cooperation and relations between the Republic of Turkey. It discusses expanding and strengthening fraternal and solidarity relations between member states, protecting and maintaining common interests, as well as supporting the legitimate position of member states, as well as consolidating and coordinating the efforts of member states in the international arena.

Keywords: Organization of Islamic Cooperation, Turkey, Justice and Development Party

UOT 94 (479.24)

**BÖYÜK SƏLCUQLU İMPERATORLUĞU VƏ AZƏRBAYCAN
ATABƏYLƏR DÖVLƏTİNDƏ QULAM SİSTEMİNİN İNKİŞAFI****N.HƏMİDOVA***Bakı Dövlət Universiteti**nigaribrahimova555@gmail.com*

XI əsrdə yaranan Böyük Səlcuqlu imperiyası, Yaxın və Orta Şərqi dövlət quruluşunda və hərbi sistemində bir sıra yeniliklər ilə birlikdə həm də zamanla yerli ənənələrdən bəhrələndi və nəticədə mükəmməl bir idarəetmə mexanizmi meydana gəldi. Belə hərbi institutlardan biri qulam sistemidir. Qulam sisteminin tarixini və təkamül prosesini və bu imperiyanın süqutu nəticəsində yaranan İraq Səlcuqlu dövləti və Atabəylər dövlətindəki rolunu ilkin mənbələr və bu istiqamətdəki araşdırmalar əsasında bu məqalədə tədqiqata cəlb etməyə çalışmışıq.

Açar sözlər: Səlcuq İmperiyası, Səlcuqlu hərbi sistemi, qulam idarəçiliyi, Nizamülmülk

Səlcuqlular mülki təşkilat sistemində olduğu kimi əsgəri təşkilatın qurulması və fəaliyyəti sahəsində də əvvəlki dövlətlərin təcrübələrindən istifadə etmişlər. Həmçinin Səlcuqlular yerinə keçdikləri dövlətlərin həm mülki təşkilat, həm də əsgəri təşkilat sahəsində işçi qüvvəsindən faydalanmışlar. Daha Böyük Səlcuqlu imperatorluğunun qurulmasından öncə, Qəznəvilər dövləti ordusunda xidmət edən qulamlıqdan yetişmiş türk komandanların, şübhəsiz, əmirləri altındakı türk qulamlarla birlikdə Səlcuqlu xidmətinə keçdikləri və dövlətin qurulmasından sonra böyük nüfuz qazandıqları məlumdur. Səlcuqlular dövründə qulamların əldə edilməsi və fəaliyyəti haqqında danışmazdan əvvəl bu sistemin necə yarandığı və hansı dövlətlərin qulamlardan faydalandığı haqqında məlumat vermək istərdik.

Qulam “dəliqanlı, azad edilmiş kölə, gənc xidmətkar, sahibinə bağlı mühafiz” mənasını verən ərəbcə bir addır [7]. Müxtəlif İslam ölkələrində qulam yerinə məmlük (əsasən məmalik), Şimali Afrikada abid kəlmələri istifadə olunmuşdur. Ticarət yolu ilə, hərbi səfərlər zamanı, döyüşlərdə əsir və bəzən də könüllü olaraq əsasən hərbi bacarığına və qabiliyyətinə üstünlük verilən gəncələr bu sistemə daxil edilirdi. Qulamlar fars, türk, slavyan, zənci və başqa xalqların nümayəndələrindən əldə edilirdi. Ancaq türk əsilli qulamlar həm orduda, həm də sarayda üstünlük təşkil edirdilər. Eyni zamanda türklər orduya başlanğıcda əsir və ya sahibindən satın alınmış kölə-əsgər kimi daxil olsalar da, yüksəldikləri mövqelərə baxdıqda daha sonra maaşlı əsgər mövqeyinə yüksəl-

dikləri aydın olur. Qulam Ərəb Xilafəti və Qəznəvilər dövründə mövcud olan hərbi təşkilat sistemi idi [8, 294]. Qulamların orduda və sarayda xidmətə cəlb edilməsinə daha çox Abbasilər zamanında rast gəlinməyə də, Əməvilərin hakimiyyəti dövründə də, xüsusilə vilayətlərdə toplanan orduda ərəb əsgərləri ilə bərabər ərəb olmayan digər xalqların nümayəndələri xidmət etmişdir. Müaviyə ibn Əbu Süfyanın Bəsrə valisi və komandanı olan Übeydullah ibn Ziyad 674-cü ildə Buxara səfərindən geri dönərkən özü ilə bərabər 2000 oxçudan ibarət türk birliyini gətirərək Bəsrəyə yerləşdirmişdi [7]. Qulam sisteminin əsası Abbasilər dövründə əvvəlcə İran kökənli, daha sonra isə türk əsilli əsgərlərin xəlifənin mühafizə birliklərinə və saraya alınması ilə təşəkkül tapmışdır. İbn Haq-vəl Abbasi xəlifələrinin mühafizə birlikləri üçün Mavərnəhrdən türk əsgərləri gətirdiklərini, onların digər əsgərlərdən seçilərək Abbasi ordusunun önəmli hissəsini təşkil etdiyini bildirir [7]. Xüsusilə Xəlifə Məmunun hakimiyyəti dövründə Məmunun türkləri orduya cəlb etmək siyasəti nəticəsində türklərin sayı orduda artmağa başladı. Qaynaqlardan əldə etdiyimiz bilgilərdən məlum olur ki, zamanla xəlifələr qulamların üzərindəki otoritələrini itirdilər və bu birliklərin komandanları artıq onlara boyun əyməyə başladı. Bu vəziyyətdən istifadə edən mərkəzə tabe olmayan əmirlər qulamların gücündən istifadə etməyə çalışdılar.

IX əsrdə Samani dövləti üçün əsir ticarəti önəmli qazanc vasitəsi idi. Samanilər Ceyhun çayını keçən hər türk əsirindən 70-100 dirhəm alırdılar. Ticarətlə birlikdə Samanilər orduları üçün də qulam əsgərlər tədarük edirdilər. Samanilərin Mavərnəhr və Xorasandakı ordularının nüvəsini qulamlardan yaradılmış mühafizə dəstəsi təşkil edirdi. Qaraxanlı dövlətində də sarayda və əsgəri təşkilatda qulamlar yer almaqda idi. Qaraxanlı İliq xan Nəsrin 500 türk qulamı oxçulardan ibarət əsgəri birliyi var idi [8, 294]. Qədir xanın Qəznəli Mahmuda verdiyi hədiyyələr arasında türk qulamları var idi [7].

Qəznəvi dövlətinin qurucusu Alp Təgin Samani əmiri Əhməd ibn İsmayılın qulamı idi. Alp Təgin qabiliyyəti və bacarığı nəticəsində Samani əmiri Nəsr ibn Əhməd tərəfindən azad edilərək vəzifə pillələrində sürətlə irəlilədi [7]. Samani əmiri Nuh ibn Nəsrin ölümündən sonra yerinə keçən gənc yaşdakı oğlu Əbdülməlik üzərində böyük nüfuz sahibi oldu və bu dövərdə Samani dövlətinin idarəsində fəal rol oynamağa başladı. Bu vəziyyət qarşısında Əbdülməlik Alp Təginin onun hakimiyyətinə təhlükə yaradacağını anlayaraq onu paytaxtdan uzaqlaşdırıb Xorasan valiliyinə təyin etdi. Əbdülməlikin ölümündən sonra yaranan qarışıqlıqdan istifadə edən Alp Təkin əmrindəki türk komandanlarda birlikdə Qəznəyə hücum etdi. Burada türk hakimiyyətinin əsasını qoysa da, Alp Təgin bundan sonra çox yaşamadı. Alp Təginin Səbuk Təgin daxil olmaqla 2000 qulamı vardı. Səbuk Təgin Alp Təginin ən sadıq qulamı idi [7]. Elə Alp Təginin ölümündən sonra Səbuk Təgin Qəznəvilər dövlətinin idarə olunmasında yaxından iştirak etdi.

Səlcuqlular İslam şərqinin tamamını əllərinə keçirdikdən sonra buradakı türk olmayan xalqları öz dövlətlərinin idarə sistemində daxil etdikləri halda,

hərbi təşkilat sistemi türklərin nəzarətində idi. Səlcuqlu dövləti hərbi təşkilatı əvvəllər türkmən-oğuz gücünə əsaslanırdı. Ancaq daha sonra yenə türklərdən təşkil edilən qulamlara əsaslanmağa başladı. Maraqlı cəhət ondan ibarətdir ki, Səlcuqlulardan əvvəl mövcud olan İslam dünyasında qulamların əksəriyyəti türklərdən təşkil edilmişdi. Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, Qəznəli, Samani dövlətinin ordusundakı qulamlar türk əsilli idilər. Səlcuqlu dövlətində qulamlar bir neçə müxtəlif yolla əldə edilirdi. Səlcuqlu dövləti İslam şərqini ələ keçirdiyi zaman Səlcuqlulardan əvvəl bu coğrafiyadakı qulamlar Səlcuqlu ordusuna keçirdilər. Bu xüsusda Büveyhiogulları dövləti zamanına aid bir neçə misal göstərmək olar: Bu dövlət zamanında komandanlıq məqamına yüksəlmiş İbnuş-Şərabı deyə tanınan Fahir Bay-Təkin b. Abdullah Toğrul bəy zamanında Səlcuqlu dövləti xidmətinə girmişdi [6, 238]. Toğrul bəy, Alp Arslan, Məlikşah və hətta Börküyarıq zamanında böyük rollar oynayan Səduddövlə Gövhəreyn başlanğıcda xuzistanlı bir qadının qulamı olsa da, daha sonra Büveyhiogulları hökmdarı Əbu Kalıcar b. Sultaniddevləyə qulamlıq etmişdir. Toğrul bəy Bağdada gəldiyi zaman əfəndisi tərəfindən oğlu Əbu Nəsrə verildiyi görülən Gövhəreyn yeni əfəndisi Səlcuq sultanı tərəfindən qalada həbs olununca, onunla birlikdə könüllü olaraq həbs həyatı yaşadı. Əbu Nəsr öluncə Gövhəreyn Alp Arslanın xidmətinə keçərək ordu komandanı vəzifəsindən Bağdadın Şihnəliyi vəzifəsinə qədər yüksəldi. Bir qala komandanının hücumuna uğrayan Alp Arslanı qurtarmaq üçün ortaya atılan Gövhəreyn yaralansa da, əfəndisini yaralanmaqdan qurtara bilməmişdi. Görünür ki, Gövhəreyn Büveyhiogulları hökmdarına göstərdiyi sədaqəti Səlcuq hökmdarına da göstərmişdi [6, 238-239].

Verilən bildiyən aydın olduğu kimi, qulamlar bəzən xüsusi şəxsdən hökmdara, eyni dövlət içində bir hökmdardan digər bir hökmdara, bir dövlət süqut edincə başqa bir dövlətin hökmdarına keçməkdədir. Ancaq görünüşə görə əsas dəyişmə dövlət içində olmaqdadır, yəni ölən hökmdarın qulamları, taxta çıxan hökmdarın xidmətinə keçirdi. Məsələn, Toğrul bəy zamanında qaynaqlarda adları çəkilən 11 hacib və komandandan dördünə Alp Arslanın zamanında rast gəlinir [6, 239]. Bir məsələni qeyd etmək lazımdır ki, istər başqa məğlub dövlətdən Səlcuqlu dövlətinə, istərsə də, Səlcuqlu dövləti içində sələfdən xələfə keçən qulamlar olsun, göründüyü kimi yetişmiş və orduda müəyyən rütbəyə sahib olan şəxslərdir. Eyni zamanda bu yetişmiş qulamların tabeliyində miqdarları qüvvət dərəcələrinə görə dəyişən yetişməkdə olan türk qulamları vardı. Bu səbəbdəndir ki, hər hökmdar başqa dövlətlərdən və hökmdarlardan miras qalan qulamların əvəzinə istədiyi kimi yetişdirə biləcəyi əcəmi qulamlar tədarükünə xüsusi önəm verirdi. Həm komandanların, həm də hökmdarın səfərlərdə əldə etdikləri əsirlər qulam tədarükündə mühüm bir qaynaq təşkil edirdi. Gümüş Təgin Sultan Alp Arslana səfərlərdən əldə etdiyi əsirlərdən 2.000 qədər qız və oğlan təqdim etmişdi. Alp Arslan özü Ermənistan və Xəzər səfərində 50.000 çox məmlük əldə etmişdi. Xarəzm valisi olub Amidi Xorasan ləqəbi ilə məşhur olan Məhəmməd b. Mənsur 100 türk qulamı satın alaraq Alp Arslana hədiyyə etmişdi. Savaşlardan əldə edilən əsirlərdən türk

olanların qulam sistemi üçün yetişdirilmək üzrə seçildikləri məlumdur [6, 240].

Qulam tədarükündə digər mühüm qaynaqlardan biri də, əsir bazarları idi. Qaynaqlardan əldə edilən məlumatlara görə, demək olar ki, hər şəhərdə əsir bazarları var idi. Nizamülmülk də, öz əsərində dövlətdən böyük maaşlar alan öndə gələn komandanların hökmdarın gözünə girmək üçün əsir bazarlarından qulamlar almalarını və onları yüksək səviyyədə yetişdirməklərini tövsiyə etməkdədir [10, 99]. Səlcuqlu vəzirinin verdiyi məlumatdan aydın olur ki, qulamlar ən çox satın alınmaq yolu ilə tədarük edilirdi.

Əsir olaraq ələ keçirilən qulamlar cinsiyyətlərinə, millətlərinə və vəziyyətlərinə görə bir-birindən fərqləndirildilər. Hərbi qabiliyyətlərinə görə əsgəri sistemə türklər cəlb edilərkən, digər işlər üçün başqa millətlərdən alınan əsirlər cəlb edilirdi. Misal üçün, əcəmi qullardan bəhs edilirdi ki, burada əcəmi qulamlar yerinə görə türk olmayan qulamlar üçün, yerinə görə də Səlcuqlu türkü olmayan, Səlcuqlu ölkəsi xaricindən gələn qulamlar üçün istifadə olunmuşdur [8, 295].

Qara qulam adı verdikləri məlum olan əcəmi qulamların savaşı əsgər olaraq yetişdirilməsi məsələsinə gəlincə, bu sahədə əlimizdə olan məlumatlar çox azdır. Nizamülmülkün “Siyasətnamə” əsərində Samanoğulları dövləti zamanında qulamların necə yetişdirilməsi məsələsinə dair uzun məlumat verməyindən aydın olur ki, Səlcuqluların qulamları necə yetişdirmək üçün xüsusi bir sistemləri yox idi. İndi isə Nizamülmülkün Samanoğulları dövlətində qulamların necə yetişdirilməsi haqqında verdiyi məlumata nəzər salaq: “Samanilər zamanında belə bir adət vardı: xidmət, istedad və ləyaqətlərinə görə qulamların dərəcələri artırılırdı. Qulam alındıqda o, bir il xidmət etməli, rikabda zindənic qəbası geyməli idi. Bu qulamla bir il içində gizli ya da aşkarda ata minməyə icazə verilməzdi, minsəydilər cəza alardılar. Bir il xidmət etdikdən sonra visaqbaşı hacibə deyərdi, hacib isə ona bir türk atı, cilov və sadə örkən verilməsini əmr edərdi. Bir il at və qamçı ilə xidmət etdikdən sonra belinə bağlamaq üçün qaracur (qurşaq) verərdilər. Beşinci il bəzəkli yəhər, ulduzlu cilov, darai qəba və halqalı toppu alardı. Altıncı il rəsmi libas, yeddinci il bir nəfərlik on altı mıxlı çadır alar, üç qulam da onun ixtiyarına verərdilər, başına qara, gümüşü, keçə papaq qoyar, əyninə Gəncə libası geyinər, visaqqbaşı ləqəbini alardı. Sonra hər il cah-cəlalını, mənəbini, dəstəsinin sayını artırırdılar, olardı dəstəbaşı və hacib. Əgər hər yerdə şöhrət tapıb, istedadlı və ləyaqətli olsaydı, böyük bir iş yerinə yetirsəydi belə otuz, otuz beş, qırx yaşlarına çatmayınca ona əmirlik verməz, vilayət idarəsi, yaxud başqa dövlət işi tapşırılmazdı” [7, 86; 9, 151]. Verilən məlumatdan aydın olur ki, samanilərin sarayda və məktəblərdə xüsusi qulam yetişdirmə sistemi var idi. Samani hökmdarı Alptəkin samanilərə qul olub, onların tərbiyəsini görmüş, otuz beş yaşında Xorasanın sərkərdəliyini almışdı. Ancaq başqa bir məlumatdan aydın olur ki, xüsusi qulam yetişdirmə sisteminin olmasına baxmayaraq, bu sistem hər zaman tətbiq edilmirdi. Yəni Nizamülmülkə görə, Səbuktəkin satın alındıqdan üç gün sonra Alp Təgin tərəfindən visaqbaşı vəzifəsini almışdı.

Səlcuqlu dövründə qulamlar sahibləri tərəfindən yetişdirilirdi. Bu vəziyyəti

yətə görə, saraylar eyni zamanda ən böyük qulam yetişdirmə mərkəzləri idilər. Səlcuqlu vəzir Nizamülmülk dövlətin qurulmasında başlıca rol oynadıqları halda, dövlət qurulduqdan sonra dövlətə küskün olan köçəri türkmənləri Səlcuqlu xanədanına yaxınlaşdırmaq üçün tək çarə olaraq qəbilə rəisi uşaqlarının qulam sistemində yetişdirilməsini tövsiyyə edərkən, şübhəsiz ki, yetişdirmə yeri olaraq sarayı nəzərdə tuturdu. Yenə Nizamülmülk bu münasibətlə, qulamların saraylarda necə yetişdirilmələri haqqında dolayısı ilə Türkmənlərin türk və başqa qulam kimi xidmətdə saxlanması haqqında məlumat verərək yazır: “Qulam adı ilə daima Sultanın yanında olan türkmən övladları at üzərində silah oynatmağı, Sultana layiqincə qulluq etməyi, xalqla yola getməyi, qəblələrində olan kəni atmalıdırlar. Ehtiyac olduqda xidmətdə olanlardan beş min, on min ayırıb ata mindirməli, qulam kimi əllərinə silah verməli, əyinlərinə libas geyindirilməlidir ki, bu dövlətdən onların da payına bir şey düşsün, şan-şöhrət qazansın, onlar razı qalsın” [7, 86]. Türkmənlərə xüsusi yetişdirmə sistemi tətbiq edilməyəcəyinə görə, bütün saray qulamlarının belə yetişdirildiyi söylənə bilər.

Müxtəlif şəkillərdə tədarük edilərək saraya alınan qulamları kimlərin yetişdirməsi məsələsinə gəlincə, bu xüsusda dolayısı ilə də olsa az-çox bilgimiz vardır. Qulamları yetişdirmək üçün xüsusi müəllimlər (muallim) təyin edilirdi [6, 242]. Rəşidədin “Came ət-təvarix” əsərində Sultan Məlikşahın zamanında Əhməd bin Abd al-Məlikin kiçik qulamların müəllimi olması haqqında məlumat verir. Rəşidəddin yazır: “Əhməd bin Abd al-Məlik, Sultan Məlikşahın inşa etdirib Şahi Diz adını verdiyi, sultanların yoxluğunda xəzinə, silahxanələr, vuşakan-ı hord və duhteran-ı saray (cariyələr) götürüb buraxdıqları, Deyləmlilərdən və güvənilir kimsələrdən yaranan bir qrup mühafiz və növbətçi tərəfindən qorunan Dizguh qalasında vuşakların və qulamların müəllimi (muallim-i vuşakan və qulaman) olaraq yer aldı” [12, 107-108]. Rəşidəddinin vuşakan-ı hord adlandırdığı qulamlar kiçik qulamlardır. Qulam sistemi içərisində, xüsusilə kiçik yaşda dəzgaha alınana və “qulamxanə” adı verilən “qulam məktəbləri” və ya “əsgəri qışlalar” da yetişdirilən bir qulamla, hədiyyə, satınalma və ya hər hansı bir dövlət və ya şəxsdən alınana qulam arasında fərqlilik olduğu şübhəsizdir. Belə ki, hər hansı bir şəkildə saraya və ya hər hansı bir şəxsə verilən yaşlı irəliləmiş olan qulamlar özəlliklə önəmsiz işlərdə istifadə olunur, bəzən isə sərbəst buraxılırdılar. Kiçik yaşda olan qulamların “qulamxanə”lərə alınaraq sahibləri və ya “babayan” adı verilən şəxslər tərəfindən tərbiyə olunduqları məlumdur [12, 107]. Bunun başlıca səbəbi isə kiçik yaşdakı qulamların kiçiklikdən yetişdirilməsi və verilən təhsil sonunda sahiblərinə son dərəcə sadıq bir qulam olaraq xidmətə hazır olmalarıdır. Buna görə də, sadəcə Səlcuqlularda deyil, qulam sistemi tətbiq olunan bütün dövlətlərdə saraya kiçik yaşda alınan qulamların yetişdirilməsinə xüsusi önəm verilirdi. Bir məsələni də qeyd etmək lazımdır ki, qulamları yetişdirmək üçün xüsusi müəllimlər təyin edildiyi məlum olsa da, təhsilin hansı şəkildə verildiyi, plan və proqramları kimi mövzularda əlimizdə çox məlumat yoxdur.

Qulamların təhsil və tərbiyə müddəti haqqında əlimizdə dəqiq məlumat

olmasa da, bir qulamın əmir və komandan olması üçün 18-20 il orduda xidmət etməsi lazım idi. Yuxarıda Samanilər dövlətində 35 yaşından tez heç bir qulamın komandan ola bilməməsi haqqında məlumat vermişdik. Şəmsəddin Eldənizin 1118-1119-cu illərdə kölə olaraq satın alındığını və 1136-cı ildə atabəy ünvanı aldığını diqqətə alsaq, o zaman onun 17-18 il qulam sistemi içərisində təhsil və tərbiyə aldığı ortaya çıxmaqdadır [2, 48]. Yenə, Eldənizin həyatına baxaraq Səlcuqlu qulamlarının necə tərbiyə olunduqları haqqında məlumat ala bilərik. Mirxond yazır ki, qırpaqların ölkəsində qədim çağlarda belə bir adət var idi: Əgər hər hansı bir tacir birdəfəyə 40 qul alsaydı, onları satan ondan yalnız otuz doqquzunun pulunu alır, qırxıncını pulsuz verirdi. Sultan Mahmudun dövründə bir qul alverçisi 39 qulu satıb, qırxıncı qul üçün pul götürməmişdi. Həmin qulların arasında Eldəniz də var idi. İraqda bu qulları Sultan Mahmudun vəziri Əbu Hamid Əli ibn Əhməd əs-Sümeyrəmi tacirdən satın alır. Hicri 516-cı ilin səfər ayında (may, 1122) vəzir Sümeyrəmi Həmədanda öldürüldükdən sonra, onun bütün var dövləti sultan tərəfindən müsadirə olunarkən, Eldəniz də sultanın xidmətinə keçir. Sultan Eldənizin bacarığını görüb onun tərbiyəsini Əmir Nəsrə tapşırır. Bir müddət sonra Eldəniz at çapmaqda, ox atmaqda mahir olduğunu göstərmiş, daha sonra sultan mətbəxinin başına gətirilmişdi. Sultan II Toğrulun hakimiyyəti dövründə isə Eldəniz sultanın şəxsi məmlükləri sırasına keçirildi və vəzifə pillələrində sürətlə irəlilədi. Sultan Eldənizin sadəliyinə qiymətləndirdi və onu əmir rütbəsinədək qaldırdı. Bir qədər keçməmiş, Sultan II Toğrul Eldənizi azyaşlı oğlu Arslan şaha atabəy təyin etdi [2, 48-49].

İndiyə qədər verdiyimiz məlumatdan, yalnız hökmdarların deyil, sivil və ya əsgəri, bütün dövlət adamlarının miqdarları rütbə və dərəcələrinə, maliyyə vəziyyətlərinə görə dəyişən şəxslərinə bağlı qulamlara sahib olduqları məlum olur. Sultan Alp Arslan dövründə Səlcuqlu ordusunda ən azı 4000 qulam olduğuna görə, qulamların tərbiyə və təhsilinə Toğrul bəy dövründən başlanıldığına şübhə yoxdur [8, 295]. Çünki Alp Arslanın əmrindəki qulamların yetişməsi üçün 16-18 il tələb olduğundan bu iş Toğrul bəy dövründən başlanıldığı dəqiqləşir. Səlcuqlu imperatorluğunun başlanğıcında hökmdarların xassə qulamlarının sayı elə də çox deyildi. Bəsaririyi təqib etdikdən sonra Mosuldan Bağdada dönən Toğrul bəyin önündə təqribən 500 qulam gedirdi [8, 295]. Sultan Toğrulun vəziri Kundurinin öz şəxsi qulamının 300-dən çox olduğu xəbər verilir [6, 243]. Nizamülmülkün sahib olduğu qulamların sayı isə 1000-dən çox idi. İraq şahməliyinə təyin edilən Səduddövlə Gövhəreyin Bağdada gəldikdə əmrində bir qulam ordusu var idi [6, 243]. İqta sahibi komandanların görüldüyü kimi iqtaları nisbətində əmirlərində qulam qitələri saxlamağa məcbur idilər. Səfərbərlik elan olunduqda bu komandanlar əmirlərindəki qulamlarla imperatorluq ordusuna qatılmalı idilər.

Saray qulamları ilə digər dövlət adamlarının qulamları arasında hüquqi baxımdan olmasa belə, fəli baxımdan böyük fərq var idi. Saray qulamları arasına girmək imtiyazlı bir vəzifəyə yüksəlmək demək idi. Hər hansı bir sahə-

də yararlılıq göstərən qulamların saray qulamları arasına alındığı məlumdur. Məsələn, Malazgirt Meydan Mühəribəsində Bizans imperatorunu əsir edən qulam, təltif edilərək xassə qulamlığına yüksəldilmişdi [6, 244]. Başqa bir misal, böyük komandanların saray qulamları arasından yetişdiyi məlumdur.

Saray içərisində olduğu kimi, saray xaricində də hökmdarın ən güvəndiyi şəxs qulamlar idi. Belə ki, bəzən qulamlar saray xaricində hər hansı bir vəzifə ilə görüldürülürdü. Bunu bir çox qaynaqların təsdiq etdiyi kimi, Nizamülmülk də öz əsərində bu məsələyə bir fəsil həsr etmişdir. Səlcuqlu vəzirinə görə, saraydan vilayətlərə vəzifəylə bir çox qulam göndərilməkdədir. Onların bəzilərinin əllərində görəcəkləri iş üçün fərmanları vardır, bəzilərində fərman yoxdur. Nizamülmülk mühüm bir iş olmadıqca saraydan qulam göndərilməməsini, göndərildiyi təqdirdə də əlində fərman olmasını, ixtilafı həll edincə alacağı ücretin nə qədər olacağını qəti şəkildə söylənməsini və söylənəndən artıq almamasını qulama əmr edilməsini tövsiyyə edir. Nizamülmülk bu barədə yazır: "...Beləliklə, dünya get-gedə xarab olar, rəiyyəti yoxsullaşar, nahaq vergilərin sayı artar" [10, 103].

Qulam sahibi tərəfindən satıla bilər və ya başqasına hədiyyə oluna bilərdi. Göründüyü kimi qulamlar sahib dəyişdirə bilərdilər. Bu sahibinin rızası və ya satılığa çıxarılması şəklində ola biləcəyi kimi, hökmdarın tələbi üzərinə və ya yuxarıda gördüyümüz kimi təltiflə xidmətə alınması şəklində ola bilərdi. Ancaq qulamın sahibi kim olursa olsun, ona pis rəftar olunmamalı idi. Əgər qulama qarşı pis rəftar olarsa, bu zaman möhtəsib müdaxilə edə bilərdi. Bu müdaxilə, kölə haqsız rəftara məruz qaldığı zaman edilməkdə idi. Nizamülmülkə görə bəndələr və xidmətkarlar xidmətlərinin mükafatını görməli və təltif edilməlidirlər. Səbəbsiz yerə və qəsdən qüsurlaşdıranlar da qəbahətləri ölçüsündə cəzalandırılmalıdırlar ki, bəndələrin xidmətə həvəsləri artsın. Cəzalandırılan qəbahətliyə qorxuları artar və dövlət işləri də yoluna girər [10, 102].

Qulamların qiymətinə gəlinə, bu zamana və şərtlərə görə dəyişirdi. Bir savaştan bol miqdarda əsir əldə edilincə, qiymətlər aşağı düşürdü. Normal zamanlarda kölə qiymətləri, fiziki quruluşları, görünüşləri və bir sənətə sahib olub-olmadıqlarına görə dəyişirdi [8, 297]. Bir əsirin və qulun qulam olaraq qiyməti 100 dinar idi [6, 297]. Bu o dövrdə bir atın puluna bərabər idi. Əsirlər və qulların sağlamlığı və fiziki quruluşu da müəyyənləşdirici rol oynayırdı. Başqa bir məsələ də, qulamların sahiblərindən nə qədər maaş aldıkları məsələsidir. Nizamülmülkə görə ordu "iqta əhli" və "maaş əhli" olmaq üzərə başlıca iki hissədən əmələ gəlirdi. Əmirlik rütbəsinə çatmamış qulamlar maaş əhlini edir, əmirlik rütbəsinə çatan qulamlar isə ayrıca maaş yerinə iqta alırdılar. Bəzən bir əmirə bir və ya bir neçə əyalətin birdən iqta edildiği olurdu. Sultan Bərkyaruq dövründə əmir Ünər Fars və İraq əyalətlərini iqta olaraq almışdır ki, bu vilayətlərin illik gəliri 1.000.000 dinardan çox idi [6, 257]. Dövlət xəzinəsindən maaş alan komandanlara gəlinə, Nizamülmülkün onlara yüksək maaş verildiyini və bunun müqabilində onlardan hökmdarın gözünə girə bil-mək üçün mümkün olduğu qədər çox qulam satın almaları lazım olduğunu bəyan etməsindən başqa əlimizdə dəqiq məlumat yoxdur [10, 99].

Qulam hərbi sistemi ən bahalı hərbi sistem idi. Qulam aylıq maaşdan başqa əmrinə tabe olduğu dövlət və şəxslər tərəfindən bütün xərcləri ödənən əsgər hesab edilirdi. Nizamülmülkün əmrindəki 1.000 nəfərlik qulam ordusunun illik xərcləri 200.000 dinar idi [6, 246]. Anadolunun fəthində rol oynayıb İbn Xan adlı bir türkmən bəyinin Hələb hakimi Atıyyə ilə bağladığı müqaviləyə görə əmrindəki 500 oğuz qulamı üçün ayda 11.000 dinar alırdı [6, 246]. Sədrəddin əl-Hüseyniyə görə, Məlikşah zamanında orduya maaş olaraq ildə 600.000 dinardan artıq pul ödənilirdi. Məlikşahın xəzinədarı Tacülmülkün Nizamülmülk haqqında onun fəqihlərə, sufilərə hər il 300.000 dinar sərf etdiyini, bu pulu orduya sərf edərlərsə, Konstantiniyyə (İstanbul) surlarını fəth edə biləcəkləri şikayəti üzərinə Nizamülmülk Sultana belə cavab verir: “Ey Sultanülaləmin! Tanrı sənə və mənə qullarından heç kimsəyə nəsib olmayan lütf və ihsan vermişdir. Buna müqabil sən o Tanrının dinini ilaya çalışan, onun əziz kitabına uyanlara ildə üç yüz min dinar sərf etsən çoxmudur? Sən hər il əsgərlərə bunun iki mislini sərf edirsən” [3, 46].

Səlcuqlular dövründə qulam sisteminə verilən böyük əhəmiyyət nəticəsində bir müddət sonra dövlətin siyasi, idari, mülki, xüsusilə də hərbi sahəsində böyük qulam işçi gücü meydana gəlmişdi. Bir qayda olaraq Sultan Toğrul zamanından Səlcuqlu haciblərinin qulamlar arasından çıxdığı məlumdur. Sav Təgin, Ərdəm, Xumar Daş, Bəy Təgin, Yaruq Təqin, Porsuq kimi Toğrul Bəy Alp Arslan dövrünün komandan və hacibləri qulam əsilli idilər [8, 298]. Candar vəzifəsini icra edən daha sonra Sultan Məlikşah tərəfindən oğlu Bərkəyaruqa atabəy təyin edilən Gümüş Təgin, Bağdad şahnesi Gövhəreyn Səlcuqlular dövrünün məşhur komandanları olub qulam sistemində yetişmişdilər [8, 298].

Səlcuqlu dövlətinin sonlarına yaxın qulamlar və ya məmlüklər dövlətin siyasi və hərbi işlərini tamamilə öz əllərinə almış, Səlcuqlu şahzadə və sultanlarını öz əllərində oyuncağa çevirmişdilər. İraq Səlcuqlu dövlətinin məmlüklərinin vəziyyətindən xəbər verən Məhəmməd əl-Ravəndi məmlüklərin iqta torpaqlarını istədikləri kimi paylaşması haqqında məlumat verir [11, 309]. Bir məsələni də qeyd etmək lazımdır ki, qulamlar arasında irsi hakimiyyətə az rast gəlirik. Qulam olduqları halda atabəy ünvanı əldə edənlərin irsi hakimiyyəti olduğunu bilirik. Ancaq əyalət və iqta sahibi olan qulamların çoxunun irsi hakimiyyəti olmamışdır [8, 299]. Qulamların dövlət daxilində geniş səlahiyyətlərə sahib olması, güc və qüdrətlərinin artması və müstəqil hərbi dəstələrə sahib olmaları onlara dövlət işlərinə yaxından müdaxilə etmək imkanı vermişdir.

Beləliklə, araşdırma nəticəsində bəlli olur ki, Səlcuqlu dövlətində qulam sistemi inkişaf edərək türklər üçün böyük əhəmiyyət kəsb edən müəssisə olmuşdur. Bunun səbəbi isə Səlcuqlu dövlətində qulam sisteminə daxil olan bir qulun dövlətin ən yüksək vəzifələrində çalışmaq imkanının olması idi. Türk qulam sistemi həqiqətən də qabiliyyəti və bacarığı ilə seçilən qulamlar üçün hər cür imkanlar açmışdır. Xarəzmşahlar, Azərbaycan Atabəyləri, Qəznəvilər əsliyində qulam dövlətləri idilər.

ƏDƏBİYYAT

1. Ahmed bin Mahmud. Selçuk-name. II cild, İstanbul: 1001 kitab, 1977, 204 s.
2. Bünyadov Z.. Azərbaycan Atabəyləri dövləti (1136-1225-ci illər). Bakı: Şərq-Qərb, 2007, 312 s.
3. El-Hüseyni Sadruddin Ebul-Hasan Ali ibn Nasir ibn Ali. Ahbar üd-devlet is-Selçukiyye. Ankara: Türk Tarih Kurumu”, 1943, 150 s.
4. Gök H. İ. Musul Atabegliği: Zengilər (Musul kolu: 1146-1233). Ankara, TTK yayınları, 2013, 194 s.
5. İbn əl-Əsir. Əl-kamil-fı-t-tarix. Ərəbcədən tərcümə Z.Bünyadovundur. Bakı: Şur, 1996, 192 s.
6. Köymen M.A.. Büyük Selçuklu İmperatorluğu tarihi. Alp Arslan və zamanı. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2016, 532 s.
7. Merçil E. Qulam. İslam Ansiklopedisi, Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi. İstanbul, 1996. Web adresi: <https://islamansiklopedisi.org.tr/gulam#2>
8. Nəcəf Ə.N. Səlcuqlular dövləti və Atabəyləri tarixi (Oğuzların ortaya çıxmasından – XIV əsrə qədər). Bakı: Qanun, 2010, 756 s.
9. Nizamülmülk. Siyasətnamə. Farsca aslından çeviren Mehmet Taha Ayar. Ankara: Türkiye İş Bankası Kültür yayınları, 2009, 352s
10. Nizamülmülk. Siyasətnamə. Bakı: Çıraq, 2007, 273 s.
11. Ravendi. Rahat-üs-sudur və Ayet-üs-Sürur, türkçeye çeviren Ahmet Ateş, c.I, Ankara: TTK yayınları, 1957, 258 s. c.II, Ankara: TTK yayınları, 1960, 459 s.
12. Reşideddin Fazlullah. Cami üt-Təvarih: Zikr-i Tarih-i Al-i Selçuk.Tercümə ve notlar: Erkan Göksu, Hüseyin Güneş: İstanbul: Bilge Kültür Sanat, 2014, 208 s.

РАЗВИТИЕ ГУЛЯМСКОГО СИСТЕМА В ВЕЛИКОЙ СЕЛЬДЖУКСКОЙ ИМПЕРИИ И АЗЕРБАЙДЖАНСКОЕ ГОСУДАРСТВО АТАБЕКОВ

Н.ХАМИДОВА

РЕЗЮМЕ

Великое сельджукское государство, возникшее в XI веке, не только создало некоторые нововведения в государственном устройстве и военной системе Ближнего и Среднего Востока, но и извлекло пользу из местных традиций с течением времени, что привело к созданию идеального механизма управления. Одним из таких военных учреждений является гулямская система. Наряду с историей гулямского система и его значением в военной организации сельджуков в статье анализируются его эволюционные процессы в Азербайджанское государство Атабеков, возникшие в результате упадка этой империи, на основе первоисточников и важных исследовательских работ.

Ключевые слова: империя сельджуков, военная система сельджуков, администрация Гулама, Низам уль-Мульк

THE GREAT SELJUK EMPIRE AND THE DEVELOPMENT OF THE SLAVE SYSTEM IN THE ATABEGS OF AZERBAIJAN

N.HAMIDOVA

SUMMARY

The Great Seljuk state, which emerged in the 11th century, not only created certain innovations in the state structure and military system of the Near and Middle East, but also benefited from local traditions over time, resulting in a perfect governance mechanism. One such military institution is the slave system. We attempted to analyze the history and the evolutionary process of the slave system and its role in the Seljuk military organization and Atabegs of Azerbaijan, which emerged as a result of the decline of this empire on the basis of primary sources and important research works.

Keywords: Seljuk Empire, Seljuks military system, Ghulam administration, Nizam ul-Mulk

ŞƏRQŞÜNASLIQ

UOT 81`34

FARS DİLİNDƏ// ع ҺƏRFLƏRİNİN
REKURSİYADA OMOFON YARATMASI

Ə.B.MƏMMƏDOVA

Bakı Dövlət Universiteti

kamillik@mail.ru

Ərəb əlifbasından istifadə edən fars dilinin əsas xüsusiyyətlərindən biri bu dildə grafika əsasında yaranan omofonların çox olmasıdır. Tədqiqat göstərir ki, fonetik prinsiplər əsasında formalaşan əlifbaya malik dillərin lüğət fondunda omofonlar yox dərəcəsindədir. Ərəb əlifbasından istifadə edən fars dili ərəb hərflərinin hesabına omofonlarla zəngindir. Bu məqalədə rekursda ع// ع (“əyn” və “həmze”) hərflərinin verdiyi səsin /ʔ/ əsasında yaranan omofonlardan bəhs edilir. Bu hərflər eyni bir səsi ifadə etdiyindən kontekst, mətn olmadıqda tələffüz edilən sözü məhz hansı hərflə yazma çətinlik törədir və problem yaradır.

Açar sözlər: fars dili, rekursiya, ərəb əlifbası, omofon, tələffüz, hərf, samit, fonem

Farslar ərəb əlifbasından istifadə etsələr də bu hərflərin bəzilərinin verdikləri səsləri ərəblər kimi deyil, öz artikulyasiya bazalarına uyğun şəkildə tələffüz edirlər. Elə bu zaman yazılışa, mənaya görə müxtəlif, tələffüzə görə isə eyni cür sözlər, leksemlər formalaşır. Belə sözlər dilçilik ədəbiyyatında omofonlar adlanırlar.

“Omofonlar - yazılış və məna cəhətdən fərqli, tələffüzə görə eyni olan müxtəlif morfoloji tərkibli leksemlərdir. İngiliscə - homophones; fransızca – homophones adlanırlar”(1, 288; 2, 220; 3,35; 10, 230). Yunanca “homos” – oxşar; “fonem”- səs sözlərinin birləşməsindən əmələ gələrək, “oxşar səslənmə” mənasına gəlir. Bunlar fonetik cəhətdən eyni cür səslənən, ancaq müxtəlif mənalar ifadə edib, fərqli şəkildə yazılan sözlərdir. Məs.: ingilis dilində /peace/ sülh; /piece/ parça (3, 35) . Omofonlar, omonimlər, omoqraflar, cinaslar hər biri ayrı-ayrı dil hadisələri olduğundan dilçilik lüğətlərində, ensiklopediyalarda onların hər birinə ayrıca tərif verilmiş və ayrı-ayrılıqda izah olunmuşlar. Lakin Azərbaycan və fars dillərində əlaqədar ədəbiyyatda bunlar arasında o qədər də ciddi fərq qoyulmur, demək olar ki, hər iki dildə bunların hamısı omonimlər başlığı altında tədqiq olunur. Fonetik prinsiplərə əsaslanan əlifbaya malik

dillərin lüğət tərkibində omofonlar, demək olar ki, ya yoxdur, ya da cüzi miqdardadır. Fars dilinin istifadə etdiyi qeyri-fonetik əsaslı ərəb qrafikasının xüsusiyyətlərindən asılı olaraq bu dil omofonlarla zəngindir (10, 231).

Fars dilinin omofonlarının çətinliyini, vacibliyini başa düşən bu dili təlim və tədris edən mütəxəssislər həmişə omofonları öyrənməyin vacibliyindən bəhs etmiş, müxtəlif məqsədli və xarakterli imtahanlar vaxtı qarşıdakının biliyini yoxlamaq üçün omofonlardan geniş (testlər, suallar şəklində) istifadə etmişlər. İnternet səhifələrində verilən az miqdar omofonları təqdim edənlər isə heç vaxt omonim, omoqraf, omofon və cinaslar, ikili və daha artıq yazılış variant olan sözlər arasında fərq qoymamışlar. Lakin bilmək lazımdır ki, bunların hər biri ayrı-ayrı leksik qruplar olduğundan, ayrı-ayrı da tədqiqat obyektinə cəlb edilməlidirlər.

ξ və ε hərfliyinin verdiyi səs ərəb dilində müxtəlif məxrəclərdə tələffüz olunur. Ərəb dilində xüsusi gərginliklə tələffüz olunan bu boğaz samitləri haqqında qədim zamanlardan bəri tədqiqatçılar fikir söyləmiş, qeydlər etmişlər. Fikrimizcə, bu “həmzə”nin çətin səs olması ilə əlaqədardır. Buna görə də “həmzə” ərəb dilində hazırda mühüm tədqiqat obyektinə çevrilmişdir. Məxrəcinə, ərəb leksikoqrafyasındakı mövqeyinə, orfoqrafyasına bir sıra tədqiqat işləri həsr edilmişdir. Dünyaca məşhur ensiklopedik alim Əbu Əli ibn Sina “Əsbab-e hodus - əl - horuf və ya məxarec –ol- horuf” /Səslərin əmələ gəlməsi səbəbi və ya artikulyasiyası/ adlı risaləsində qeyd edir ki, “ərəb dilinin samitlər sistemində ən çox işlənən həflər ع /ya/ , و /vav/ və ه /həmzə/- dir ” (5. 12). Qeyd etmək lazımdır ki, fars dilində həm “əyn”, həm də “həmzə” həflərinin verdiyi səs eyni bir səs /h/ fonemidir. Bu fonem fars dilində həmişə samit səs kimi tələffüz edilmir. Onun tələffüzü fonetik mövqeyindən, qonşuluq etdiyi səslərin növü və keyfiyyətindən asılı olur. Samitlərdən əvvəl gəldikdə bu fonemin tələffüzündə kəsiklik yarandığı halda saitlər əhatəsində isə adətən onların tələffüz məxrəci ilə birləşir. Ərəb dilində “tələffüzü xüsusi gərginliklə əlaqədar olan /h/ samiti sərt, partlayışlı, boğaz samitidir. Tələffüz zamanı qırtlaq əzələləri tam kip vəziyyət aldıqdan bir qədər sonra dərhal boşalır, hava cərəyanı səs tellərində titrəyiş əmələ gətirməklə partlayışlı samit meydana çıxır” (16, 18).

Bu hərfin ərəb dilində verdiyi səs rus, fars və ingilis dillərində öz qarşılığını tapa bilmir. Belə ki, ərəb dilində bu səsi tələffüz edərkən “ sanki səsi “boğazda qaynadırlar” (8, 16). Azərbaycan dilində isə bəzi hallarda bu həflərin qarşılığı bizdə yaxın zamanlara kimi /h/ apostrof işarəsi ilə realizə (məs.: mə’dən. şö’lə, şe’r, mə’lum və s.) olunurdu (11, 198). Fars dilində bu iki ərəb dilindən alınmış samitin yaratdığı omofonların tədqiqindən maraqlı nəticələr əldə edilmişdir. /h/ foneminin qrafikadakı ələmətləri olan ξ və ε həfləri fars leksemlərinin həm anlaut, həm rekurs, həm də ortasında gələ bilirlər. Bu qrafik nümunələrin yaratdığı omofonlar 2, 3, 4, 5, 6, hətta 7 variantda yazıla bilirlər. Ümumiyyətlə, biz tədqiqatımızı Əliəkbər Dehxodanın 14 cildlik bir dilli izahlı “Lüğətnamə”si (6), Məhəmməd Moinin 6 cildlik “Fərhənf-e zəban-e farsi” (7), Həsən Ənvərinin 8 cildlik “Fərhəng-e bozorg-e soxən”(4) lüğətləri və müxtəlif

bədii ədəbiyyat əsərləri əsasında aparmışıq. Araşdırma göstərir ki, fars dilində ع və ؤ əsaslı 842 omofon mövcuddur. Nəticələr aşağıdakı cədvəldə əks olunmuşdur:

2 yazı şəkili omof.	3 yazı şəkili omof.	4 yazı şəkili omof.	5 yazı şəkili omof.	6 yazı şəkili omof.	7 yazı şəkili omof.
310	24	22	5	5	1
620	72	88	25	30	7

Cədvəldən görüldüyü kimi eyni cür tələffüz edilən bir sözün bu qədər variantlarla yazıla bilməsi imkanı əlifbanın böyük anlamda çatışmazlığı, yazının çətinliyidir. Biz bu məqələmizdə bu iki hərfin yaratdığı bütün omofonlardan deyil, yalnız rekursiyada, söz sonunda gələn iki fərqli samitin yaratdığı omofonlardan bəhs edəcəyik. Burada yalnız 2 yazı şəkli olan ʾ /əleflə/ başlayan başqa sözlə, anlautda “əlef”, rekursiyada “həmze” və “əyn” olan omofonlardan danışaraq, bədii əsərlərdən topladığımız nümunələrin kiçik bir hissəsini sizə təqdim etməklə bu leksik vahidlərin, omofonların həqiqətən fars dilinin lüğət tərkibində olduğunu sərgiləməyə, sübut etməyə çalışmışıq.

ء// **omofonlarının nümunələrlə şərh:**

1. **ابتداء** *ebteda'* [ər. zərf; ər. is. is.] əvvəl, əvvəlcə; başlanğıc, başlama

ابتداء من شروع به سخن گفتن کردم و بعدا او ادامه داد. (جمال زاده)

/ Əvvəlcə mən danışmağa başladım, sonra o davam etdi./

2. **ابتداء** *ebteda'* [ər. f. is.] yeni bir şey yaratma; yenilik əmələ gətirmə

بعضی از شاعران... در *ابتداء* این ترتیب ... پای از منهج کلام قویم یک سو نهاده اند. (شمس قیس)

/Şairlərin bəziləri... bu yeni üsulun tərtibində... sözü aydın, düz ifadə etmək tərzindən açıq, aşkar yayınırlar./

1. **ابتلاء** *ebtela'* [ər. f. is.] düçar olma; mübtələ olma; əziyyət, zəhmət çəkmə

در اثر *ابتلاء* به درد چشم ... چیزی نمی دید. (مشفق کاظمی)

/Göz xəstəliyinə tutulduğundan gözləri heç nə görmürdü./

2. **ابتلاع** *ebtela'* [ər. f. is.] udma, içəri ötürmə

حلقوم از ابتلاى یبوست در *ابتلاع* آب دهان عاجز گشت. (خنجی)

/Hulqumu (boğazı) şişdiyindən ağzının suyunu udmaqda acizlik çəkirdi./

1. **ابداء** *abda'* [ər. f. is.] aşkar etmə; bildirmə, izhar etmə

در *ابداء* عذر خویش به تعریض ذکر او می کرد. (وراوینی)

/Öz üzrünü bildirdikdə (üzr istədikdə) eyhamla onun adını çəkirdi./

2. **ابداع** *abda'* [ər. f. is.] yeni bir şey yaratma; yenilik icad etmə

تقلید و تکرار ... هرگز ارزش و اعتبار خلق و *ابداع* را ندارد. (خانلری)

/Təqlid və təkrar... heç vaxt yaradıcılıqda, yeni bir şey yaratma qiymətində, dərəcəsində olmaz./

1. **اسماء** *asma'* [ər. is.] adlar (اسم - in cəmi)

اسامی علمایی که اعظم همه بودند، به سرزمین ایران متعلق است، مثل *اسماء* رازی و ابن سینا و

/Hamıdan əzəmətli alim adları İran torpağına aiddir ki, bunlardan İbn Sina, Razi və Birununin adlarını misal çəkmək olar. /

2. اسما [ər. is.] qulaqlar (سمع - in cəmi)

هر کاری را در روزگار اشاره و قراری مقرر است که تجاوز از آن مکروه طباع و ناپسند اسما خواهد بود. (قائم مقام)

/Bu dünyada hər bir işin öz qaydası, qanunu və xüsusiyyəti vardır, onu aşmaq, riayət etməmək ikrah hissi yaratmaqla yanaşı qulağa da xoş gəlməz./

1. اثناء [ər. is.] anlar, vaxtlar, vaxt (nin cəmi)

در این اثناء صدای دلخراشی به گوشمان رسید. (جمال زاده)

/Bu vaxt ürək parçalayan bir səs eşitdik./

Qeyd etmək lazımdır ki, ərəb dilindən alınmış cəm şəklində olan **اثناء** leksemi Azərbaycan və fars dillərində tək mənasında işlədilir.

2. اصناع [ər. is.] incə işlərlə məşğul olan; sənətinin gözəl bilicisi

در آن شهر همه وی را می شناختند و احترامی قابل بودند، چون استاد بی نظیری **اصناع** کار ها پیش بود. (طالبوف)

/O şəhərdə hamı onu tanıyır və hörmət edirdilər. Çünki sənətinin, işlərinin gözəl, misilsiz bilicisi bir sənətkar idi./

1. اثناء [ər. f. is.] dua- sənə etmə; dua etmə, sitayiş etmə

افاضل جهان و شعرای عصر ... در **اثناء** و اطرای او قصاید پرداختتد. (جرفازقانی)

/Dünyanın fəzil insanları, əsrinin şairləri onun mədhinə, sitayişinə qəsidələr həsr etdilər./

2. اصناع [ər. f. is.] kömək etmə, yardım etmə; birinə sənət öyrətmə

Əli Əkbər Dehxoda 14 cildlik “Lügətnamə”sində bu söz maddəsinin izahı üçün “منتی الارب” - ə əsaslanaraq aşağıdakı şərh vermişdir:

اصناع – یاری کردن کسی را ؛ آموختن نادان کاری را. (لغتنامه ، ج . 2 ، ص. 2403)

/esna’ – birinə kömək etmə; nadana nə isə öyrətmək/

1. اجزاء [ər. is.] hissələr; parçalar; əzalar

نگاهش را... بر من دوخت و **اجزای** صورتش در هم رفت... (جمال زاده)

/Baxışlarını... mənə zillədi və üzünün cizgiləri dəyişdi... /

2. اجزاء [ər. is.] süleyman daşı; yarımqiymətli daş

معدن **اجزاء** در بیشتر بلاد باشد، اما بهترین انواع آن یمنی باشد. (ابول قاسم کاشانی)

/Bir çox ölkələrdə süleyman daşı mədənləri vardır, lakin onların ən yaxşı növləri Yəməndə olanlardır./

1. ارتجاع [ər. f. is.] ümid etmə; ümidlənmə

هر گه که... **ارتجای** حاجتمندان به خدمت خویش بیند، رحیم ... گردد. (وراوینی)

/Ümidlənməmiş ehtiyaçlıları öz qarşısında görəndə mərhəmətli... olurdu./

2. ارتجاع [ər. f. is.] irtica; elastiklik, əvvəlki halına dönmə

به هر چیزی که رنگ اسلامی دارد نام **ارتجاع** و تأخر می دهند (مطهری)

/İslam rənginə çalan hər şeyə geridə qalmış və irtica adı verirlər./

1. ارتداء [ər. f. is.] çadra örtmə; başa örtük salma

خانم مدرس فرنگی با دیدن مینا ی کوجولو با **ارتداء** و چادر بر سر باعصبانیت از پدرش پرسید... (مدرس)

/Avropalı müllimə balaca Minanı çadralı və başı örtülü gördükdə əsəbiliklə atasında soruşdu.../

2. ارتداد *erteda'* [ər. f. is.] çəkinmə; qorunma; əl çəkmə

چنان خواند خطبه را که از استماع آن، متنسکان را انتفاع باشد و متهتکان را **ارتداد**. (وطواط)

/Elə moizə etdi ki, onu eşidən ibadət əhli faydalandı, günahkarlar isə işlərindən əl çəkdilər./

1. ارتضاء *erteza'* [ər. f. is.] bəyənmə; sevinmə; razı qalma

از قبول هر مسلکی **جز ارتضای** خاطر و بهتر زیستن... منظوری نبوده است. (شهری)

/Onun hər işlə razılaşmasında bir qədər rahatlanmaq və daha yaxşı yaşamaqdan.... başqa məqsədi olmamışdır./

2. ارتضاع *erteza'* [ər. f. is.] süd əmmə

ارتضاع طفل مقبول است که بیشتر از دو سال نباشد. (مصدق)

/Körpənin (anadan) süd əmməsi iki ildən artıq olmaması yaxşıdır./

1. ارجاء *erca'* [ər. f. is.] ümidvar etmə; imidləndirmə

هر که خواهی می باز طلب و می باز جوی... از آنکه **ارجاء** کرده ای و دور داشته ای. (میبیدی)

/Ümidvar edib, uzaqlaşdırdıqlarından kimi istəyirsən axtar, çağır... /

2. ارجاء *erca'* [ər. f. is.] birinə iş tapşırma; kiminsə öhdəsinə iş qoyma

محکمه قرار **ارجاء** به محکمه شرع صادر کرد. (مستقی)

/Məhkəmə bu işin şəriət məhkəməsinə tapşırılması qərarını çıxardı./

1. ارضاء *erza'* [ər. f. is.] razı etmə; yerinə yetirmə

تمام کامیابی های سالهای بعدی او **ارضاء** همین آرزو بود. (شکوفایی)

/Onun sonrakı illərdəki xoşbəxtlikləri bu arzusunun yerinə yetirilməsindən idi./

2. ارضاع *erza'* [ər. f. is.] süd vermə

در احکام راجع به قصاص و ... **ارضاع** و نکاح... آنچه در قوانین بود منسوخ می شد. (زرین کوب)

/Dini ehkamdakı qısas və ... süd haqqı vermə və nikah bərasindəkilər qanunlar ləğv olundu (qüvvədən düşdü. /

1. استشفاء *esteşfa'* [ər. f. is.] şəfa istəmə; sağlamlıq arzulama

ای پروردگار **استشفای** تمام مریض ها وابسته به همت عالی شماست. (شهری)

/Allahım, bütün xəstələrin şəfa tapması Sizin uca inayətinizə bağlıdır./

2. استشفاع *esteşfa'* [ər. f. is.] bağışlanma diləmə; kimi isə bağışlama

هنگامی که انسان... **استشفاع** می کند، باید توجهش به خدا... باشد. (مطهری)

/İnsan bağışlanma dilədikdə... bütün diqqəti ... Allaha yönəlməlidir. /

1. اشباء *eşba'* [ər. f. is.] vermə; bağışlama; hörmət etmə; əzizləmə; bənzəmə

پسرانش به پدر خیلی شباهت و **اشباء** بودند. (شهری)

/Oğlanları atalarına çox oxşar və bənzər idilər. /

2. اشباع *eşba'* [ər. f. is.] uzun-uzadı, təfsilatlı; qısa saitə uzun saitə keçməsi

(dilç.)

سعی می کنم مطالب **اشباع** و قصر و بلندی و کوتاهی ... نداشته باشد. (مستوفی)

/Anladacaqlarımın təfsilatsız və qısa, uzun deyil, kəsə olmasına çalışacağam./

1. اشیاء *aşya'* [ər. is.] şeylər, əşyalar

اسکندر در پرسپولیس... **اشیای** قیمتی... به دست آورد. (جمال زاده)

/İskəndər Persepolisə... qiymətli əşyalar... əldə etdi./

2. اتباع *aşya*' [ər. is.] ardıcılalar

اتباع و **اشیاع** او را همه طبیعت بر حسب ارادات او کرد. (آفسرای)

/Ardınca gedənlər, müridləri onu əzmkar iradəsinə görə izləyirdilər./

1. اصفا *esqa* [ər. f. is.] eşitmə, dinləmə

پدرجان، من برای **اصفا** فرمایشات شما حاضر، بفرمایید. (مشفق کاظمی)

/Atacan, mən sizin buyurduqlarınızı dinləməyə hazırım, buyurun./

2. اصقاع *esqa*' [ər. is.] yer, məkan, mülk

مردان او تا به حدود چین و **اصقاع** مشرق... به حرمت وجود مبارک او معزز و مکرمند. (زرین کوب)

/Onun mübarək vücudunun hörməti, izzəti sayəsində müridləri şərq torpaqları və Çinə qədər möhtərəm və əziz sayılırlar. /

1. افتراء *leftera*' [ər. f. is.] iftira atma, böhtanlama

فهمیدم که هر چه به او نسبت می دادند، **افتراء** و بهتان محض بوده. (هدایت)

/Ona aid edilən hər şeyin sırf böhtan və iftira olduğunu başa düşdüm. /

2. افتراء *leftera*' [ər. f. is.] yenilik gətirmə; pozulma

در وصف این حال، قصاید غزّا و معانی عذرا اختراع و **افتراء** کردند. (جرفادقانی)

/Bu halı vəsf etmək, qələmə almaq üçün çox gözəl qəsidələr, bir mənalar, yeniliklər yaratdılar./

1. اقتناء *eqtena*' [ər. f. is.] hazırlama; əldə etmə; qazanma

از این **اقتناء** علم معانی اصول نیکو نامی ... می جوید. (وراوینی)

/Bu natiqlik sənətini əldə etməklə... yaxşı ad qazanma yolunu axtarır./

2. اقتناء *eqtena*' [ər. f. is.] qənaət etmə; əlində olanla kifayətlənmə

هر که در زندگی با **اقتناء** می سازد، دست احتیاج پیش دگران باز نکند ابد. (مستفتی)

/Həyatda qənaətlə dolanan heç vaxt başqalarının qarşısında ehtiyac əlini açmaz. /

1. انتفاء *entefa*' [ər. f. is.] inkar etmə, rədd etmə

در "سعی" از مقصود خویش می گریزیم، و عملی می کنیم که هدفش **انتفاء** خویش است. (آل احمد)

/Çalışmalarımızla öz məqsədimizdən uzaqlaşır, gördüyümüz işlər isə özümüzü inkar etməkdir. /

2. انطفاء *entefa*' [ər. f. is.] sönmə; söndürülmə

پس از... **انطفاء** چراغ ها و روشنی صبح ... به منزل بر گشتم. (امین الدوله)

/Sonra... çıraqlar sönüb, səbh işıqlananda ... evə qayıtdım. /

3. انتفاع *entefa*' [ər. f. is.] faydalanma, mənfəət götürmə

باید روزی از علم خود را اگر هم برای **انتفاع** دیگران نباشد، اقلا برای استفاده ی شخصی به کار بیند. (اقبال)

/ Öz elmini başqalarının faydası üçün işlədə bilmirsə, heç olmasa gərək özü ondan bir xeyir görməyə çalışsın. /

1. انواء *ənva*' [ər. is.] yağışlar; sellər; ulduzlar

از زیادی **انواء** رودخانه از کرانه های در رفته بود. (جرفادقانی)

/Yağışların çoxluğundan çay sərhədlərindən, yatağından çıxmışdı./

2. انواء *ənva*' [ər. is.] növlər; müxtəlif şeylər

ایشان... شرح همه جانبه راجع به **انواء** و اقسام پارچه ها بیان فرمودند. (بزرگ علوی)

/Onlar... parçaların növləri, cinsləri haqqında ətraflı, hərtərəfli məlumat

verdilər./

Nəticə. Burada böyük dəryadan kiçik bir hissəni təqdim etdik. Gələcəkdə bu iş samballı bir lüğət şəklində tədqiqatçıların, bu dili əsaslı öyrənmək istəyənlərin, ixtiyarına veriləcəkdir. Tədqiqat göstərir ki, fars dili omofonlarla zəngin bir dildir. Bu da fars dilinin tədris, təlim və öyrənilməsi işində ciddi çətinliklər törədir. Ona görə də bu problemi daha ətraflı araşdırmaq, tədqiq etmək şərqşünaslar qarşısında duran həll edilməsi vacib olan məsələlərdəndir.

ƏDƏBİYYAT

1. Ахманова О.С. Словарь лингвистических терминов. М.: Советская энциклопедия, 1966, с. 606
2. David K.ş A Dictionary of Linguistics and Phonetics. Fifth Edition, Blackwell Publishing, 2003, 508 s.
3. Dilçilik Ensiklopediyası, 2-ci cild (dərslük). F.Y.Veysəllinin müəllifliyi və redaktorluğu ilə, Bakı: Mütərcim, 2008, 519 s.
4. Həsən Ənvəri. Fərhəng-e bozorg-e soxən, həşt celdi, Tehran: nəşreyyat-e Soxən, 1381, 8592 s.
5. Əbu Əli ibn Sina. Əsbab-e hodus əl-horuf və ya məxarəc-ol-horuf, təshih və tərcümə-ye doktor Xanləri Pərviz Natel, Tehran: 1348, 85 s.
6. Dehxoda Əli Əkbər. Loğatname-ye Dehxoda, 14 celdi, Tehran: moəssese-ye enteşarat və daneşqah-e Tehran, 1372, 21149 s.
7. Məhəmməd Moın. Fərhən-e farsı, şeş celdi, Tehran, çapxane-ye Sepehr, 1364, 10760 s.
8. Məmmədov Ə. Ərəb dili (dərslük). Bakı: Maarif, 1998, 620 s.
9. Məmmədova Ə.B., Fars dilinin fonetik quruluşunda “həmzə”. s. 156-188 // AMEA-nın Şərqşünaslıq İnstitutu, “Şərq filologiyası məsələləri”, V buraxılış, Bakı: Əli nəşriyyat evi, 2010, 463 s.
10. Məmmədova Ə.B., Fars dilində /s/ əsaslı omofonlar. s. 229-319 // MEA-nın Şərqşünaslıq İnstitutu, “Şərq filologiyası məsələləri” (məqalələr toplusu), VII buraxılış. Bakı: MA Kompani, 2013, 542 s.
11. Məmmədova Ə.B. Fars dilində ξ // ϵ samitlərinin fonetik səciyyəsi və omofon yaratma xüsusiyyəti” s.197-200 // Akafemik A. Axundovun 85 illik yubileyinə həsr olunmuş “A. Axundov və Azərbaycan filologiyası” mövzulu Beynəlxalq elmi konfransın materialları. 24-25 aprel 2017. Bakı: Elm, 2017, 523 s.
12. Məmmədova Ə.B., Fars yazısında “əlef-e məğsure”(tətbiqi dilçilik müstəvisində). // Metafizika jurnalı, № 1, Bakı, 2020, s.25-42
13. Yədlollaş Səməre. Avaşənasi-ye zəban-e farsı, virayəş-e dovvom, Tehran, 1378, 195 s.

ϵ // ξ ОБРАЗУЮЩИЕСЯ ОМОФОНЫ В КОНЕЧНОМ ПОЗИЦИИ (РЕКУРСИИ) В ПЕРСИДСКОМ ЯЗЫКЕ

А.Б.МАМЕДОВА

РЕЗЮМЕ

В словарном составе языков, алфавит которых построен по фонетическому принципу, омофоны представленный очень малым количестве. Персидский язык благодаря арабскому алфавиту, который построен не на фонетической основе, очень богат омофонами.

Данной статье речь идет об особенностях произношения ϵ // ξ выражающих в звук /ʔ/. Как известно, эти буквы в персидском языке произносятся посредством единой

фонемы /ʔ/. В результате этого, вне предложения или контекста представляется, сложным определить с каким из двух букв пишется отдельно взятое слово.

Ключевые слова: персидский язык, рекурсия, арабский алфавит, омофоны произношение, буквы, согласные, фонемы

THE HOMOPHONE CREATION OF // ع ء LETTERS IN THE PERSIAN LANGUAGE RECURSION

A.B.MAMMADOVA

SUMMARY

One of the main features of the Persian language, which uses the Arabic alphabet, is that it has a large number of homophones based on graphics. The research shows that there are no homophones in the vocabulary of languages with an alphabet formed on the basis of phonetic principles. Persian, which uses the Arabic alphabet, is rich in homophones due to Arabic letters. This article discusses homophones based on the / ʔ / sound made by the letters ء // ع ("ayn" and "hämze") in recursion. These letters represent the same sound, and therefore, just the spelling of the word pronounced makes a problem in the absence of context or text.

Keywords: Persian language, recursion, Arabian alphabet, homophones, pronunciation, letters, consonants, phonemes

UOT 81

**URDU DİLİNDƏ İŞLƏNƏN
FARS MƏNŞƏLİ ALINMA SÖZLƏRİN QURULUŞCA NÖVLƏRİ****E.İBRAHİMOV**
Bakı Dövlət Universiteti
eibrahimov@bsu.edu.az

Urdu dilində olan fars alınmaları mənalara görə müxtəlif olduğu kimi, quruluşuna görə də müxtəlifdir. Urdu dilində vətəndaşlıq hüququ qazanmış fars mənşəli sözlərin bəziləri bir söz kökündən, bir qismi kök və şəkilçidən, bəziləri isə iki və daha artıq söz və şəkilçidən yaranmışdır. Quruluşuna görə isə fars mənşəli alınmalar üç növə ayrılır: sadə, düzəltmə və mürəkkəb. Bildiyimiz kimi sadə alınmalar elə sözlərdir ki, heç bir qrammatik şəkilçi qəbul etmədən əşyaların adlarını bildirir. Düzəltmə fars alınmaları elə sözlərdir ki, xarici əlamətlərlə, yəni sadə fars alınmalarının formasını dəyişməklə yaranır. Bu düzəltmə sözlər əsasən sözdüzəldici şəkilçilər vasitəsilə əmələ gəlir. mürəkkəb sözlər iki və daha artıq sözün birləşməsindən formalaşır və bu urdu dilində olan mürəkkəb fars alınmalarına da aiddir.

Açar sözlər: urdu dili, lüğət tərkibi, fars dili, alınma sözlər

Əsrlər boyu dünya xalqları arasında sıx qonşuluq, ictimai-siyasi, iqtisadi, elmi-texniki və mədəni əlaqələrin mövcud olması yeni dillərin də meydana gəlməsinə səbəb olmuşdur. Zaman keçdikcə millətlər, xalqlar arasında yaranmış əməkdaşlıq dillərin bir-birinə qarşılıqlı təsirinə və inkişafına şərait yaratmış, bir dildən digər dilə alınma sözlərin keçməsi, dillərin lüğət tərkibinin zənginləşməsində əsas rol oynamışdır. Bu mülahizələri nəzərə alaraq dünyadakı dillərin heç birini təmiz dil hesab etmək olmaz və dillərin əsas lüğət fondunda da alınma sözlərə rast gəlmək mümkündür. Bu sözləri urdu dili haqqında da demək mümkündür.

Məlumdur ki, urdu dili XIII əsrdə müsəlmanların Hind yarımadasına hərbi yürüşlərindən sonra yaranmışdır. Müsəlmanların hakim olduğu dövrlərdə İslam mədəniyyəti, o cümlədən də onların dili bütün yarımada da yerli xalqların həyatına təsir edərək dərin izlər buraxmışdır. Həmin dövrün də rəsmi dairələrində fars dilində danışılırdı və bu, o dövrün ədəbiyyatına da öz təsirini göstərmişdir. O dövrdə bir çox şah əsərlər də məhz fars dilində yazılmışdır. Urdu dilinin formalaşmasında və onun lüğət fondunun zənginləşməsində fars dilinin böyük təsiri olmuşdur və buna görə də urdu dilində fars mənşəli sözlərə rast gəlmək təbii haldır.

Fars dilindən urdu dilinə müstəqil leksik vahidlərlə yanaşı, sözdüzəldici

şəkilçilər də keçmişdir. Həm fars mənşəli sözlər, həm də sözdüzəldici şəkilçilər urdu dilinin orijinallığına, müstəqilliyinə əngəl törətməmiş, əksinə onun inkişafına və zənginləşməsinə səbəb olmuşdur.

Urdu dilində olan fars alınmaları mənalarına görə müxtəlif olduğu kimi, quruluşuna görə də müxtəlifdir. Urdu dilində vətəndaşlıq hüququ qazanmış fars mənşəli sözlərin bəziləri bir söz kökündən, bir qismi kök və şəkilçidən, bəziləri isə iki və daha artıq söz və şəkilçidən yaranmışdır. Bunları nəzərə alaraq, fars mənşəli alınmaları quruluşuna görə üç növə ayrılır: **sadə, düzəltmə və mürəkkəb.**

1. Bildiyimiz kimi sadə alınmalar elə sözlərdir ki, heç bir qrammatik şəkilçi qəbul etmədən əşyaların adlarını bildirir. Məsələn: آب [āb] – su, آواز [aavaaz] – səs, آزاد [azad] – azad, درد [dard] – ağrı, دیوان [divaan] – divan, دوست [dost] – dost, میز [mez] – masa, میدان [meydan] – meydan, مرد [mard] – kişi, نقشه [nakşa] – xəritə, کمر [kamar] – bel, دست [dast] – əl, گردن [qardan] – boyun, مهر [muhr] – möhür, کیوتر [kabutar] – göyərçin, نان [nan] – çörək

2. Düzəltmə fars alınmaları elə sözlərdir ki, xarici əlamətlərlə, yəni sadə fars alınmalarının formasını dəyişməklə yaranır. Bu düzəltmə sözlər əsasən sözdüzəldici şəkilçilər vasitəsilə əmələ gəlir. Bu şəkilçilərin urdu dilinə keçməsi və işlənməsi müxtəlif tarixi dövrlərdə baş vermişdir. Fars mənşəli sözdüzəldici şəkilçilər həm fars-ərəb mənşəli, həm də sanskrit mənşəli sözlərə qoşularaq yeni mənalı sözlər əmələ gətirir. Bu şəkilçilərin iştirakı vasitəsilə yaranmış yeni sözlərin sırasında kəmiyyət etibarını ilə daha çox isim və sifətlər üstünlük təşkil edir. Fars mənşəli şəkilçilərin çoxu mənsub olduğu dildə müstəqil leksik mənaya malik olduğu halda, urdu dilində şəkilçi kimi çıxış edir. Fars mənşəli düzəltmə sözlər aşağıdakı şəkilçilər vasitəsilə düzəlir:

چ [ça] – bu şəkilçi ilə kiçiltmə mənalı isimlər düzəlir. Məsələn: باغچه [bağiča] – bağça; میدانچه [meydança] – meydança; دبیچه [debaça] – giriş, ön söz və s.

انه [anā] – şəkilçisi isimlərə qoşularaq sifət və zərflər əmələ gətirir. Məsələn: مردانه [mardānā] – mərədcəsinə, kişi kimi; دوستانه [dostānā] – dostcasına; دلرانه [dilerānā] – qəhrəmancasına və s.

گر [qar] – şəkilçisi isimlərə qoşularaq sənət bildirən isimlər düzəldir. Məsələn: کارگر [kārqar] – işçi; زرگر [zarqar] – zərgər və s.

کش [kaş] – şəkilçisi vasitəsilə isimlərdən əlamət, keyfiyyət məzmunu ifadə edən sözlər düzəlir. Məsələn: دلکش [dilkaş] – sevimli; محنتکش [mehnatkaş] – zəhmətkeş və s.

زار [zār] – şəkilçisi vasitəsilə məkan, yer bildirən isimlər düzəlir. Məsələn: گلزار [qulzār] – güllük; چمنزار [çamanzār] – çəmənlik; سبزیزار [sabbzāzār] – yaşıllıq və s.

مند [mand] – şəkilçisi vasitəsilə isimlərdən sifət düzəlir. Məsələn: ہوشمند [huşmand] – ağıllı; کارمند [karmand] – işgüzar; ہنرمند [hunarmand] – qoçaq və s.

ستان [stān] – Bütün dillərdə olduğu kimi urdu dilində əsasən, yer, məkan, ölkə anlayışını ifadə edən yeni sözlər əmələ gətirir. Məsələn: Pakistan, Vazi-

ristan, قبرستان [kabristan] – qəbristanlıq; گلستان [qulistan] – gülüstan, güllük və s.

qin [qin] – İsimdən sifət əmələ gətirən şəkilçi olub qeyri-məhsuldarlığı ilə seçilir. Əsasən fars mənşəli sözlərə qoşularaq, əlamət, keyfiyyət, zahiri görkəm bildirir. Məsələn: غمگین [ğamqin] – qəmgin, شرمگین [şarmqin] – utancaq və s.

nāk [nāk] – İsimlərə qoşularaq sifət düzəldir. Şoukat Sabzvari “Urdu kavaid” (Urdu dilinin qrammatikası) kitabında qeyd edir ki, “nāk” şəkilçisi “qin” şəkilçisi ilə sinonimdir və eyni sözə qoşularaq, eyni mənada işlənir (6, 35). Məsələn: خطرناک [xatarnāk] – təhlükəli; خوفناک [xofnāk] – qorxulu; دردناک [dardnāk] – dərqli; غضبناک [ğazabnāk] – hirsli; شرمناک [şarmnāk] – utancaq; غمناک [ğamnāk] – qəmgin və s.

dan [dan] Fars dilində olduğu kimi urdu dilində də əşya, qab-qacaq, alət məzmunu ifadə edən yeni sözlər əmələ gətirir. Həm fars mənşəli, həm də sanskrit mənşəli sözlərə qoşulmaqla məhsuldarlığı ilə seçilir. Məsələn: نمک دان [namakdan] – duz qabı; آتش دان [atişdan] – soba; پھولدان [phuldan], گل دان [quldan] – güldan və s.

qir [qir] – əsasən, ərəb-fars mənşəli sözlərin sonuna artırılaraq insan, şəxs, əşya, meyil, həvəs, əlamət, keyfiyyət məzmunu bildirən isim və sifətlər düzəldir. Məsələn:

ماہی گیر [māhiqir] – balıqçı; کشتی گیر [kiştīqir] – güləşçi və s.

gah [gah] – Bu şəkilçi “-stan”, “-zar” kimi şəkilçilərlə sinonimlik təşkil edir. Əsasən, söz köklərinə qoşulub, yer, məkan, əşya anlayışı ifadə edən sözlər düzəldir. Məsələn: درگاه [darqāh] – 1) astana; 2) məhkəmə; بندرگاه [bandarqāh] – liman

dār [dār] – şəkilçisi vasitəsilə peşə, sənət, əqidə və s. bildirən həm isim, həm də sifət kimi fəaliyyət göstərən düzəltmə sözlər. Məsələn: سردار [sardār] – başçı; زمین دار [zamindār] – mülkədar; ذمہ دار [zimmādār] – məsuliyyətli; دھاری دار [dharidar] – dama-dama və s.

var [var] – isimdən sifət əmələ gətirən qeyri-məhsuldar şəkilçidir (6, 35). Məsələn: امیدوار [umidvar] – ümidvar; سخنور [suxanvar] – sözlü; طاقتور [takatvar] – güclü və s.

vār [vār] – bu şəkilçi “var” şəkilçisindən fərqli olaraq isimlərin sonuna artırılaraq zərf kimi işlənir [6, 209]. Məsələn: ہفتہ وار [hāftavār] – həftəlik; ماہ وار [māhvār] – aylıq; گروہ وار [quruhvār] – qrup şəklində və s.

kār [kār] – Mənbə dildə müstəqil söz kimi “iş” anlayışını bildirir. Urdu dilində isə müvafiq ad bildirən sözlərin sonuna artırılaraq peşə, sənət, insan, şəxs, əlamət, keyfiyyət, xüsusiyyət bildirən yeni sözlər əmələ gətirir. Məsələn: تجربہ کار [tacrubakar] – təcrübəli; کاشتکار [kaştkar] – əkinçi; آبادکار [abadkar] – sakin və s.

andā [andā] – şəkilçisi felin əsasına qoşularaq isim əmələ gətirir. Məsələn: فروشنده [faruşandā] – satıcı; آئیندہ [ayında] – gələcək

abad [abad] – Mənbə dildə olduğu kimi, urdu dilində həm müstəqil leksik mənaya malik söz kimi, həm də şəkilçi kimi çıxış edir. Müstəqil söz kimi,

“abad”, “abad olan yer”, “şəhər” mənalarında işlənir. Şəkilçi kimi isə isimlərin sonuna qoşularaq yer, məkan, yaşayış, ərazi bildirən leksik vahidlər – toponimlər əmələ gətirir. Məsələn: İslamabad, Heydarabad, Qasimabad və s.

آمیز [amiz] – Fars dilindəki “amuxtən” felinin kökü olan bu söz-şəkilçi müstəqil leksik mənaya malik olub, “qarışıq” mənasını ifadə edir. Urdu dilində də eyni lüğəvi mənaya malikdir və həm müstəqil söz, həm də şəkilçi qismində iştirak edir. Əsasən, ərəb və fars mənşəli sözlərə əlavə olunaraq, əlamət, keyfiyyət, xüsusiyyət mənalarını ifadə edir. Məsələn: حیرت آمیز [hayratamiz] – heyratamiz; دشنام آمیز [duşnamamiz] – təhqiramiz və s.

فشان [faşan] – Fars dilində “səpən”, “səpələyən”, “saçan” mənalarını verir. Bu söz-şəkilçi də urdu dilində də eyni lüğəvi mənaya malik olsa da, müstəqil söz kimi işlənir. Şəkilçi kimi isimlərə qoşularaq yeni mənalı sözlər əmələ gətirir. Məsələn: آتشفشان [ataşfaşan] – vulkan; جانفشان [canfaşan] – zəhmət və s.

خور [xor] – Farsca yemək mənasını bildirən “xordən” sözündəndir. Mənsub olduğu dildə leksik vahid kimi işlənən bu şəkilçi əsasən ərəb-fars sözlərinə qoşularaq yeni söz düzəldir. Məsələn: حرام خور [haramxor] – haram yeyən; سبزی خور [sabzixor] – tərəvəz yeyən; ماهی خور [mahixor] – balıq yeyən və s.

آور [avar] – Qeyri-məhsuldar şəkilçi olub, “avərdən” (gətirmək) sözündən əmələ gəlmişdir. Ərəb-fars mənşəli sözlərə qoşularaq əlamət, keyfiyyət, əşya, şəxs anlayışı yaradır. Məsələn: زور آور [zoravar] – məcburi; نام آور [namavar] – məşhur; زبان آور [zabanavar] – filoloq və s.

خانه [xānā] – Fars dilində müstəqil söz kimi işlənən və “ev” mənasında işlənən bu söz, urdu dilində də eyni mənani ifadə edir. Lakin fars dilindən fəqli olaraq urdu dilində müstəqil söz kimi əsasən klassik ədəbi nümunələrdə rast gəlinir. Urdu dilində daha çox söz-şəkilçi kimi işlənir və nisbətən məhsuldarlığı ilə seçilir. Həm fars, həm də sanskrit mənşəli sözlərə qoşularaq yer, məkan bildirən isimlər düzəldir. Məsələn: باورچی خانه [bavrxixana] – mətbəx, غسل خانه [ğuslxana] – hamam, کتب خانه [kutubxana] – kitabxana, ڈاک خانه [daxxana] – poçt, چڑیاخانه [çiryaxana] – zoopark və s. Qeyd edək ki, -xana söz-şəkilçisi ilə yaranan bir sıra sözlərdə şəkilçini urdu dilində qarşılığı olan گھر “qhar” (ev) sözü ilə əvəz etmək mümkündür. Məsələn: چڑیاگھر [çiryaxhar] – zoopark, عجائب گھر [acaib qhar] – muzey

نامه [nama] Fars dilində “yazı”, “məktub” mənalarını ifadə etməsinə baxmayaraq, müstəqil şəkildə çox nadir hallarda işlənir. Müstəqil leksik vahid kimi yalnız ədəbi nümunələrdə rast gəlinir. Ən çox söz-şəkilçi funksiyasına malikdir. Yalnız bəzi ərəb-fars mənşəli isimlərin sonuna qoşulmaqla əməli yazı növlərinə mənsub terminoloji məfhumlar əmələ gətirir: اجازت نامه [icazatnama] – icazə kağızı; عہد نامہ [ahdnama] – müqavilə; اعتبارنامه [etibarnama] – etibarnamə; آزادنامہ [azadnama] – istiqlalıyyət bəyannaməsi və s.

نما [nūma] – Urdu dilində qeyri-məhsuldar şəkilçi kimi çıxış edir. Farsca “bildirən”, “göstərən” mənalarını ifadə edir. Urdu dilində isə bu sözlərlə yanaşı “kimi” mənasında da işlənir. Məsələn, گنبدنما [qunbadnuma] – günbəz kimi;

قوسنما [kosnuma] – kaman kimi və s. Sözdüzəldici şəkil kimi isə, urdu dilində رېنما [rahnuma] – rəhbər; بدنما [badnuma] – çirkin, eybəcər, خوشنما [xuşnuma] – gözəl; maraqlı və s. sözlərində rast gəlinir.

شناس [şūnas] – Farsca “şenaxtən” məsdərindən yaranan bu söz-şəkilçi ərəb-fars mənşəli sözlərin sonuna artırılıb, əsasən, elm, peşə, sənət, ixtisas, şəxs bildirən yeni sözlər əmələ gətirir. Məsələn: اخترشناس [axtarşinas] – astroloq; سخن شناس [suxanşinas] – söz ustası, natiq; دست شناس [dastşinas] – əl izi üzrə mütəxəsis və s.

باز [bāz] – Fars dilində müstəqil söz kimi çıxış edən bu şəkilçi urdu dilində də müstəqil leksik mənaya malikdir. Lüğətdə urdu dilində işlənən omonim söz kimi “şahin”; “açıq”; “oyun”; “yenə, təkrar”; “geri”; “oyun” mənaları verilməsinə baxmayaraq, daha çox şəkilçi kimi işlənir (9, 167). Sözlərin sonuna qoşularaq məslək, xasiyyət, sənət bildirən isimlər və sifətlər düzəlir. Məsələn: خلاباز [xalabāz] – kosmonavt; سرباز [sarbāz] – hərbcı; گپ باز [qapbāz] – boşboğaz; مکاباز [mukabāz] – boksçu və s.

ساز [sāz] – Farsca “saxtən” felinin əsası olub, “düzəldən”, “təmir edən”, “yaradan” mənasını ifadə edir. Urdu dilində məhsuldar söz-şəkilçi kimi həm ərəb-fars, həm də sanskrit mənşəli sözlərə artırılaraq isimdən peşə, sənət adı bildirən sözlər düzəldir. Məsələn: رنگ ساز [ranqsāz] – rəngsaz, گھڑی ساز [qharisaz] – saatsaz və s.

ی [i] – şəkilçisi aşağıdakı nitq hissələrinə qoşularaq əsasən mücərrəd mənalı isimlər əmələ gətirir (3, 56):

sifətlərə artırılır:

بلند [buland] hündür – بلندی [bulandi] hündürlük

چوڑا [çorā] geniş – چوڑائی [çorāyi] genişlik

نرم [narm] yumşaq – نرمی [narmi] yumşaqılıq

تازہ [tāzā] yeni – تازگی [tāzqi] yenilik

زندہ [zindā] canlı – زندگی [zindaqi] həyat

سده [sādā] sadə – سادگی [sādaqi] sadəlik

Xatırladaq ki eynilə fars dilində olduğu kimi urdu dilində də [i] sonşəkilçisi [a] ilə bitən sözlərə qoşulduqda [qi] formasına keçir.

ləqəb və titul bildirən isim və sifətlər düzəldir:

لاہوری [lahori] – lahorlu;

əvəzlilərə artırılır:

خودی [xudi] – mənlik

sanskrit mənşəli sözlərə artırılaraq isim düzəldir:

گدائی [qadayi] – dilənçilik;

Urdu dilinə fars dilindən son şəkilçilərdən əlavə bəzi önqoşmlar da keçmişdir:

پیش [peş] – önqoşması sözlərin əvvəlinə qoşularaq düzəltmə sözlər əmələ gətirir. Məsələn: پیشرفت [pişraft] – inkişaf etmiş; پیش لفظ [peşlafz] – ön söz və s.

بے [be] – önqoşması vasitəsilə inkarlıq bildirən sifət və zərflər düzəlir. Qeyd edək ki, bu önqoşma fars dilində olan "بی" (bi) önqoşmasıdır. Urdu

dilində isə $i > e$ əvəzlənməsi baş verərək بے (be) şəklinə düşmüşdür. Məsələn: بے پوش [behuş] – huşsuz; بے آداب [be adab] – ədəbsiz
با [ba] – önqoşması vasitəsilə: با آداب [bā adab] – ədəbli

Qeyd edək ki, urdu dilində fars mənşəli şəkilçilərlə yanaşı, sanskrit mənşəli şəkilçiyə də rast gəlinir və fars mənşəli sözlə qoşularaq düzəltmə sözlər əmələ gətirir. Məsələn: [nā] – məsdər şəkilçisi fars mənşəli felin əsasına birləşərək feil əmələ gətirir. Məsələn: گزرنَا [quzarnā] – keçmək; اَنَا [ānā] – gəlmək, خریدنا [xaridnā] – almaq

3. Məlum olduğu kimi, mürəkkəb sözlər iki və daha artıq sözün birləşməsindən formalaşır və bu urdu dilində olan mürəkkəb fars alınmalarına da aiddir. Urdu dilindəki mürəkkəb fars alınmaları aşağıdakı yollarla əmələ gəlir:

- a) fars mənşəli iki müxtəlif mənəli sözün birləşməsi ilə. Məsələn: شاه راه [šāhrāh] – şosse, تیز رفتار [tez raftar] – sürətli və s.
- b) antonim sözlərin birləşməsi ilə. Məsələn: خرید و فروخت [xarid-o-foruxt] – al-ver; آمدورفت [āmad-o-raft] – hərəkət, gediş-gəliş; سر پا [sar pa] – baş-ayaq və s.
- c) eyni sözün təkrarı ilə (8, 209). Məsələn: کم کم [kam kam] – az-az; خوشی خوشی [xuşi xuşi] – məmnuniyyətlə və s.

ƏDƏBİYYAT

1. David A., Maxwell M. Evelyn Browne and Nathanael Lynn "Urdu Morphology". Boston Press, 2009
2. Fahaq-i asfiyya. II cild. Lahor, 2010
3. Kərimov A.R. Urdu dilinin qrammatikası. Bakı: Adiloğlu, 2010
4. Schmidt R.L. Urdu: An Essential Grammar. London, 1999
5. پروفیسور مسعود حسین خان: "تاریخ زبان اردو"
6. جمیل جالبی، "تاریخ ادب اردو، اردو زبان اور اس کے پھیلنے کے اسباب" لاہور، ۱۹۸۷
7. ڈاکٹر شوقت سبزواری: "اردو قواعد"
8. منصف خان صاحب: "نگارستان"، لاہور، ۲۰۱۰
9. مولوی فیروز الدین: "فیروز اللغات"، لاہور، ۲۰۰۹
10. مولوی محمد زین العابدین: "آئین اردو"، پنجاب، ۱۹۲۶

СТРУКТУРНЫЕ ВИДЫ СЛОВ ПЕРСИДСКОГО ПРОИСХОЖДЕНИЯ В ЯЗЫКЕ УРДУ

Э.ИБРАГИМОВ

РЕЗЮМЕ

Займствованные слова на языке урду разнообразны как по смыслу, так и по структуре. Некоторые заимствованные персидские слова состоят из одного корня, некоторые из корня и морфем, а другие из двух и более двух слов и приставок. По структуре заимствованные персидские слова делятся на три вида: простые, производные и составные. Как вы знаете, простые слова состоят из одного корня. Производные заимствованные персидские слова создаются с добавлением приставок или суффиксов к простым словам. Как и в других языках заимствованные персидские составные слова тоже состоят по крайней мере из двух корней.

Ключевые слова: язык урду, словари, персидский язык, заимствованные слова

STRUCTURAL TYPES OF WORDS OF PERSIAN ORIGIN IN URDU LANGUAGE

E.IBRAHIMOV

SUMMARY

Borrowed words in the Urdu language diverse both in meaning and structure. Some borrowed Persian words consist of one root, some of them from a root and morphemes, and others from two or more two words and consoles. In structure, the borrowed Persian words are divided into three types: simple, derivative and compound. As you know, simple words consist of one root. Derived borrowed Persian words are created with the addition of prefixes or suffixes to simple words. Like in other languages, the borrowed Persian compound words also consist of at least two roots.

Keywords: urdu language, dictionary content, persian language, borrowed words

UOT 82; 81-1; 821.222.1

STOLÜSTÜ OYUN ADLARI VƏ ATRİBUTLARININ FARSDİLLİ KLASSİK POEZİYADA İŞLƏNMƏ YERLƏRİ

Ş.YUSİFLİ

Bakı Dövlət Universiteti

shyusifli@bsu.edu.az

Oyun adlarının müxtəlifliyi farsdilli ədəbiyyatda özünəməxsus leksik-semantik sahə əmələ gətirmişdir. İlk baxışdan belə bir sahənin mövcudluğu nəzərə çarpmasa da, nəzmdə rast gəlinən böyük sayda leksik modellər belə bir sahənin var olmasını dəqiq şəkildə göstərməklə yanaşı, sahənin özünəməxsus leksik-semantik xüsusiyyətlərə malik olmasından xəbər verir. Qədim leksik təbəqə olan oyun adları məhz etnoqrafik baxımdan fars dilinin leksikasına rəngarənglik gətirir. Bu rəngarəngliyin səbəbi oyun adları və atributlarının nəzmdə bir fiqur tək istifadə olunarkən etnik-milli çalarlar və etnoqrafik koloritin qüvvətli inikası ilə bağlı olmasıdır.

Açar sözlər: dilçilik, poetika, oyunlar, atribut, linqvopoetizm, bədii fiqurlar

Oyun adları və onun atributlarından istifadə etməklə poetik mətnin yaradılması, demək olar ki, bütün orta əsr şairlərinin yaradıcılığında mövcuddur. Bu qədim təbəqə farsdilli şeirin bütün üslublarında şeir yazan şairlərinin yaradıcılığında müşahidə olunur. Bu leksik təbəqənin nə cür formalaşması, onun tərkib hissəsi hələ də araşdırılmamışdır. Stolüstü oyunları yaxşı bilən şairlər şahmat və onun atributlarından istifadə etməklə dərin məzmunla malik lirik əsərlər yaratmışlar. Qeyd etmək lazımdır ki, orta əsr şeirinin forma çətinlikləri bir yana, oraya hər hansısa bir oyunun tərkib hissəsi və atributunun da əlavə edilməsi dərin məzmunlu poetik nümunənin yaranmasına yol açır. Biz yalnız şeirlərə əsaslanaraq həmin leksik vahidlər barəsində mühakimə yürüdə bilirik. Bu vahidlər farsdilli ədəbiyyata töhvə verməklə yanaşı, fars dilinə yeni ifadələr qazandırmış, lüğət bazasını genişləndirmişdir.

Klassik ədəbiyyatda öz işlənmə tezliyi ilə seçilən, daha ənənəvi leksemlər oyunların stolüstü qrupuna daxildir. Bu oyunlar arasında bir tərəfi şahmat və nərdin öz adlarından ibarət olan, o cümlədən atributlarının komponent təşkil etdiyi düzəltmə sözlərə daha çox rast gəlinir. Stolüstü oyunların adı, atributları ilə bağlı yaranan söz və söz qrupları arasında şahmat oyununun adı birinci gəlir. Bu oyunun adı və atributlarının iştirakı ilə yaranan düzəltmə sözləri qədim və müasir lüğətlərdə izləmək mümkündür. Bu lüğətlərdə yalnız

ənənəvi sintaktik modellər poetik mətn daxilində ifadə etdiyi məna baxımından tədqiq olunur. Bu ənənəvi modellər və leksik qruppanı struktur və semantik cəhətdən tədqiq edərək, aşağıdakı modelləri əldə etmişik:

Şahmatla bağlı olan struktur-leksik modellər:

1. شطرنجوار (şahmatvari)

Bu düzəlmə leksik vahid “وار” şəkilçisinin köməyiylə yaranan isimdən düzələn sifətdir. Bu söz “şahmatvari” və ya “şahmat formasında” kimi tərcümə olunur. Məsələn:

بازی روزگار، زندگی شطرنج وار را دوست ندارد

(Fələyin oyunu şahmatvari həyatı sevmir) (2)

2. خریطه شطرنج (şahmat kisəsi)

Ə.Ə. Dehxoda öz “Lügətnamə”sində bu izafət birləşməsinin mənasını “şahmat vasitələrinin yığıldığı kisə” kimi təqdim edir.

بجز خریطه شطرنج و نرد شعر برنج

ز بزم خاقان چیزی برون نیوردی

(3, 12595) (سوزنی سمرقندی)

(Şahmat kisəsi, nərd və əziyyətli şeirdən başqa, /

Xaqan məclisindən bir şey aparmadın)

3. شطرنج عشق (eşq şahmatı)

Bu izafət birləşməsinin lüğəvi mənası “eşq şahmatı”dır. Hind üslubu nümayəndələri arasından olan bəzi şairlərin yaradıcılığında daha çox rast gəlinir. Əbdürrəhman Cami öz divanının “فاتحة الشباب”(cavanlıq dövrü) hissəsində belə bir beytlə çıxış edir:

چون بر بساط وصل تو جامی نیافت دست

شطرنج عشق بارخ تو غایبانه باخت

(جامی)

(Sənin vüsəlinə çatmaq üçün Cami yol tapmadığından, /

Sənin surətini görməyə-görməyə eşq şahmatı oynadı)

4. شطرنج محبت (məhəbbət şahmatı)

“Şahmat “sözünün həqiqi və irfani eşqin tərənnümündə söz birləşməsinin bir tərəfi kimi çıxış etməsi bütün orta əsrlər boyu şairlərin dəb halında işlətdiyi vasitələrdən idi. Belə ki, “شطرنج محبت” (məhəbbət şahmatı və ya aşılıq) izafət birləşməsi “eşq şahmatı” ilə eyni mənaları ifadə edir:

با تو آن روز که شطرنج محبت چیدم

ماتی خود ز تو در بازی اول دیدم

(محتشم کاشانی)

(Səninlə o gün məhəbbət şahmatı düzdüm (sevgili olduq), /

Elə ilk oyunda mat olduğumu gördüm)

نیبیم بر بساط خوبیت همتا خوش آن عاشق

که شطرنج محبت با رخ خوب تو می بازد

(جامی - هفت اورنگ)

(O aşiq tək sənin gözəlliyinə heç kəsi tay görmərəm, /

Ki, sənin gözəl surətinlə məhəbbət şahmatını oynasın)

5. شطرنج غم (qəm şahmatı)

Bu izafət biləşməsi “məhəbbət şahmatı”nın əksi olaraq “qəm şahmatı” mənasında çıxış edir. Azərbaycan şairlərindən Məshəti Gəncəvinin yaradıcılığında rübailərdə tez-tez bu leksik fiqura rast gəlinir.

شطرنج غمت مدام چون ما بازیم
باید که دلت نرنجد ار مات کنیم

(مهستی)

(Həmişə biz səninlə qəm şahmatı oynayanda, /Gərək ki mat olsun,
inciməyəsən)

وحشی که به شطرنج غم و نرد محبت
یکباره متاع دل و دین باخته اینست

(6) (وحشی بافقی)

(Vəhşi qəm şahmatı və məhəbbət nərdində,
Birdəfəlik ürəyi qırılmış və dinini itirmişdir)

6. خانه شطرنج (şahmat xanası)

Şahmat taxtasında olan xanalara və bu xanalara bənzər olan dördbucaqlı formalara “خانه شطرنج” deyilir. Xanalar fiqurların hərəkətində xüsusi əhəmiyyətə malikdirlər. Azərbaycan və hind üslubu şairlərinin bir çoxunda “xana”lar maddi və xəyali nöqtə kimi çıxış edirlər.

این شمانت های یاران زیر چرخ امروزین است
خانه شطرنج تا بود است خوش همسایه بود

(7) (بیدل دهلوی)

(Dostların bu sevinci (şəmatəti) bu günə aiddir, /
şahmatda xana olduqca yaxşı qonşu var)

“Anəndərac” lüğətində şahmat xanalarının məhz belə adlanması göstərilir: “Fiqurlar üçün şahmat taxtasında olan xanalar”.

پردہ ناموس نبود بهر جانبازان عشق
خانه شطرنج را کی حاجت دیوار هاست

(3, 12596) (خان آرزو)

(Namus pərdəsi eşq yolunda canından keçənlər üçün deyil/
şahmatın xanaları nə zaman divara ehtiyacılı olub ki.)

7. عرصه شطرنج / صحفه شطرنج بساط شطرنج // نطع شطرنج / رقعہ ی شطرنج (şahmat taxtası və onun üzərindəki sahə)

Şahmat fiqurlarının yer aldığı taxtaya, o cümlədən taxtanın üzərində olan sahəyə uyğun bir çox leksik vahidlər orta əsr şairlərinin yaradıcılığında izlənilir. Hər bir şair öz üslubuna uyğun olaraq bu vahidlərdən istifadə etmişdir. Bu şeirlərdə şahmat meydanı, şahmat sahəsi, şahmat səhifəsi, şahmat taxtası kimi ifadələr bir-birini əvəzləyir.

تا چه بازی رخ نماید بیدقی خواهیم راند
عرصه شطرنج رندان را مجال شاه نیست

(حافظ)

(Hansı oyuna qədər qala piyada kimi hərəkət edəcək /
Rindlərin şahmat meydanı şahlar üçün deyil)

تا کی اندوه کج و راست ز دنیا بردن
مهره ی عرصه شطرنج بصد رفتار است

(بیدل دهلوی)

(Nə vaxta qədər dünyadan düz və əyri qəmləri aparmaq olar./
Fələk meydanının fiqurları min cür rəftara malikdir)

8. شاه شطرنج (şahmat şahı)

Şahmatda olan əsas fiqurlardan biri kimi “şah” fiquru klassik ədəbiyyatda şairlərin yaradıcılığında geniş şəkildə istifadə olunur. “Şahmatın şahı” kimi tərcümə olunan bu izafət birləşməsi bir çox şairlərin yaradıcılığında izlənilir.

گفتم این و گریختم ز عسس
شاه شطرنج را نگیرد کس

(Bunu deyib, qarovulçudan qaçdım./ Şahmatın şahını kim tuta bilər ki)

(3, 12596).

9. شطرنج العرفا (Ariflərin şahmatı)

Leksikoqraf Məhəmməd Moenin lüğətində qeyd olunur ki, bu ürfani bir istilahdır. Sufilərin oynadığı şahmat oyununa “شطرنج العرفا” deyirlər. Sufilər bu oyunu yaradana çatmaq onun vüsəl oyunu kimi qiymətləndirirlər. Bu oyun onların həqiqətdə olan hərəkətlərinin oyunda olan təcəllisi idi. Bu növ şahmatda sufilər bir kağız və kardon parçası götürərək, onu xanalara bölürdülər. Xanalara uyğun olaraq pis və yaxşı sifətləri yazırdılar. Bəzən sifətlər əvəzinə təsəvvüfdə olan dərəcələr qeyd olunurdu. Onlar bu oyunu bir zərlə oynayırdılar. Oyun şahmat səhifəsinin “صفر عدم” adlanan aşağı sol küncündən başlanır və xalların sayına uyğun olaraq hər kəs sağ tərəfdəki olan xanalara doğru istiqamətlənirdi. Növbəti addımda isə sol yuxarı küncdən sağa tərəf hərəkət edirdilər. Kim yuxarıda yerləşən “وصلت” və ona bənzər olan sözə birinci çatarsa, o, qalib hesab olunurdu (9, 128).

Cədvəl 1

“شطرنج العرفا” –da şahmat taxtasının quruluşu (1,124)

جهل Cahillik	غرور Qürur	غضب Qəzəb	عقل معاش Ağıl bacarığı	نفس Nəfəs	حسد Həsəd	شهرة Şöhrət	كذب Yalan
خواب Yuxu	كفران Kafir	ريا Riya	لجاج Tərslik	خورد Yeyinti	كینه Kin	غفلت Qəflət	حرص Hərslilik
Sehr Səhr	Zikr Zikr	İnsaf İnsaf	Susqunluq Xamuşu	Oruc Ruzə	Ədəb Ədəb	Düşüncə Fəkr	Qənaət Qənaət
Mərifət Mərifət	Varlıq Həst	Ədalət Ədalət	Can Jan	Ağılın bərpaası Eql mead	Səbr Səbr	Eşq Eşq	Düzgünlük Sədiq

10. شطرنج بازییدن / شطرنج بازی کردن / لعب شطرنج شطرنج باختن

(şahmat oynamaq və ya şahmat oyunu)

Feil formasında olan bu ifadə “شطرنج بازییدن” yəni “şahmat oyanmaq”

mənasını ifadə edir. Bu ifadəyə yaxın “شطرنج بازی کردن” feili də mövcuddur. Farsdilli ədəbiyyatın əksəriyyətinin yaradıcılığında ən az bir dəfə də olsun bu birləşməyə rast gəlmək mümkündür.

شاه دل گم گشت و چون شطرنج را شه گم شود
کی تواند باختن شطرنج را شطرنج باز

(منوچهری دامغانی) (3, 12596)

(Ürəyini (yarını) itirmiş şah, şahmatda məğlub olmuş şah kimidir/
Şahmatı şahmatçı tək oynamağı kim bacarar.)

شطرنج میباز با ملوکان
شهمات شوی و ره ندانی

(عطار) (3, 12596)

(Oynama sən şahlarla şahmat, / Yolunu bilməsən, olarsan sən mat)

سعديا صاحبدلان شطرنج وحدت باختند
رو تماشا کن که نتوانی چو ایشان باختن

(سعدی)

(Ey Sədi, arıflər həmrəylik şahmatı oynadılar/

Onlar tək oynamağı bacarmadığına bax !)

عشق بازیدن چنان شطرنج «بازیدن» بُود
عاشقی کردن نیاری دست سوی او میاز

(منوچهری دامغانی)

(Eşq oyunu şahmat oyunu kimidir, / Aşiqlik etməyəcəksənsə, ona tərəf əl
uzatma)

Orta əsr şairlərin yaratdığı poetik sistemdə “şahmat” və “nərd” leksik cəhətdən öz lüğəvi sərhədlərini aşaraq, digər leksik mənaları bildirməklə yanaşı, simvolik mənaları ehtiva edirdilər. Digər tərəfdən şairlər özləri də istəmədən bu iki sözün sintez və tənəsübündən yeni idiomatik ifadələr formalaşdırmışdılar. Bu yalnız dilin zənginləşməsinə xidmət etməklə kifayətlənmir, dil üçün yeni sintaktik fiqurların formalaşmasına təkan verirdi.

ƏDƏBİYYAT

1. زهرا محمد خانی. تجلی بازی در ادبیات فارسی. انتشارات زوار. تهران. ۱۳۹۲. ص ۲۸۰
2. <https://lenzook.com/post/post/ EZ20W9> /بازی-شطرنج-وار-رو-دوست-نداره-چون-نمی-شه/
3. علی اکبر دهخدا. لغتنامه. موسسه ی لغتنامه ی دهخدا. تهران. ۱۳۳۴. جلد ۹
4. نورالدین عبدالرحمن جامی. دیوان کامل. تهران. چاپ پیروز، ۱۳۵۶
5. نورالدین عبدالرحمن جامی. هفت اورنگ. تهران: میراث مکتوب، ۱۳۷۸
6. <https://ganjoor.net/v/vahshi/divanv/ghazalv/sh64/>
7. https://fa.wikisource.org/wiki/دیوان_بیدل_دهلوی/۲
8. دیوان قصاید و غزلیات شیخ فریدالدین ابوحماد محمد عطار نیشابوری. سایت فرهنگی و اجتماعی و خبری تربیت جام. مهر ماه. ۱۳۸۷. ۵۱۸ ص
9. محمد بن علی بن سلیمان راوندی. راحة الصدور و آية السرور در تاريخ آل سلجوق. تهران ۱۳۳۱. ۴۳۸ ص
10. لاله تیک چند بهار، بهار عجم، چاپ مولوی هادی، لکنئو. ۱۳۳۴.

МЕСТО ИСПОЛЬЗОВАНИЯ НАЗВАНИЙ И АТТРИБУТОВ НАСТОЛЬНЫХ ИГРЫ В ПЕРСИДСКОМ КЛАССИЧЕСКОМ ПОЭЗИИ

Ш.ЮСИФЛИ

РЕЗЮМЕ

Разнообразие названий игр в литературе на персидском языке создало уникальную область лингвистики. На первый взгляд, хотя существование также не кажется ареной, но многочисленные лексические модели, которые совпадают по порядку, существование также подтверждает область и показывает, что эта область имеет особые лексические и семантические особенности. Названия игр, которые считаются старым слоем, дают красочную персидскую лексикографию, особенно с точки зрения этнографии. Основная причина красочности заключается в том, что когда названия и устройства игр используются в качестве особой формы в заказе, они отражают этническую перспективу и образ людей в форме свойств.

Ключевые слова: Лингвистика, поэтика, игры, атрибуты, лингвопоэтика, художественные фигуры

PLACES FOR USING NAMES AND ATTRIBUTES OF TABLE GAMES IN PERSIAN CLASSICAL POETRY

Sh.YUSIFLI

SUMMARY

The variety of game names in Persian language literature has created a unique field of linguistics. At first glance, while existence also does not seem to be an arena, but the numerous lexical models that coincide in order, existence also confirms the domain and shows that this domain has special lexical and semantic features. The names of the games, which are considered to be an old stratum, give a colorful Persian lexicography, especially in terms of ethnography. The main reason for the colorfulness is that when the names and devices of the games are used as a special form in the order, they reflect the ethnic perspective and the image of the people in the form of properties.

Keywords: Linguistics, poetics, games, attributes, linguopoetics, artistic figures

JURNALİSTİKA**UOT 002.2 (091)****ƏBDÜRRƏHİM BƏY HAQVERDİYEV: MOLLANƏSRƏDDİNÇİ ƏDİB****A.M.MƏMMƏDLİ***Bakı Dövlət Universiteti**allahverdimammadli@bsu.edu.az*

Əbdürrəhim bəy Haqverdiyev öz məşhur sələflərinin ədəbi ənənələrinin layiqli davamçısı və geniş erudisiyaya malik müasir dünyagörüşlü maarifpərvər ziyalı kimi çoxşaxəli fəaliyyət göstərmiş, Azərbaycan realist ədəbiyyatını və maarifçi-demokratik fikrini yeni mərhələyə qaldıraraq milli düşüncənin inkişafında əhəmiyyətli rol oynamışdır.

İlham Əliyev**Azərbaycan Respublikasının Prezidenti**

Məqalə bu il 150 illik yubileyini qeyd etdiyimiz görkəmli dramaturq, nasir və ictimai xadim Əbdürrəhim bəy Haqverdiyevin yaradıcılığına həsr olunub.

Müəllif Əbdürrəhim bəy Haqverdiyevin özünəməxsus yaradıcılığını və bu yaradıcılıqda parlaq ifadəsini tapmış azərbaycançılığını elmi təhlilə cəlb edib.

Əbdürrəhim bəy Haqverdiyevin yaradıcılığının əsas xüsusiyyətlərini bəhs edən tədqiqatçı tipik obrazlar yaradan yazıçının əsərlərindəki yığcamlığı, təsvirin və surətlərin təbiiliyini, obrazı konkret cizgilərlə canlandırmağını, dilinin oynaqlığını və lakonikliyini önə çəkib. Ədibin Azərbaycanın azadlığı və müstəqilliyi, xalqın mənəvi inkişafı, milli adət-ənənələrin, ana dilinin qorunması uğrunda mübarizəsinin yaradıcılığında bədii əksini araşdırıb.

Açar sözlər: Əbdürrəhim bəy Haqverdiyev, yazıçı, dramaturq, ictimai xadim, yaradıcılıq, azərbaycançılıq

Təkcə Azərbaycanın deyil, bütövlükdə Şərqi qafqaz yuxusundan oyanmasına güclü təsir göstərmiş “Molla Nəsrəddin” jurnalının özü və onun əsasında yaranan ədəbi məktəb və bu məktəbin nümayəndələri yüz illik tarixi dövrü aşaraq müasirliyini, aktuallığını bu gün də saxlamaqdadır. “Molla Nəsrəddin” ədəbi məktəbinin tanınmış nümayəndələri sırasında Əbdürrəhim bəy Haqverdiyevin də adı xalqımız və ədəbiyyatşünaslar tərəfindən böyük ehtiramla çəkilir.

17 may 1870-ci ildə Şuşada anadan olan Əbdürrəhim Əsəd bəy oğlu Haqverdiyev Şuşa və Tiflis realni məktəblərində təhsil almışdır. Peterburq Yol

Mühəndisləri İnstitutunu bitirmişdir. Peterburq Universitetinin Şərq fakültəsində mühazirələr dinləmişdir.

Firudin Hüseynov yazır ki, “Molla Nəsrəddin” jurnalının azərbaycançılıq ideyasının daşıyıcıları – Cəlil Məmmədquluzadə, Ömər Faiq Nemanzadə, Mirzə Ələkbər Sabir, Əli Nəzmi, Məmməd Səid Ordubadi və başqalarının durduğu cərgədə Əbdürrəhim bəy Haqverdiyevin öz yeri, öz xidmətləri var” [1].

Əbdürrəhim bəy Haqverdiyevin yaşadığı dövrdə milli özünüdərk, Vətənin istiqlalı, millətin oyanıb öz haqqını tələb etməsi, ana dilinin yad təsirlərdən qorunması, gözəl milli adət-ənənələrə sədaqət kimi amillərə diqqət artırır. Şübhəsiz ki, Əbdürrəhim bəy Haqverdiyevin də bədii yaradıcılığı bu amillərdən qaynaqlanırdı. Azərbaycan reallığının böyük simalarından və “Molla Nəsrəddin” ədəbi məktəbinin görkəmli nümayəndələrindən biri kimi “Əbdürrəhim bəy Haqverdiyevin bədii yaradıcılığı xalqı ilə dərdləşmək və onu böyük tərəqqiyə, təkamülə yetirmək vasitəsi olmuşdur” [7, 5]. Vətənin istiqlala qovuşdurmaq, millətini tərəqqiyə çatdırmaq, ana dilinin gözəlliyini qorumaq arzularının gerçəkləşməsi üçün Əbdürrəhim bəy Haqverdiyev bir tərəfdən bədii nəsrin, dramaturgiyanın imkanlarından, digər tərəfdən mətbuatın və xüsusilə “Molla Nəsrəddin” tribunasından məharətlə istifadə etmişdir.

Əbdürrəhim bəy Haqverdiyev hekayələrində tipik obrazlar yaradır və həmin obrazlar vasitəsilə milləti özünü dərk etməyə, istiqlalını qazanmağa, inkişafa hazırlayır. O, milli koloritdən, milli məişətdən çıxış edərək ya bunu bəyənir, təbliğ edir, ya da köhnəliyi tənqid edib, yeni dünyaya, yeniliyi duymağa çağırır. Bu mənada ədibin portret yaradıcılığı üzərində dayanmaq olar. Məsələn, ədib tipik bir azərbaycanlıyı, - “Şeyx Şəbanı elə canlı və real rəsm etmişdir ki, biz onu nə vaxtsa, hardasa görmüş kimi çox yaxından tanıyırdıq. Şeyx Şəbanın azərbaycanlı xarakterini... bütün aydınlığı ilə görə bilirik” [8, 31-32].

Yazıcının digər əsərlərində yaratdığı ağ çuxalı, ağ arxalıklı, Buxara papaqlı, gümüş kəmərlı, baməzə təbiətli, məğrur Mirzə Səfər, qarasaçlı, qaragözlü və “qara tellı” Haqq Mövcud, əynində qədim sazəndələrimizin milli geyimi olan sənət fədaisi tarzən Cavad, habelə ədibin zəngin həyat müşahidəsi və fantaziyasının köməyi ilə nəzərimizdə canlandırma bildiyi onlarla belə surətlər xalqımızın ictimai tarixindən, keçmiş məişət tərzindən, etnoqrafik əlvanlığından zəngin məlumat verir, öz zamanları haqqında maraqlı hekayələr danışır! Biz də bu surətlərin şəxsi xarakteri ilə çox yaxından tanış olduğumuz üçün onların taleyini bütün əsər boyu böyük maraq və həyəcanla izləyir, sevinc və kədərləri ilə yaşayırdıq. Məhz belə orijinal surətlər silsiləsi, xarakterlər qalereyası Əbdürrəhim bəy Haqverdiyevi bədii yaradıcılıqda mahir portret ustası kimi şöhrətləndirmişdir. Ədib bədii portretdən mürəkkəb insan xarakterinin tam açılmasında, psixoloji təhlildə əlverişli və qüvvətli bir vasitə kimi məharətlə istifadə etmiş, bəzən də onun ən səciyyəvi əlamətlərini məhz bu yolla aşkara çıxara bilmişdir.

Əbdürrəhim bəy Haqverdiyevin bu əsərdə yaratdığı tipik obrazlar bütöv bir xalqın mənəvi dünyasının bədii təqdimi kimi azərbaycançılıq ideyasına xidmət edir. Bədii əsərdəki ideyanın həllində ordakı surətlərin fərdi və ictimai

tələləri, arzu və idealları, əməlləri başlıca vasitədir. Müəllif fikri, adətən, əsərdəki surətlər vasitəsilə öz ifadəsini tapmış olur. Sənətkar əsərinin ideyasını öz üçün konkretləşdirəndə kimi, həmin ideyanın bilavasitə “icraçıları” olan surətləri də canlı bir insan kimi konkret və aydın şəkildə görməyi və göstərməyi bacarmalıdır. Çünki bədii əsərlər müxtəlif talei, müxtəlif xarakterli insanların həyatına dair ibrətli lövhələrdən, insanlıq haqqında sənətkar ideallarının bədii təəcəssümündən ibarətdir. Əbdürrəhim bəy Haqverdiyev yaradıcılığın bu keyfiyyətlərini özündə yaşadan sənətkardır.

Qeyd edək ki, ədəbin jurnalda fəaliyyəti mövzuları və problemlərin qoyuluşu baxımından birbaşa azərbaycançılıqla əlaqədardır. O, dövrü, zamanı, hadisələrin məcrasını çox gözəl anlayan bir ziyalı kimi redaksiyasına qədəm qoyduğu “Molla Nəsrəddin” jurnalının tribunasından maksimum istifadə etməyi bacarmışdı.

Bütövlükdə, molla-nəsrəddinçilərin gücü onların böyük ictimai idealları ilə bağlı olduğu kimi, bu yazıçının da yaradıcılıq taleyi xalqla bağlıdır. Onun ictimai idealları sırasında Azərbaycanın azadlığı və müstəqilliyi, xalqın mənəvi inkişafı, milli adət-ənənələrin, ana dilinin qorunması ön sıralarda dururdu. Əbdürrəhim bəy Haqverdiyev öz xalqının potensial gücünə bələd idi. Çünki o, “öz xalqını və torpağını, onun qədim mədəniyyətini, tarixini, ədəbiyyatını çox yaxşı bilən, bütün qabiliyyətini, istedadını, milli tərəqqi və intibah yolunda əsirgəməyən vətəndaş sənətkar olmuşdu... Əbdürrəhim bəy Haqverdiyev üçün bədii yaradıcılıq xalqı ilə dərdləşmək və onu böyük tərəqqiyə, təkamülə yertirmək vasitəsi olmuşdur” [8, 31-32]. O, özünün irili-xırdalı bütün əsərlərində millətinin mənəvi dəyərlərinin qorunması, onun zənginləşdirilməsi, dünya dəyərlərini saf-çürük edərək azərbaycançılıq amillərinin gücləndirilməsi problemlərini önə çəkmişdir. Əbdürrəhim bəy Haqverdiyev felyetonları və satirik hekayələri ilə öz ideallarının xalqda gerçəkləşməsinə cəhd göstərmişdir.

“Molla Nəsrəddin”in əməkdaşları sırasında xalqı yaxşı anlayan və onun dərdlərinə əlac axtaran bir ədib kimi Əbdürrəhim bəy Haqverdiyev sözü özünə silah seçmişdir. Jurnalın yaradıcısı və ideya rəhbəri Cəlil Məmmədquluzadə “Xatiratım”da yazırdı: “Molla Nəsrəddin” tək bir nəfər müəllifin əsəri deyil, “Molla Nəsrəddin” bir neçə mənim əziz yoldaşlarımla qələmlərinin əsərinin məcmuəsidir ki, mən də onların ancaq ağsaqqal yoldaşım” [5, 66]. Bu “ağsaqqal yoldaşın” yaradıcılıq işində ən çox söykəndiyi ədiblər sırasında Əbdürrəhim bəy Haqverdiyev xüsusi yer tutur. “Molla Nəsrəddin”in müqtədir nəsirlərindən, bədii gülüş ustası Əbdürrəhim bəy Haqverdiyev Xortdan, Ceyranəli, Mozalan bəy imzalarını qəbul etmişdi” [4, 22]. Onun Azərbaycan xalqının kamilləşməsi, pis adət və ənənələrdən uzaqlaşması məqsədilə qələmə aldığı “Cəhənnəm məktubları”, “Marallarım” silsiləsindən satirik hekayələri, “Mozalan bəyin səyahətnaməsi” əsəri jurnalın səhifələrində işıq üzü görmüşdür.

Molla-nəsrəddinçilərin hamısının əsas ideali Azərbaycan, onun inkişafı olmuşdur. Mövhumat, cəhalət, ədalətsizlik, insan hüquqlarının tapdanması, milli azadlıq uğrunda mübarizə, imperiya qüvvələrinin ifşası, savadsızlıq kimi mövzular bu ədiblərin qələmindən çıxıb insanı, cəmiyyəti yeniliyə aparırdı. Lakin elə möv-

zular da vardı ki, bunların bədii ifadəsi heç də hamıda uğurlu alınmırdı. Məsələn, insan azadlığı, azyaşlı qızların qoca kişilərə ərə verilməsi, çoxarvadlılıq, siğə və s. kimi pis adətləri ifşa edən ayrıca qələm ustaları vardı. Bu qələm sahibləri sırasında Əbdürrəhim bəy Haqverdiyevin də adı çəkilməlidir. Onun bu mövzularda olan felyeton və hekayələri böyük tərbiyəvi əhəmiyyət kəsb edir.

Əbdürrəhim bəy Haqverdiyevin jurnalda dərc olunan “Xortdanın cəhənnəm məktubları” öz cəsarəti, qaldırdığı problemləri, mövzu aktuallığı və nəhayət, bədii sənətkarlığı ilə fərqlənir. Onun “Molla Nəsrəddin”ə qədər də mətbu yaradıcılığı vardı. 1906-cı ildə “Həyat” qəzetində dərc etdirdiyi “Ata və oğul”, “Aydın şahidliyi” hekayələrində insanın xislətində olan naqislikləri ifşa ilə onu kamilliyə çağırırdı. “Molla Nəsrəddin” kimi qüdrətli bir jurnalın fəaliyyətə başlaması isə onun bədii nəsrinə... geniş meydan açmışdır” [7, 101-102].

Əbdürrəhim bəy Haqverdiyevin nəsr əsərləri azərbaycançılıq, vətənsəvrlik ideyaları ilə zəngindir. İnsanı buxovlayan fanatizmə qarşı mübarizə, azadlıq, müstəqillik, bərabərlik arzuları, elmə, təhsilə, mədəniyyətə çağırış, Azərbaycan qadınının hüquqsuzluğuna və savadsızlığına etiraz məsələləri bu yaradıcılığın əsasını təşkil edir. “Bədii söz sənəti, ümumiyyətlə, insanı kamil görmək missiyası daşıyır. Bu missiyayı həyata keçirmək üçün isə bədii söz sənətkarları iki mühüm yol seçirlər: Tənqid və ifşa etməklə, təqdir etməklə...” [6, 95]. Əbdürrəhim bəy Haqverdiyev özünün lirik-psixoloji nəsr əsərləri ilə bərabər “Mirzə Səfər”, “Çəsmək”, “Qiraət”, “Bomba”, “Mütrüb dəftəri”, “Acından təbib”, “Pir”, “Seyidlər ocağı” və başqa hekayələrində “Molla Nəsrəddin” ruhuna uyğun olaraq məhz ikinci yolu – ifşa yolu ilə kamilliyə çağırmaq yolunu tutmuşdur.

Ədibin “Xortdanın cəhənnəm məktubları” povesti ictimai xarakterinə, qoyduğu problemlərə və üslubuna görə “Molla Nəsrəddin” ədəbi məktəbinin misilsiz nümunəsidir. Bu povestdə yazıçı XIX əsrin sonu, XX əsrin əvvəlləri Azərbaycan mühitinin bədii portretini yaratmışdır. Povestdə mühitin doğurduğu ictimai qüsurlar, eybəcərliklər satirik üslubda ifşa olunmuşdur. “Molla Nəsrəddin” jurnalında hissə-hissə dərc olunan bu povest artıq ədibin bir sənətkar kimi estetik ideallarının göstəricisidir. Bu ideallar sırasında isə povestin təqdim etdiyi millətin kamil millət olması arzusudur. Millətin oyanması, haqqı nahaqdan seçməsi, qanunsuzluqlara göz yummmaması bir azərbaycançı yazıçı kimi onun təlqin etdiyi əsas qayə idi.

“Xortdanın cəhənnəm məktubları”nda müəllif xüsusi bir ustalıqla xalqın bir sıra hallarda özünün-özünə gətirdiyi bəlalарın, pis adətlərin, ədalətsizliyin, qeyri-insani keyfiyyətlərin qrotesk ifşasının şahidi oluruq. Müəllifin o dünyaya səyahətindən əvvəl Bakıdan Şuşaya gedərkən yol boyu gördükləri rus inqilabçı-publisisti Aleksandr Radişşevin “Peterburqdan Moskvaya səyahət” əsərindəki eybəcərliklər qədər ağır və məşəqqətlidir. Bu yollarda insanların birini aldatması, oğurluq, quldurluq, “mömünlərin” fırıldaqları işfa olunur.

Əbdürrəhim bəy Haqverdiyev nəsrinin poetikasını tədqiq edən professor Təhsin Mütəllibov doğru qeyd edir ki, “bu əsərdə əsas məqsəd feodal-patriarxal Azərbaycanın ən ciddi və tipik ictimai qüsurlarını, eybəcərliklərini konkret bədii

lövhələr və obrazlar vasitəsi ilə göstərmək, siyasi-ictimai uyğunsuzluqların səbəb və səbəbkarlarını izah etmək, tanıtmadır” [7, 120]. Müəllifə görə xalq bu səbəb və səbəbkarları görüb tanısa, onun sivil dünyaya qovuşması tez baş verər. XIX əsrin sonu və XX əsrin əvvəlləri Azərbaycan ziyalılığının əsas məqsədi isə azərbaycanlı sivil görmək arzusu olmuşdur. Bütün bunlar “Molla Nəsrəddin” ədəbi məktəbinin və onu təmsil edənlərin azərbaycançılıq ruhuna uyğun idi. Təsadüfi deyil ki, “Əbdürrəhim bəy Haqverdiyevin hekayəçilik fəaliyyəti... xüsusən, “Molla Nəsrəddin”in nəşrindən sonra başlanır” [9, 171].

“Xortdanın cəhənnəm məktubları” da həmin dövrün məhsuludur. Azərbaycanda özünü göstərən gerilik, varlı-yoxsul münasibətlərinin fəsadları, saxta din xadimlərinin bəd əməlləri tənqid edilir. Həm də bunlar tipik portretlər qalereyası ilə təqdim olunur.

“Xortdanın cəhənnəm məktubları” satirik portretlərlə zəngindir. Bu satirik portretlərdə milli xüsusiyyətlər - azərbaycançılıq keyfiyyətləri qabardılır. İstər müfəssəl olsun, istərsə müxtəsər, satirik portretlərin, demək olar ki, hamısında ədibin surətə olan mənfi münasibəti, hətta kinayəsi çox aydın və qabarıq şəkildə özünü büruzə verir. Daha doğrusu, belə hallarda bədii portret həm də əlverişli ifşa vasitəsinə çevrilir. Məsələn, “Bu şəxs həm də Qocaqurd mahalının bəylərindən idi. Yoğun cüssəli, yoğun sifətli, qırmasaqqal, boyunun gödəkliyindən başı iki çiyinlərinin arasında gizlənmiş, çuxasının qolları əllərini örtmüş, şalvarının yuxarısı dar, aşağısı enli, yerışı və danışığı vüqar və təmkinli, amma söz demək istəyəndə ağzından zəhrimar axırdı və ilan dilinə oxşar bir dil çıxarırdı” [1, 70].

Bu təsviri oxuduqda nəzərimizdə çox yöndəmsiz və eybəcər bir sima canlanır. Həmin surətin fiziki əcaibliyi geyimindəki yöndəmsizliyini çox yaxşı tamamlayır. Yerindəki və danışığında lovgalıq onu daha gülünc göstərir. Lakin ədib özünün mənfi münasibətini daha kəskin deməyi lazım bilir və təsvirin sonunda onu açıq rüsvay edir. Əbdürrəhim bəy Haqverdiyev obrazın təsvirində portret detallarından istifadə etməyi çox sevir. Belə hallarda surətin zahiri görkəminin mükəmməl təsviri verilmir. Yalnız ən zəruri, səciyyəvi əlamətlərindən bəzisi nəzərə çatdırılır. Bu üsula, əsasən, ikinci, üçüncü dərəcəli surətlərin təsvirində təsadüf olunur. Məsələn, “Meydanda bir nəfər dəllək mənim diqqətimi cəlb elədi. Bu adamın nə başında, nə də sifətində dərman üçün bir tük yox idi. Boyu azından bir sajen” [1, 34]. Xortdanın Ağdam bazarında rast gəldiyi usta Qulunun tamam tüksüz sifəti və bir sajenlik boyu oxucuda gülüş doğurur. Bu dəlləyin qarşısına çıxdığı kəndlilərin başını zorla qırmaq adəti də nəql edilərkən o, daha gülünc görünür. Beləliklə, kiçik bir parçada surətin gülünc xarakteri və görünüşü haqqında çox yığcam və dəqiq təsvir yaranır.

Başqa bir misal. “Bir nəfər arıq, uzunboğaz, başı şapkalı, əynində bozarmış serqut, təxminən qırx sinində şəxs, qabağında bir istəkan dişləmə çay, tez-tez yumruğunu yerə döyüb burnunu çəkərək onunla yanaşı oturmuş tənüməd, yoğun, qarasaqqal bir hampa kəndli ilə mübahisə eləyirdi” [1, 20]. Bu misalda işdən qovulmuş kənd “uçitəli” ilə bir hampanın çox xəsis detallarla təsviri verilmişdir.

Kənd “uçiteli” “başı şapkalı” və “əynində bozarmış serqut” olması ilə seçilir.

Bu portret detallarının hamısı müəyyən bir məqsədə - azərbaycançılığa xidmət edir. Əslində, bütün bunlar azərbaycanlının özü-özünü tanımasına, çirkinliyini, eybəcərliyini görüb, ondan imtina etməsinə yönəlib. Bu isə azərbaycanlıyı qüsursuz, kamil görmək arzusundan, ədibin azərbaycançılıq niyyətindən irəli gəlir.

Ədibin “Molla Nəsrəddin”dəki başlıca mövzuları real həyatın və vaxtı keçmiş münasibətlərin tənqidindən ibarətdir. “Öz vətəni olan Qarabağda, sonralar İslam Şərqiində müşahidə etdiyi cəhaləti, haqsızlıqları kəskin satira atəşinə tutan, kəndli və əsnafın avamlığını təbii bir gülüşlə bizə söyləyən ədib böyük bir dövrü xarakterizə edən hekayələrində əlvan tiplər silsiləsi yaratmış və bunlara ümumi simvolik bir ləqəb verib “maral” adlandırmışdır” [9, 171]. Əsərdən kiçik bir parça da onun haqqında təəssürat yaratmağa qadirdir: “Hər yer mənim marallarımla doludur. Gözəl marallarım, göyçək marallarım... Hacı marallarım, kərbəlayi marallarım, məşədi marallarım, molla, rövzəxan, bəy-xan marallarım. Başları qapazlı, üzləri tüpürçəkli marallarım...” [2, 55].

Böyük tədqiqatçı-alim və yazıçı Mir Cəlal və ədəbiyyatşünas Firuddin Hüseynov Əbdürrəhim bəy Haqverdiyevin “Marallarım” əsəri barədə yazıblar: “Bizim heç birimiz istəmirik və istəməzdik ki, ata-babalarımız bu əsərdə göstərilən dəhşətli aləmdə yaşamış olsunlar. Madam ki, bu, bir həqiqət imiş, biz cahil keçmişə, bizi gözübağlı saxlayanlara dərin nifrət edirik, qəzəblənirik. Biz ədibin hekayələrindən ayrı nəticə çıxarıyıq: köhnə cəmiyyətin mirası olan o cəhalət dəhşətlərinə son qoymaq, onun qalıqlarını məhv etmək üçün camaata, lap avam camaata kömək etmək, ən uzaq və kənar guşələrdə, hətta ən geridə qalmış adamları da o köhnə həyatın cəngəlindən, qalıqlarından xilas etmək uğrunda daha inadla, daha kəskin mübarizə aparmaq lazımdır” [9, 172]. Bu mübarizə millətin azad yaşaması uğrunda böyük savaşı tərkib hissəsidir.

Əbdürrəhim bəy Haqverdiyev XX əsrin əvvəlləri Azərbaycan tənqidi realist ədəbiyyatının ən görkəmli nümayəndələrindən biridir. Nöqsanları ifşa yolu ilə aradan qaldırmağa üstünlük verirdi.

“Əbdürrəhim bəy Haqverdiyev müəllim ruhlu, tərbiyə verməyi sevən, əxlaq üzərində çox düşüncəli yazıçıdır” [2, 12]. Yalançı və fırıldaqçı adamların cəmiyyətə, məişətə gətirdiyi pozğunluğu ifadə edən “Qıraət” əsərində avam, sadələvh, eyni zamanda məsum, sədaqətli arvadını aldadıb “qıraət” öyrənmək adına aşnası Nataşanın yanına gedən və üstəlik “müctəhid” adına yazıq arvadına hazırladığı plovu da götürüb kef məclisinə aparən “Maşaduşka”-nı (Məşədini) müəllif tipik bir surət səviyyəsinə təsadüfən qaldırmayıb. Müəllif Məşədi Qulamaların bu əxlaqını ifşa edərkən elə onun öz dili ilə qanmazlıq məqamlarını da ortaya qoyur: “Allah kəssin müsəlmanın (azərbaycanlının-A.M.) evini, eşiyini, diriliyini, səliqəsini! Gözəl xörəkləri ortalığa bir sifətdə çıxarırlar ki, adamın ürəyi ağzına gəlir. Qab çirkli, süfrə bir halətdə ki, itin üstünə atsan, qudurub qaçar. Qasıqlar sınıq, iki ildən yuyulmamış əl dəsmalı... Tfu... Gedirsən Nataşanın evinə, süfrə qardan ağ, çəngəl-bıçağın şəfəqindən göz qamaşır... Ağ libaslı, ağ döşüklü qulluqçu, gözəl səliqə

ilə xörəyi ortaya çıxarır. Nataşa özü paltarlarının ən lətifini geyib, gəlib əyləşir, ustolun başında... di gəl arvad ölmüş, hər nə yarar paltarı var geyir toya, hamama, yasa gedir. Evdə də adamın qabağında türkmən dilənçisi kimi dolanır. Üst-başından bozbaş iyi gəlir...” [2, 175]. Bu bədii parça azərbaycanlıni məişət məqamında başqa xalqlarla müqayisədə çox tipik ifadə etməkdədir.

Əbdürrəhim bəy Haqverdiyev “Molla Nəsrəddin”ə sədaqətli olduğunu jurnalın Bakı dövründə də sübut etmişdir. Cəlil Məmmədquluzadə ilə məslək dostluğunu həmişə saxlamış, jurnalın müdafiəçisi olmuşdur. Onun sovet dövründə yazdığı əsərlərinin mayasında molla-nəsrəddinçilik ruhu yaşayır. Ədibin “Ağac gölgəsində”, “Ədalət qapıları”, “Köhnə dudman”, “Yoldaş Koroğlu” pyeslərində, “Söhbət”, “Diş ağrısı”, “İnanə” hekayələrində cəmiyyətdə olan mənfi hallar kəskin tənqid olunur. Yazıcının dili aydın, rəvan və şirindir. Əsərləri folklorla zəngindir.

Əbdürrəhim bəy Haqverdiyev ictimai həyatdan tutmuş məişət həyatı-nadək bütün məqamlarda azərbaycanlıni yüksəkdə görmək arzusu ilə yazıb-yaratmışdır. O, əsərlərində molla-nəsrəddinçiliyə daim sadıq qalmış, vətənin azadlığına, xalqın oyanışına, müstəqil düşünməsinə, haqqı nahaqdan seçməsinə, ana dilinin geniş yayılmasına yardımçı olmağa səy göstərmişdir.

Hələ 90 il bundan əvvəl molla-nəsrəddinçilərin ağsaqqalı Cəlil Məmməd-quluzadə yazırdı: “Əbdürrəhim bəy Haqverdiyev hər şeydən qabaq “Molla Nəsrəddin” məcmuəsinin ibtidasından...məcmuənin ən yaxın əməkdaşlarından və məsləhətçilərindən hesab olunur. Qoca əməkdaşımızın bu günlərdə təhiyyə olunan yubileyini “Molla Nəsrəddin” öz bayramı kimi alqışlayacaqdır”[5, 6, 180].

2020-ci ilin may ayında Azərbaycan ədəbiyyatının görkəmli nümayəndəsi, böyük dramaturq, nasir, publisist və teatr təşkilatçısı, tanınmış ictimai xadim Əbdürrəhim bəy Haqverdiyevin anadan olmasının 150 illiyi tamam olur. Onun adının UNESCO-nun 2020–2021-ci illər üçün görkəmli şəxslərin və əlamətdar hadisələrin yubileyləri siyahısına daxil edilməsi çoxəsrlik ədəbiyyatımızın parlaq siması olan ədibin mənəvi sərvətlərimizi və ali ümumbəşəri dəyərləri özündə təcəssüm etdirən humanist ruhlu yaradıcılığının lazımcıca və yüksək qiymətləndirilməsinin aydın təzahürüdür.

ƏDƏBİYYAT

1. Haqverdiyev Ə. Seçilmiş əsərləri. 2 cildə, II cild (tərtib edəni və ön sözün müəllifi Kamran Məmmədov). Bakı: Lider, 2005, 408 s.
2. Haqverdiyev Ə. Seçilmiş əsərləri, 2 cildə, I c. Bakı: Azərnəşr, 1971, 351 s.
3. Hüseynov F. Xalq faciələrinin ustad ifadəçisi. “Ədəbiyyat və incəsənət” qəzeti, 20 noyabr 1984, №44.
4. Hüseynov F. “Molla Nəsrəddin” və molla-nəsrəddinçilər. Bakı: Yazıçı, 1986, 279 s.
5. Məmmədquluzadə C. Əsərləri, 6 cildə, VI c. Bakı: Azərnəşr, 1985, 311 s.
6. Məmmədli C. Çağdaş Azərbaycan nəsrinin inkişaf meylləri. Bakı: Bakı Universiteti, 1998, 286 s.
7. Mütəllimov T. Əbdürrəhim bəy Haqverdiyevin poetikası. Bakı: Yazıçı, 1988, 328 s.
8. Mütəllimov T. Sənət duyğuları. Bakı: Yazıçı, 1981, 197 s.
9. Paşayev Mir Cəlil, Hüseynov F. XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı. Bakı: Maarif, 1982, 428 s.

АБДУРРАГИМ БЕК АХВЕРДОВ: ПИСАТЕЛЬ МОЛЛАНАСРЕДДИНОВЕЦ

А.М.МАММАДЛИ

РЕЗЮМЕ

Настоящая статья посвящена творчеству выдающегося азербайджанского писателя, драматурга, переводчика, публициста, общественного и театрального деятеля Абдулрагим бека Ахвердова (1870-1933). В статье анализируется творчество А.Ахвердова, в котором ярко отражены идеи азербайджанства. Отмечается, что произведения А.Ахвердова отличаются реалистичностью портретной характеристики героев и описываемых событий, типичностью образов, лаконичностью и живостью языка, богатством выразительных средств. Произведения А. Ахвердова отражают его борьбу за свободу и независимость Азербайджана, духовное развитие азербайджанского народа, сохранение национальных обычаев и традиций, родного языка. Расширив рамки бытовой драматургии, А.Ахвердов углубил социальный смысл своих пьес, создал образы героев, вступающих в борьбу за справедливость, протестующих против насилия.

Ключевые слова: Абдулрагим бек Ахвердов, писатель, драматург, общественный деятель, творчество, азербайджанство

ABDURRAHIM BEY HAGVERDIYEV: WRITER MOLLANASREDDINER

A.M.MAMMADLI

SUMMARY

The article deals with the creation of the outstanding Azerbaijani writer, playwright, translator, publicist, public and theatrical figure Abdurrahim bey Hagverdiyev (1870-1933). The article contains the analysis of A.Hagverdiyev's creation that reflects the ideas of Azerbaijanism. It is emphasized that A.Hagverdiyev's works are remarkable for the realism of portrait features and described events, typical characters, laconicism and liveliness of the language, wealth of expressive means. A.Hagverdiyev's works reflects his struggle for freedom and independence of Azerbaijan, the Azerbaijani people's spiritual development, preservation of the national customs, traditions and native language. Expanding the scope of the common drama A.Hagverdiyev deepened the social meaning of his plays and created the characters of the heroes who joined the struggle for justice and protested against violence.

Keywords: Abdurrahim bey Hagverdiyev, writer, playwright, public figure, creation, Azerbaijanism

UOT 002.2 (091)**ÜZEYİR HACIBƏYLİ “AZƏRBAYCAN” QƏZETİNDƏ****A.ƏZİMOVA*****Bakı Dövlət Universiteti***
aygunezimova@bsu.edu.az

Məqalədə Üzeyir Hacıbəylinin Azərbaycanın siyasi şüurunun formalaşmasında, istiqlal düşüncəsinin möhkəmlənməsində böyük rol oynayan “Azərbaycan” qəzetindəki (1918-1920) redaktorluq və jurnalistlik fəaliyyətinə nəzər salınır, çətinlikləri özündə əks etdirən felyetonlarını, publisistik məqalələri təhlil edilir.

Göstərilir ki, o, yazılarında demokratik ideyaları təbliğ etmiş, Azərbaycanın müstəqil dövlət kimi möhkəmlənməsinə çalışmış, azadlıq ideyalarını yaymaqla qəzetin ideya istiqamətini müəyyənləşdirilməsində böyük rol oynamışdır.

Açar sözlər: Üzeyir Hacıbəyli, “Azərbaycan” qəzeti, Azərbaycan, AXC, parlament, demokratiya, Qarabağ, erməni

Hər bir dövrün jurnalistikası, mətbuat səhifələrində yer alan publisistik yazılar dövrün salnaməsi olmaqla nəinki mətbuat tarixində, eləcə də Azərbaycan tarixində böyük rol oynayır. Üzeyir Hacıbəylinin Azərbaycanın siyasi şüurunun formalaşmasında, istiqlal düşüncəsinin möhkəmlənməsində böyük rol oynayan “Azərbaycan” qəzetindəki (1918-1920) redaktorluq və jurnalistlik fəaliyyətini yaradıcılığının şah zirvəsi, həmçinin Azərbaycan mətbuat tarixinin mühüm bir mərhələsi hesab etmək olar. Azərbaycan tarixinin ən şərəfli dövrü olan Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti illərində Üzeyir Hacıbəyli gündəlik siyasi, ictimai, ədəbi, iqtisadi türk qəzeti olan “Azərbaycan”da bir müddət ilk parlament müxbiri, 1919-cu il 89-cu sayından 4 iyul tarixli 216-cı saya qədər müvəqqəti redaktor, 1 sentyabr 265-ci saydan 31 dekabr 1919-cu il tarixli 358-ci saya və 1 yanvardan 28 aprel 1920-ci il tarixli 85-ci saya qədər redaktor kimi çalışmışdır.

AXC mətbuatını, eləcə də bu dövrün mətbuat orqanları sırasında “Azərbaycan” qəzeti haqqında tarixi, elmi həqiqəti şüurlu və planlı şəkildə yasaqda saxlayan sovetin yetmiş illik hakim məfkurəvi ehkamı arxivlərdə, bağlı qapılar arxasında saxlamışdır. Cümhuriyyət qurucularından olan Ü.Hacıbəylinin bu dövr mətbu irsi də üzərinə qadağalar qoyulmuş dəyərlər sırasında tədqiqatlardan kənar qalmışdır. Tədqiqatçı Aslan Kənan Ü. Hacıbəylinin “Azərbaycan” qəzetindəki indiyədək çap olunmamış, bu günümüzlə səsleşən, AXC dövrünün

bütün uğurlarını və qarşılaşdığı çətinlikləri özündə əks etdirən publisistik 112 məqalə və felyetonunu, məktublarını toplayaraq “Bayrağımız sarsılmaz” adı altında nəşr etdirmişdir. Azərbaycan mətbuat tarixinin tədqiqatçısı Şirməmməd Hüseynov isə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin ilk parlamanı – Məclisi-Məbusanın fəaliyyətinə dair dövrün salnaməsi olan “Azərbaycan” qəzetində dərc olunmuş hesabatlar və şərhlərdən bəhs edən üçcildlik kitabında [2; 3; 4] böyük ədibin qəzetdə çap olunmuş əlli beş publisistik yazısını oxuculara təqdim etmişdir.

Üzeyir bəy “Azərbaycan” qəzetindəki məqalə və felyetonlarını “Hacıbəyli Üzeyir”, “Üzeyir”, “Ü. Hacıbəyli”, “Ü”, “H. Ü.”, “Ü. H.”, “Ü.H-li”, “Çİ”, “Ü. Əbdül”, “Filankəs” adı altında dərc etdirərək yazılarında demokratik ideyaları təbliğ etmiş, Azərbaycanın müstəqil dövlət kimi möhkəmlənməsinə çalışmış, azadlıq ideyalarını yaymaqla qəzetin ideya istiqamətinin müəyyənləşdirilməsində böyük rol oynamışdır. Onun “Mühüm məsələlər” (1, 1 dekabr 1918, N53), “Partiyalarımıza” [1, 3 dekabr 1918, N55], “Azərbaycan Parlamanı” [1, 5 dekabr 1918, N56], “Tarixi günümüz” [1, 7 dekabr 1918, N58], “Təəssürat” (silsilə yazılar) [1, 9 dekabr, 13 dekabr, 16 dekabr 1918 və s.], “Andronikin məsələsi” [1, 15 dekabr 1918, N65], “Vəzifəmiz nədir” [1, 24 dekabr 1918, N72], “Bir iltimas münasibətilə” [1, 3 yanvar 1919, N78], “Ehtiyat lazımdır” [1, 15 yanvar 1919, N88] və s. bu qəbildən olan yazıları yeni qurulmuş Azərbaycan dövlətinin qarşısında duran əsas problemlərin həllinə həsr edilmişdir.

Bu yazılarda biz onu vətənpərvər, istiqlal aşığı, azərbaycançılıq ideologiyası ilə yoğrulmuş bir publisist kimi görürük. İllərlə arzuladığı bir amala çatan ədibin 1918-ci ilin dekabrın 7-də Azərbaycan Parlamentinin açılışı münasibəti ilə yazdığı “Təəssürat” silsilə məqalələrini oxuyan hər kəs bunun şahidi ola bilər: “Parlamanımız açıldı, gördük. Fətəli xan doğru dedi ki, yatsa idik də yuxumuza girməzdi...”

Parlaman imarətinin içində zinyət cümləsindən calibi-diqqət olan şey qiymətli xalılar degil idi, bəlkə fiatı ucuz, lakin mahiyyəni-milliyə və siyasiyyəsi dedikcə baha olan üç rəngli milli bayraqlarımız idi.

Məhəmməd Əmin nitqi-iftitahisində bu üç rəngin: “Türkləşmək, islamlaşmaq və müasirləşmək amalı əlamətindən ibarət olduğuna işarə ilə bu bayraq endirilməz!” - dedikdə bütün məclis ayağa qalxıb əl çala-çala bayraqları salamlarkən təəssürati-fövqəladədən başımın tükləri biz-biz durdu”. Daha sonra Milli Şura rəisi M.Ə.Rəsulzadənin üzbəüz qapıdan girişini təsvir edir və siyasi lider kimi onun maraqlı portretini yaradır: “Padşahlı məmləkətlərdə məclisi-məbusanı padşah açar, amma Azərbaycan Cümhuriyyətinin Məclisi-Məbusanını bir nəfər vətən övladı açdı” [1, 9 dekabr 1918, N60].

100 il keçməsinə baxmayaraq bu gün də Parlamentin açılışından verilən bu reportajı oxuyan hər kəs müstəqil və azad vətəninə bütün varlığı ilə sevnən bir vətəndaşın, bu yolda hər fədakarlığa hazır olan insanın səmimi duyğularının və milli qürurunun şahidi olur.

Parlamentin aşılması ilə bağlı digər yazısı “Tarixi günümüz” [1, 7 dekabr

1918, N58] Azərbaycan dövlətçiliyinin tarixi baxımından əhəmiyyət kəsb edir. Yüz, yüz əlli il bundan əvvəl müxtəlif xanlıqlardan ibarət olan Azərbaycan torpağının rus əsarətindən xilas olub təkmill bir hökumət şəklinə girməsini alqışlayan ədib yazır: "...bu torpaq üzərində qurulmuş olan saxta və əməli həddləri silinib-süpürülüb müttəhid və vəsi bir ərazi şəklinə girdi və bu gün xilas olub da iki milyon mütəcaviz nüfuslə Azərbaycan Cümhuriyyəti namini daşımağa kəsbi-ləyaqət etdi...Azərbaycan Cümhuriyyətinin Milli Parlamanı, Milli Məclisi açılmaqla təşkilat və tərtibatı-siyasiyyəsi artıq itmamə yetir".

Ü.Hacıbəyli "Azərbaycan Parlamanı" [1, 5 dekabr 1918, N 55] məqaləsində qeyri müsəlman cəmiyyətlərin - xarici və daxili düşmənlərin yeni qurulmuş hökumət əleyhinə apardıqları təxribata qarşı çıxaraq onların Azərbaycan türklərinin azad və firavan yaşamalarına qarşı olan məkrli niyyətlərini açıb göstərir. Dünənə qədər əsir və qul olan bir millət bu gün azad və sərbəst görmək istəməyənlərə, lal edilib hüquqları alınmış bir millətin açılıb söz söyləməsini, bir əsrdən artıq məhkum qalan bir millətin bu gün hakim degil, yalnız müstəqil və azad olmasını qəbul etməyənlərə milli mücahid qətiyyətilə cavab verir: "...bunu dürüst bilməlidirlər ki, biz Azərbaycan türkləri zor ilə də olsa, güc ilə də, əsarət zəncirini təkrar boynumuza salmaq istəməyəcəyik...milli parlamanımızı, milli şuramızı açaq...kəməli-ciddiyyət ilə işə başlayaq".

Üzeyir bəy uzun illərin əsarətindən xilas olan bir xalqı izləyən daxili və xarici təhlükələri görür, məqalələrində Azərbaycan istiqlalına qarşı hazırlanan sui-qəsdlərə qarşı xalqı ayıq, daha doğrusu "dördgöz" olmağa çağırır. "Dördgöz olmalıyıq" [1, 25 aprel 1919, N166] məqaləsində yazır: "İçimizdə olan düşmənlərin təhlükəsi xaricdə görünən düşmənlərindən daha zərərliyədir. Xaricdə duranı görürük, lakin içimizdəkiləri hər dəfə görmək mümkün olmuyor. Bunlar əlaltı işlər görürlər və bizə qarşı qəflətən hücumlar və şəbxunlar hazırlıyorlar...keşmiş işlərdə ləkəli olanları və söz və əməllərilə şübhəli görünənləri məmləkətimiz daxilinə buraxmamalıdır, səhvən buraxılmışlar varsa, ərd və ixrac etməlidir...

Xülasə, istiqlalımızı müdafiə və mühafizə yolunda dördgöz olub da xarici düşmənlərimizi dəf üçün hər bir tədbirə bilatərəddüd təvəssül etməlidir".

Bu gün də sapandı özümüzədən olan "balta"ları, bu torpağın üzərində gəzib xəyanət edən xainləri, maddi nemətlərimizlə yaşayıb üzümüzə ağ olan nankorları görəndə Üzeyir Hacıbəylinin hələ də aktuallığını itirməyən bu tövsiyyəsinin vacibliyini və ciddiyyətini bir daha təsdiqləyirsən.

Ü.Hacıbəyli "Bir yaş" [1, 28 may 1919] məqaləsində isə minlərcə xanımanları xaraba qoyulan bir dövlətin - çaylarca axıdılan qanlar hesabına qurduğu Azərbaycan Türk dövlətinin bir yaşının tamam olması və ikinci yaşa qədəm qoyması gününü qürurla, istiqlal sevgisi ilə qələmə alır: "Bu gün istiqlalını elan etmiş olduğumuz və istiqlalı qazanmaq yolunda Növzad dövlətimizin təvəllüdü, ana bətnindən doğulması - çətinliklə əmələ gəldi. Ana vətən balasını doğarkən özünü qurban edəcək dərəcəsinə gəlmişdi... Azərbaycan torpağı bir xarabazara, bir viranəyə dönəcək idi. Onun, o madəri- mehribanın nazik sinəsi,

zərif bədəni üzərində gəzən qaba ayaqlar, həm anası bətnindən balasını çəkmələrinin təpikləri altında tapdalamaq, əzmək və xurd-xaş etməklə anasını da, balasını da öldürmək istiyordular.

Lakin bu zəif sinə içində gizlənmiş olan eşq və məhəbbət o dərəcədə böyük bir qüvvəti haiz idi ki, zəif cism, qüvvətli ruh sayəsində düşmən zülmü qarşısında tab və taqətdən düşməyib yaşamaq və yaşatmaq iqtidarını qeyb etmədi. Ana Vətən doğdu... Və bu gün doğduğu övladının səneyi-dövriyyəsi münasibəti ilə bayram qurub və övladını mavi, al və yaşıl rəngli parçalarla bəzəyib nümayişkaranə bir surətdə bəyani-iftixar etməkdədir" [1, 28 may 1919].

Biryaşlı dövlətinin yaxın gələcəkdə türklüyün ümidgahı, islamlığın pənahı, mədəniyyət aləminin möhtərəm bir üzvü olacağına əmin olan Üzeyir bəy inamınla uzaqgörən bir publisist kimi xalqını bu yolda dəyanətli olmağa səsləyir: "...düşmən dəfində təcrübəsiz olduğuna, türklük və islamlığına məxsus fəzilətlərinə baxıb da əmin olunuz ki, bu hökumət və bu millət öz istiqlalını, öz azadlığını və öz təbəəsini şanlı bir surətdə hər bir düşməndən qorumağa qadirdir...Ölmək var ki, dönmək yoxdur." [1, 28 may 1919].

Bu məqalədə Üzeyir bəy ingilislərin Bakıya ilk gəlişi ilə onlarda yaranan təəssüratla sonrakı münasibətlərində fərqliliyi göstərməklə Qafqaz müsəlmanları haqqında yaradılan iftira və böhtanlara da münasibət bildirir: "İngilislər bizim içərimizə girərkən, özlərini vəhşi heyvan qarşısına çıxmış bir ovçu vəyyətinə saxlamaq ehtiyatına heç bir lüzum olmadığını bir-iki gündən sonra kəməli-təəccüb ilə anladılar...-bilməməzlik və ya düşmənlər təbliği nəticəsi olaraq xəta və yalnış olduğunu dərk etdilər". [1, 28 may 1919].

Üzeyir bəy zülm və əsarətdən xilas olmuş bir millətin bu gün azadlığa qovuşduqdan sonra öz mədəniyyətləri ilə digər millətləri heyran qoyacaqlarını qürur hissi ilə bildirir: "AL rəngi türklüğe, YAŞIL rəngi islamlığa və MAVİ rəngi də mədəniyyətə işarə olan bayrağımızın mənayi-mənəviyyəsi də budur".

Ü.Hacıbəylinin AXC dövrü yazılarında dövrünün ən mühüm problemlərinin, o cümlədən suveren dövlət və müstəqillik, demokratiya, milli maarifçilik, azad söz və mətbuat, vicdan azadlığı, erməni məsələsi, Qarabağ problemi kimi məsələlərin diqqət mərkəzində saxlanılması ilə birgə bu problemlərin çözülməsi ilə birgə məsələlərin dərin siyasi mahiyyəti ilə bağlı nəzəri fikirləri də maraq doğurur.

Ədibin "Nə istiyorlar" [1, 7 may 1919, N 174], "Siyasi imtahan" [1, 11 may 1919, N177, "Xatimə" [1, 15 may 1919, N181] "İçimizdəki denikinlər" [1, 10 iyun 1919, N200], "Qarabağ hadisəti" [1, 24 iyun 1919, N210], "Səddi-İsgəndər" [1, 26 iyun 1919, N212] və eləcə də tarixi həqiqətləri özündə əks etdirən yüzrlərlə yazıları bu gün Azərbaycan haqqında yazılan böhtan və iftiralara, tarixi təhriflərə qarşı Azərbaycan ziyalılarının istinad etdikləri tutarlı cavablar və faktlardır.

Üzeyir bəy "Azərbaycan" qəzetində onu düşündürən əsas problemlərdən biri olan Qarabağ məsələsinə də toxunur, ermənilərin Azərbaycana qarşı təcavüzünün kökünün dərinliyini açıb göstərirdi. O, qəzetdə Qarabağ məsələsini

ermənilərin torpaq iddiası ilə bərabər, Azərbaycan hökumətinə itaətsizliyi kimi də qoyurdu. “Eyni müamələ gözləyirik” [1, 5 may 1919, N172] məqaləsində Azərbaycan hökumətinin mövqeyini əks etdirərək Qarabağ ermənilərinin hökumətə tabe olmamaq qəsdilə göstərməkdə olduqları inadın artıq həyasızlıq dərəcəsinə çatdığını qeyd edir. Məqalədə ingilis baş komandanı Bakı nümayəndəsi Şatelvortun Şuşa şəhərinə getməsi və Qarabağda yalnız Azərbaycan hökumətinin qanunlarının hökm sürəcəyi ilə bağlı erməniləri itaətə dəvət etməsi, buna baxmayaraq ermənilərin öz “müttəfiqlərinə” arxayın olub müqavimət göstərmələrini qeyd etməklə onların daima Qərbin köləsi, əllərində alət olmasını faktını vurğulayır: “Yevropaya ümidvardırlar”, ümidvar olmaqlarının əsasi-dəxi budur ki, müharibə əsasında müttəfiqlərə “kömək durub” düşmən qabağında “döş gərüb qılınc vurubdurlar”, bunun əvəzində müttəfiqlərdən “ənam” gözlüyorlar!” İngilislərin timsalında havadarları açıq-aydın ittiham edən Üzeyir bəy göstərir ki, Azərbaycan hökuməti qəti addım atmalı, öz vəzifəsi müqabilində hər kəs ki, Qarabağda Azərbaycan hökumətinə qulaq asmadı, asi və xain hesab edilib layiqi olan cəzalara çətməlidir. Üzeyir bəyin bu problemin həllində tövsiyyə etdiyi bu qəti addım vaxtında atılmış olsaydı, yəqin ki, əsrin sonunda analoji şəkildə eyni dərdi yaşayan millətin bu gün qarşılaşdığı bu faciələr təkrar yaşanmazdı, doğma diyarı Şuşa və iyirmi faiz torpağı tapdaq altında qalmazdı.

“Naxçıvan və Qarabağ” [1, 25 may 1919, N187] məqaləsi də əlləri daima Amerikanın, ingilislərin ətəyində olan Qarabağ ermənilərinin Azərbaycan hökumətinə tabe olmamaları, burada ingilislərin tərəfgirliyi məsələsinə həsr edilmişdir. Sayca ermənilərdən çox olub, yerlərinin böyük qismi müsəlmanlara məxsus olan Naxçıvanın general Revi tərəfindən may ayının 14-də Ararat hökumətinə təsliminə, yeni yaranmış Azərbaycan hökumətinin yenə eyni ingilislərin köməyi ilə öz haqqlarını hələ də yeridə bilməməsinə münasibət bildirən Üzeyir bəy yazırdı: “Bizi yandıran ingilislərin tərəfgirliyi və ya ingilis generalının bacarığı və ingilis miralayının bişüurluğu degildir. Özümüzün rəftarıdır ki, onun adına bacarıqsızlıq deməkdən başqa özgə bir ad qoymaq olmaz” [2, 173].

XX əsrin əvvəllərində ermənilərin Azərbaycan xalqına qarşı amansız vəhşilikləri, onların Naxçıvan və Şərur, Zəngəzur, Şuşa, Cəbrayıl və Cavanşir uyezdlərindən ibarət olan Qarabağda kütləvi şəkildə törətdikləri kütləvi soyqırımlar Azərbaycan Məclisi Məbusanın da daima müzakirəyə çıxardığı məsələlərdən idi. Parlamentin 1919-cu il yanvarın 15-də M.Ə.Rəsulzadə tərəfindən növbədənəkənar xarici bəyanatında deyilir: “Vətəndaşlar, Naxçıvan və Şərur uyezdlərində və İrəvan quberniyasının sair yerlərində müsəlmanlar, türklər başında yenə tazədən top qumbaraları partlıyor. Müsəlmanlar min dürlü əza və cəfalərə düçar oluyorlar. Hələ erməni-gürcü konfransında əskər tərxisi müzakirə edildikdə ermənilər demişlər ki, bizim daxili düşmənlərimiz var, asilərimiz var, onları tabe və tədib üçün əskər lazımdır: ona görə qoşunumuzu buraxa bilməyəcəyiz. Məgər bu düşmənlər yazıq, torpaqlarından əl çəkmək istəməyən zavallı naxçıvanlılar imiş, məgər bu düşmənlər istiqlaliyyət istəyən, heç kəsə qul olmaq istəməyib

müstəqil yaşamaq arzusunda olan müsəlmanlar imiş” [2, 287].

M.Ə.Rəsulzadənin hökuməti bu məsələdə ciddi tədbirlər görməyə, nəhaq tökülən qanların önünü almağa səsləyən çağırışına Ü. Hacıbəyli vaxtaşırı “Azərbaycan” qəzetində dərc etdirdiyi məqalələrində münasibət bildirirdi. Ədibin “Andranikin məsələsi” [1, 15 dekabr 1918-ci il, N65], “Fitnələr qarşısında” [1, 23 yanvar 1919-cu il, N95], “Qarabağ haqqında” [1, 30 yanvar 1919-cu il, N101] və s. məqalələri erməni quldur dəstəsinin başçısı Andranikin Qarabağı “müsəlmanlardan təmizləmək” məqsədilə onları qətlə yetirməsindən, Azərbaycan xalqının ermənilər tərəfindən top-tüfəng yağışına tutulması ilə birgə, həmçinin quru böhtan və iftiralara da məruz qalmasından söhbət açır.

“Andranikin məsələsi” [1, 15 dekabr 1918-ci il, N65] məqaləsində erməni siyasətinin mahiyyətini açan Ü.Hacıbəyli erməni hökumətindən “küsüb” “özbaşına” olan Andranikin öz camaatının “qəhrəmanı” kimi əlsiz-ayaqsız müsəlmanların üzərinə top və tüfəng ilə hücumlarından söhbət açır, Ararat hökumətinin bu məsuliyyətdən özlərini necə kənara çəkmələrini uzaqgörənliklə təqdim edir. Ədib maraqlı təqdimatlarla erməni siyasətinin-seperatizminin iç üzünü oxuculara çatdırır: “Sərhəd məsələsini Tiflis konfransında sülh və sazişlə həll etmək istəməyən erməni hökuməti həmin bu məsələni qılınc zoru ilə qurtarmağa qərar verib, general Andraniki də göndərmişdir ki, hüduumuzu keçib müsəlmanları tədhiş ilə pərakəndə qılmaqla arzu etdikləri yerləri təhti-təsəllüt və təsərrüfə keçirib, Ermənistan torpağına qatışdırsınlar”. Bu məqamda Ermənistan Cümhuiyyətinin müstəqil bir surətdə yaşamaq üçün özlərində qabiliyyət və istedad olduğuna inanmayan və bu təqdirdə qonşuların da müstəqil yaşamalarını istəməyən daşnakların Qafqazın ortasında andraniklər vasitəsilə qəsdən şuluqluq salıb, ölkəmizin təkrar qəyyumlar əlinə keçməsi üçün apardığı siyasi oyunun gizli tərəflərini jurnalist uzaqgörənliyi ilə açan icmalçı Üzeyir bəyi görürük .

“Fitnələr qarşısında” (1, 23 yanvar 1919-cu il, N95) məqaləsində isə Ü. Hacıbəyli hökumətin və müttəfiqlər ordusu komandanı general Tomsonun tədbirlərindən sonra Andranikin quldurluğunun sona çatdığını göstərsə də, ermənilərin növbəti taktikaya keçmələrini, hökumətimizin top və tüfəng ağzından çıxan güllələrdən sonra daşnakların “Vperyod” qəzetinin iftira və böhtanlarına məruz qalmasını qeyd edir: “...top və tüfəng güllələrini dəf etmək bunların iftira və böhtanlarını rədd etmək işindən çox asandır. Çünki ermənilər cəngavərlikdən artıq böhtan və iftira qurmaq ustalığı ilə məşhurdurlar”. Üzeyir bəy bir vətənpərvər ziyalı kimi xalqını “danos”lar hücumuna və “niş”inə qarşı hazır olmağa çağırır, gənc hökumətimizi “əqrəb”lərdən qorumağı hər kəsin borcu hesab edir.

Ədibin “Qarabağ haqqında” [1, 30 yanvar 1919-cu il, N101] məqaləsində də “Naşe vremya” erməni qəzetinin Qarabağda quldur dəstələrinin təcavüzünün qarşısını almaq məqsədilə yaradılacaq general-qubernatorluq təşkilinə qarşı fitnəkarlıq və provakasiyalara analitik şərh, jurnalist yanaşması və milli təəssübkeşliyi maraqlı doğurur: “...hökumətimiz Qarabağda general-qubernatorluq təşkil etmək istərkən, erməni hökuməti ilə müharibəyə girmək ehtimalını

heç xəyalına böylə gətirməmişdir, çünki Qarabağ bizim, biz-bizim. Öz yerimizdə, öz torpağımızda nə sayaq “adminstrativ” şəkillər yapacağımız bizim öz işimizdir. Erməni hökumətinin və ya erməni milli komitəsinin bu cürə işlərimizə qatışmağa heç bir həqləri olmadığını özləri bilmirlərsə, o halda siyasiyatın ibtidai qaydalarından bixəbər və cahildirlər, özgələrindən öyrənsinlər”.

Biz tarixə nəzər salsaq görürük ki, ermənilərin əsassız böhtan, qərəz və iftiralarla dolu təbliğat maşınıni Azərbaycan xalqı, eləcə də Qərb dövlətləri daima müşahidə etmişlər. 1919-1920-ci illərdə Qafqazda, o cümlədən Azərbaycanda münaqişə zonalarında olmuş ingilis hərbi jurnalisti Skotland-Liddellin “Erməni-tatar sazişi. Qarabağda sülhün bərqərar olması” sərlovhəli yazısı Üzeyir Hacıbəylinin gündəmə gətirdiyi problemə-erməni təbliğat maşınına Qərb siyasətçisinin verdiyi qiymət baxımından maraqlıdır: “Erməni mətbuatı qırğınlar, qəddarlıqlar barədə uydurmalarla və tatarlara qarşı təbliğatlarla doludur. Bu mətbuatda provakasiya çoxdu və heç şübhəsiz, indiki dövrdə Qafqazda və Ermənistanda baş verən milli münaqişələrin çoxuna görə məhz erməni mətbuatı cavabdehdir” [7, 87].

Yeni qurulmuş Azərbaycan dövlətini parçalamağa, torpaqlarını ələ keçirməyə, əhalisini qırmağa can atan qəddar, quldur, hiyləgər, məkrli, təcavüzkar erməni millətinin xarakterik xüsusiyyətləri Ü. Hacıbəylinin publisistik məqalələrində tam xarakterizə olunmuş, Cənubi Qafqazda daim münaqişə ocağı yaratmaqda Qərb imperialist dövlətlərin onlardan bir alət kimi daim istifadə etdikləri tutarlı faktlarla sübut edilmişdir.

Ü. Hacıbəylinin dövlətinə, vətəninə, millətinə, bayrağına sonsuz sevgisinin təcəssümü olan “Bayrağımız sarsılmaz” [1, 8 may 1919, N175] məqaləsi zülm və əsarətin yoğun zəncirlərini qırmaq-qırmaq etməyə qadir olmuş bir millətin, gənc Azərbaycan dövlətinin haqq və azadlıq rəmzini özündə daşıyan ÜÇRƏNGLİ bayrağımıza həsr olunmuşdur. Ədib sağ və sol düşmənlərimizin xain gözlərini qamaşdıran müqəddəs bayrağımızın üç rəngini göylərə qaldıran ağacın iti bir ox olub alçaq düşmənlərimizin qara qəlblərini deşməsilə namərd belini sındırıb alçaq başları əydirmək üzrə olduğunu mübariz bir ruhla qeyd edir: “O ağac sınımaz, o nur sönməz, o əl dönməz!! Çünki bayrağımız həqiqi bayrağıdır. O bir millətin hüquqi-bəşəriyyəsinin harisidir. Bir millət ki, onun da insan kimi yaşamağa həqqi vardır! Bir millət ki, daha əsir olmaq istəmir!” [3, 163].

Ü. Hacıbəyli və onun əqidə və məslək yoldaşlarının vaxtilə yüksəltdikləri üçrəngli bayraq 70 ildən sonra yenidən xalqın müstəqillik, suverenlik, milli azadlıq uğrunda mübarizəsində Azadlıq meydanında (Lenin meydanı-A. Ə.) dalğalanaraq xalqı yenidən öz müstəqilliyini əldə etməsi yolunda sıx birləşdirdi.

Bu dahi şəxsiyyətin keçdiyi şərəfli həyat yolu, milli tarixi və mənəvi dəyərlərimiz sırasında biz və bizdən sonrakı nəsillər üçün qoyduğu mənəvi irs-sərvət bir daha təsdiq edir ki, “Bu cür adamlar nəinki sağlığında, bəlkə öləndən sonra da camaata mənəfət verirlər!...” [6, 14 aprel 1910, N82].

ƏDƏBİYYAT

1. "Azərbaycan" qəzeti (1918-1920)
2. "Azərbaycan" qəzetində Parlament hesabatları və şərhlər (noyabr 1918-aprel 1920). 3 cildə, I cild. Bakı: Qanun, 2015.
3. "Azərbaycan" qəzetində Parlament hesabatları və şərhlər (noyabr 1918-aprel 1920). 3 cildə, II cild. Bakı: Qanun, 2016.
4. "Azərbaycan" qəzetində Parlament hesabatları və şərhlər (noyabr 1918-aprel 1920). 3 cildə, III cild. Bakı: Qanun, 2017.
5. Aslan K. Bayrağımız sarsılmaz. Bakı: Avrasiya Press, 2011.
6. "Həqiqət" qəzeti, 14 aprel 1910.
7. Hüseynov Ş. Mətbu irsimizdən səhifələr. Bakı: Çənlibel NPM, 2007.

УЗЕИР ГАДЖИБЕЙЛИ В ГАЗЕТЕ "АЗЕРБАЙДЖАН"

A.AZIMOVA

РЕЗЮМЕ

В статье рассматривается редакционная и журналистская деятельность Узеир Гаджибейли в газете «Азербайджан» (1918-1920), которая сыграла важную роль в формировании политического сознания Азербайджана и укреплении идеи независимости. Исследуются авторские колонки и публицистические статьи, которые резонируют с сегодняшним днем и отражают все успехи и трудности периода АХС.

Отмечается, что в своих трудах У. Гаджибейли пропагандировал демократические идеи, внес свой вклад в укрепление независимости Азербайджана как первого демократического государства на Ближнем Востоке, сыграл важную роль в распространении идей независимости, что и предопределило основное направление газеты «Азербайджан».

Ключевые слова: Азербайджан, АХС, парламент, демократия, Карабах, армяне

UZEYİR HAJİBEYLİ İN THE "AZERBAIJAN" NEWSPAPER

A.AZIMOVA

SUMMARY

In the article, Uzeyir Hajibeyli's editorial and journalistic activities in the "Azerbaijan" newspaper (1918-1920), which played a major role in the formation of Azerbaijan's political consciousness and the strengthening of the idea of independence, are considered. The author's feuilletons and journalistic articles that resonate today and reflect all the successes and difficulties of the AXS period are involved in the analysis.

It is noted that in his writings he promoted democratic ideas, tried to strengthen Azerbaijan as an independent state, played a major role in determining the direction of the newspaper's ideas by spreading the ideas of freedom.

Keywords: Azerbaijan, Azerbaijan Democratic Republic, parliament, democracy, Karabakh, armenian

UOT 654.191

**ƏNƏNƏVİ RADIO KANALLARININ
MÜASİR YAYIM TEXNOLOGİYASI****Ə.Ə.HACIYEV***Bakı Dövlət Universiteti**alihaciyev@bsu.edu.az*

Məqalədə ənənəvi radio verilişlərinin hazırlanması və yayımında istifadə olunan texnologiyanın çağdaş durumu və əsas inkişaf istiqamətləri təhlil olunur. Alternativ üsullarla çatdırılan radio verilişlərinin həcmninə getdikcə artmasına baxmayaraq, ənənəvi yerüstü radioefir yayımına marağın azalmadığına diqqət çəkilir və yeni yayım texnologiyalarının tətbiqi ilə yaranan keyfiyyət göstəriciləriylə yanaşı problemlər də diqqətə çatdırılır.

Açar sözlər: səsyzma studiyası, mikrofon otağı, mikşer pultu, FM yayımı, rəqəmsal radio yayımı

KİV qloballaşan dünyamızda həyatımızın bütün sahələrinə güclü təsir edən təsisatlardan biridir. İctimai-siyasi proseslərin inkişaf istiqamətlərinin müəyyənləşməsində onun rolu inkaredilməzdir [15, 69].

Bu gün kütləvi informasiya vasitələri iki yerə ayrılır. Bunlar ənənəvi və yeni mediadır. Kompüter texnologiyasının yaranması və internetin inkişafıyla formalaşan yeni media qısa zaman ərzində sürətlə inkişaf etmiş, həm ənənəvi KİV-ə rəqib çıxmış, həm də bu mediaya işini günün tələbləri səviyyəsində qurmağı, çağdaş texnologiyalardan səmərəli istifadə edilməsini zəruri etmişdir. Bu baxımdan ənənəvi KİV-in bir qolu olan radio da istisna deyil.

Bu gün kompüter və rəqəmsal kodlaşdırma sistemlərinin sayəsində analog qurğuları, səsyzma, redaktə, saxlama metodlarının tətbiqi ilə isə radiolarda istehsal prosesi dəyişmiş və bu tendensiya hələ də davam etməkdədir.

Son illər Azərbaycan mediasında da bir sıra dəyişikliklər baş verməkdədir. İnformasiya vasitələrinin sayı artmış, yeni texnologiyalardan istifadə də sürətlənmişdir. Hazırda qloballaşma vüsət aldıqca kütləvi informasiya vasitələrinin insanlara təsiri də çoxalmışdır.

Araşdırma mövzumuz klassik radio yayımı olduğu üçün öncə KİV-in bu növündə verilişlərin hazırlanmasında radio mərkəzin yeri, səsyzma studiyası və onun texniki təchizatında yenilənmələrə nəzər salıb, respublikamızda informasiyanın ötürülməsi və qəbulundakı texniki yenilikləri araşdıraraq.

Radio evi dedikdə ilk növbədə redaksiyalar, səsyzma studiyaları, texniki

və yardımçı otaqlardan ibarət radio kanalı nəzərdə tutulur. Kanallar yayımladığı verilişləri həm studiyada, həm də studiyadankənar şəraitdə yazmaq imkanına malik lazımi avadanlıqlarla təchiz olunur.

Studiyadankənar verilişlərin hazırlanmasında portativ səsyazma qurğularından (reportyor, diktofon) istifadə edilir. Artıq demək olar ki, respublikamızda fəaliyyət göstərən radio kanallarının böyük əksəriyyəti studiyadankənar səsin yazılmasında analoq sistemli reportyorlar və diktofonlardan imtina etmiş və bu qurğuların rəqəmsal sistemlərinə istifadə edirlər.

Bildiyimiz kimi efir radiusu üçün verilişlər əsasən radio evində yerləşən səsyazma studiyalarında yazılır. Bu səsyazma studiyaları radio kanalının proqram siyasətindən, verilişlərin tematikasından asılı olaraq müxtəlif sayda ola bilər.

Səsyazma studiyası arakəsmə vasitəsilə iki yerə bölünmüş otaqlardan ibarət olur. Bu otaqlardan biri studiya (mikrofon) otağı, digəri isə aparat (rejissor) otağı adlanır. Studiyanın girişində işıqlı tabloda “Məşq gedir”, “Hazırlaşın”, “Mikrofon açıqdır” yazıları yerləşdirilir.

Mikrofon otağı adından göründüyü kimi burada mikrofonlar yerləşdirilir. Mikrofon səsəqəbuledici qurğudur. Ümumiyyətlə, səsəqəbuledici qurğular istifadə olunduğu yerdən asılı olaraq 3-cür olur. Bunlar mikrofon, hidrofon və geofondur. Mikrofondan havada, hidrofondan suda, geofondan isə torpağın altında istifadə olunur. Hər üç qurğu ətraf mühitdən asılı olaraq səsi elektrik siqnalına çevirir [5, 29]. Təbii ki, bizi mikrofon qurğusu maraqlandırmalıdır.

Eyni zamanda studiya mikrofon stolu, “Mikrofon açıqdır” yazılmış işıq lövhəsi və interkom (rejissor otağıyla studiya arasında əlaqə üçün) qurğularıyla təchiz olunur. Qeyd edək ki, studiyada səsyazma zamanı yalnız verilişlərdə iştirak edən şəxslər daxil ola bilər. “Mikrofon açıqdır” siqnalının yazılması ilə studiyaya giriş qadağan olunur. Müstəsna hallarda bu siqnalın sonra studiyaya giriş yalnız məsul olan şəxsin müşayiəti ilə mümkündür. Əgər hələ siqnal yoxdursa studiyaya giriş efir-aparat operatorunun icazəsiylə də mümkündür.

Studiyada səs mikrofon vasitəsilə elektrik siqnalına çevrildiyi üçün akustik baxımdan verilən tələblərə uyğun olmalıdır. Məhz buna görə otağın divarlarına və tavanına ASB (akustik səs boğucuları) tipli plitələr bərkidilir. Bu, səsin divara dəyib küy halında geri qayıdaraq mikrofonu yenidən düşə bilməsi ehtimalını azaltmaq üçün edilir. Səs plitənin dəliklərindən içəri keçir, oradakı xüsusi material (lavsan) onun qayıtmasına maneə törədir. Bəzən klassik studiyaların döşəməsinə xalça, palaz da salınır və otağın rənglənməsində yalnız emaldan istifadə olunur. Bütün bunlar otağın akustik baxımdan yararlı olması üçün edilir.

Eyni zamanda səs izolyasiyasının zəruriliyi də nəzərə alınmalıdır. Bu izolyasiya ona xidmət edir ki, bir otaqdan qonşu otaqlara və qonşu otaqlardan həmin otağa səs və başqa xarici maneələr daxil olmasın.

Qeyd edildiyi kimi bu otaqda səsucaldıcı qurğular da quraşdırılır. Səsucaldıcı qurğular mikrofonun əksinə olaraq siqnalı səsə çevirir. Verilişdən öncə aparıcı bu qurğu vasitəsilə, səsyazma zamanı isə səsin mikrofonu düşməməsi üçün qulaqlıqlardan istifadə etməklə müxtəlif komandaları eşidir.

Texniki baxımdan studiya ilə rejissor otağı arasında yalnız bir yerdə pəncərənin olması məqbul sayılır. Bu da pəncərədən iki otaq arasında səsyazma zamanı şərti işarələrlə vizual əlaqə saxlamaq üçün istifadə olunur. Eyni zamanda bu pəncərə arakəsmədə bir qədər əyri formada yerləşdirilir. Bu da səsin şüşəyə dəyərəkən sınımasını və geri qayıtması ehtimalının azaldılması üçün edilir. Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, ikinci otaq aparat və yaxud rejissor otağı adlanır. Bu otaqda mikşer pultu, geniş imkanlı kompüter dəstləri (bəzi hallarda müxtəlif sürətlərdə işləyən maqnitofonlar), musiqi mərkəzi, yoxlama səsucaldanları, səs gücləndirici, səs kompressoru, dublyaj üçün sinxron-mətn qurğuları (monitor) və s. avadanlıqlar olur.

Bu otaqda əsas qurğu mikşer pultu sayılır. Ona eyni zamanda rejissor pultu da deyilir. Pult müxtəlif qurğulardan onun girişinə gələn bir neçə səs siqnalını qataraq çıxışında vahid siqnala çevirir. Deyək ki, studiyada aparıcı hər hansı bir mətni oxuyur. Mikrofonun vasitəsilə siqnala çevrilmiş səs mikşer pultunun girişinin birinə verilir. Eyni zamanda biz bu səsə lazım gələrsə radionun digər ifadə vasitələrini də (musiqi, interküy) əlavə edə bilərik. Verilən siqnallar mikşer pultunun köməkliyi ilə qarışdırılaraq çıxışda vahid siqnal halına düşür. Nəticədə musiqi və interküy fonunda canlı nitq yayımlanır. Bununla da verilişin inandırıcılığı ilə yanaşı verilişin emosionallığı da artırılmış olur. Adətən, mikşer masası üç məqsədə xidmət edir:

1.Səs kontrolu. Qeyd edildiyi kimi, kanallar müxtəlif mənbələrdən daxil olan səslərə nəzarət etmək üçündür; hər birinin səsi azaldıb-çoxaltma düyməsi var. Əlavə olaraq, hər bir kanalın maksimum səviyyəsini nizamlamaq üçün kiçik burulan düymə də var. Bundan başqa, kənardan daxiletmə üçün yerlər də var ki, bura telefon, qulaqlıqlar qoşmaq olur.

2.Monitorinq. Bu səs səviyyəsini izləməyə imkan verir. Vertikal və ya horizontal olan işıqlar operatora səs səviyyəsini yoxlamaq üçündür. Burada bir düymə də var ki, bu, ön-dinləmə adlanır. Yayımə getməzdən əvvəl onunla səsin səviyyəsini yoxlamaq olur.

3.Proqram izləməsi. Bu, başqa studiya və redaksiyadankənar yayımlarla əlaqələndiricidir və onun vasitəsilə kənar qoşulmalarla ünsiyyət yaranır.

Mikşer pultlarındakı girişlərin sayından asılı olaraq bu qurğular dörd, altı və daha artıq kanallı ola bilər. Artıq Azərbaycanda fəaliyyət göstərən radio kanallarının əksəriyyəti səsyazma studiyalarında analoq texnologiyadan imtina etmiş, gündəlik iş prosesində rəqəmsal avadanlıqdan faydalanırlar.

Bu gün verilişlərin hazırlanması, eləcə də canlı yayımındaki interaktivliyi təmin etmək üçün tez-tez telefonda istifadə olunması adi hal alıb. Studiyalarda adi telefonlardan imkan daxilində qaçmaq lazımdır. Çünki telefon mikrofonlarının tezlik xüsusiyyətləri hətta “danışıq” stansiyalarında da efir üçün kifayət etmir. Buna görə studiyaların reportafon qurğusuyla təchiz olunması günümüzün tələbidir. Reportafon telefon xəttinin efir aparatına qoşulmasını təmin edən telefon və mikşer pultunun hibrididir. Sonradan siqnallar adətən kompüterin yaddaşına, lazım gələrsə disk yazan qurğuya ötürülür.

İstər səs yazma studiyalarında, istər isə studiyadankənar şəraitdə portativ qurğular vasitəsilə yaddaşa həkk olunmuş səs sonradan montaj olunaraq yayım üçün hazır vəziyyətə gətirilir.

Verilişlər montaj olunduqdan sonra proqrama müvafiq olaraq ötürücü anten vasitəsilə yayımlanır. Yayımın əhatə dairəsini artırmaq məqsədilə müəyyən məsafələrdən bir retranslyatorlar (radio və TV siqnallarını qəbul edib müəyyən məsafəyə ötürən qurğu) qurulur və nəticədə siqnallar daha geniş ərazini əhatə edir. Onlardan ötürülən siqnallar fərdi radioqəbuledicilər, mobil telefonlar vasitəsilə qəbul edilir. Radioqəbuledici (mobil telefon) siqnalı səsə çevirir. Bu, artıq verilişin geniş auditoriyaya çatması deməkdir.

Bu gün ənənəvi radio yayımı texniki mənada tezlik diapazonunun təklif etdiyi imkanlar daxilində yayımlanır. Artıq orta və qısa dalğa uzunluqlarında ənənəvi AM yayımı keyfiyyətə uyğun gəlmir.

AM – radio yayımları ilkin olaraq analoq texnologiyadan istifadə edilərək yaradılmışdı. Bu, “Amplitud Modulyasiya” adlanır və radiodaşıyıcı dalğanın gücü (amplituda) səsi yaymaq üçün dəyişir. Bu zaman dalğanın uzunluğu (tezliyi) olduğu kimi qalır [10, 11]. Uzun illər ərzində radio yayımı ənənəvi olaraq analoq yayım şəbəkələri üzərindən həyata keçirilirdi. Köhnə səs texnologiyalarında analoq siqnallar fiziki dalğa forması olan səs və ya işıq dalğalarının elektrik siqnalına çevrilməsidir.

Hazırda peyk rabitəsinin inkişafı nəticəsində radionun da yayım dairəsi genişlənmiş, stereofonik səs, lazer disklərinin tətbiqi, FM-dən istifadəyə olan marağı bir qədər də stimullaşdırır.

FM – bir çox müasir analoq radio yayımları FM (Frequency Modulation – tezlik modulyasiyası) istifadə edir. Burada dalğanın tezliyi (və ya uzunluğu) dəyişir, amplituda sabit qalır. Bu, daha aydın və yaxşı keyfiyyətli səs yaradır. [10,11]

Əlbəttə ki, qəbul olunan və geniş yayılan hər bir yenilikdə olduğu kimi, bu tərəqqinin də öz müsbət tərəfləri var. Artıq Azərbaycanda fəaliyyət göstərən genişyayımli radiolar FM-də yayımlanır. Bu gün dünyanın inkişaf etmiş ölkələrinin əksəriyyəti analoq yayımla vidalaşır. Səbəb, yeni yayım formatının meydana gəlməsindən sonra ənənəvi yayımın mənfi cəhətlərinin özünü daha aydın göstərməsidir. Analoq yayımda bir tezlikdə yalnız bir TV kanalının yayımı mümkündür. Görüntünün keyfiyyəti aşağı, siqnallar isə zəif olur.

Radio verilişlərin keyfiyyətini qaldırmaq, enerji sərfiyyatını azaltmaq, yayım zonasını genişləndirmək və radiotezliklər “qıtlığını” aradan qaldırmaq kimi məsələlərin ümumi həlli analoq texnologiyalı radioyayımların rəqəmsal texnologiyalara keçirilməsində idi.

Rəqəmsal radio yayımı, DAB (Digital Audio Broadcasting), FM analoq ötürülməsinə əlavə olaraq yerüstü ötürücülər ilə işləyən bir radio yayım metodudur. Dinləyicilərə, CD yayımından on qat daha aydın, səssiz səs keyfiyyətində daha çox seçim və məlumat verir. Səs və məlumat eyni zamanda bu sistemlə ötürülə bilər. Bu texnologiya ilə qəbuledici tapa biləcəyi ən güclü siqnala kilidlənir. 4 fərqli radio kanalı eyni vaxtda müdaxiləsiz, fasiləsiz,

yüksək keyfiyyətli bir tezlik üzərində yayımlaya bilər [2].

Rəqəmsal radio yayımı (DAB) bir ötürmə platformasıdır və AM və FM radiolarından fərqlənir. DAB məlumat ötürmək üçün AAC + adlı bir səs sıxılma kodlama sistemindən istifadə edir (rəqəmsal proqram axını). Rəqəmsal radio məlumat göndərmək üçün rəqəmsal siqnallardan istifadə edir. AM və FM radioları analoq siqnallardan istifadə edir. Rəqəmsal radio internet radio deyil. İnternet radio, kompüter, mobil cihaz və ya internetə qoşulmuş bir radio vasitəsilə internet bağlantısı ilə alınan məlumat axından istifadə edir. Rəqəmsal radio bir ötürmə yerindən yayımlanır və internet bağlantısına ehtiyac duymur. Sadəcə bölgənizdə rəqəmsal radio xidmətlərinin mövcudluğunu yoxlamaq və sonra bir rəqəmsal radio (DAB + qəbuledici də deyilir) almaq lazımdır [4,716-717; 17].

Analoq yayım ilə rəqəmsal yayımın keyfiyyətində müəyyən qədər fərqlər var. Rəqəmsal yayım zamanı kənar maneələr hiss edilmir - əvvəlki kimi kanallar qarışmır, informasiyaların saxlanılmasında itki olmur. Avropa ölkələrinin bəziləri məhz o keyfiyyətə görə tədricən rəqəmli yayıma üstünlük verir.

“Dünyanın müxtəlif ölkələrində radiolar analoqla yanaşı, rəqəmsal yayımda da var. Məsələn, Almaniyada rəqəmsal radio yayımı yüz faizə yaxındır, amma əhalinin cəmi 10 faizi yayımın bu növündən istifadə edir. Avropa ölkələrinin əksəriyyətində rəqəmsal radio yayımı mövcuddur. Amma əhali analoq yayıma üstünlük verir. Çünki rəqəmsal radio yayımı əhali üçün bir sıra problemlər yaradır” [1].

Norveç dünyada ilk dəfə olaraq rəqəmsal radio yayımına keçib. Ölkənin şimal-qərbində yerləşən Nurlann quberniyası nəinki Norveçdə, həmçinin dünyada ənənəvi FM şəbəkəsini ləğv edən ilk bölgə olub [11].

Hazırda Avstraliya, İngiltərə, Almaniya, İtaliya, İsveçrə, Fransa, Norveç, Polşa, Malta, Danimarka, Hollandiya, Macarıstan, Tayland, Vyetnam, Malayziya, İndoneziya, Tunis, Qatar, Küveyt, Cənubi Afrika, daxil olmaqla 40-dan çox ölkənin efirində yayımlanan ən geniş yayılmış rəqəmsal radio standartıdır.

2019-cu ilin axırlarından “Azərbaycan ərazisində radioların analoq yayımla paralel olaraq, həm də rəqəmsal yayımı həyata keçirilir. Ümumölkə radio kanallarının hər birinin rəqəmsal yayımı mövcuddur”. Bunu Milli Televiziya və Radio Şurasının (MTRŞ) Texniki şöbəsinin müdiri İsa Məmmədov “Lent.az”a 16 yanvar 2020-ci il tarixli açıqlamasında deyib. Onun sözlərinə görə, rəqəmsal radio yayımı bir paketdə-11 b tezliyində yayımlanır: “Əvvəlcə test yayımı aparılsa da, hazırda fasiləsiz yayım var. Beləliklə, Bakı şəhəri və Abşeron yarımadası ərazisində 218,6 MHz (11B) tezliyində (tezlik diapazonu: 174÷230 MHz) bir paketdə 12 radio proqramın DAB+ standartlı rəqəmli (stereo) yayımına başlanılmışdır. Hazırda DAB+ standartlı rəqəmli radio FM diapazonunda yayımlanan analoq radio ilə paralel yayımlanır. Ancaq radioları rəqəmsal yayımda dinləyənlər, demək olar ki, yoxdur. Dinlənməməsinin səbəbi isə rəqəmli yayımı qəbul edən cihazların qoşulmamasıdır”. Bu da onunla izah olunur ki, rəqəmli radio yayımını qəbul edən cihazlar respublikamızda olduqca azdır [9].

Bu gün radiodinləyicilərinin böyük bir qismini avtomobilin sükani arxasında olduğu zaman verilişləri dinləyənlərdir. Avtomobillərdə isə əsasən

köhnə tip radioqəbuledicilərdir. Buna görə bu qəbuledicilər rəqəmli sistemlə işləyən qurğularla əvəz olunmalıdır. “İnsanlar avtomobildə cihazlarını rəqəmli yayımı qəbul etməsi üçün dəyişdirmək istəsələr 1000 manata kimi xərcləri çıxar. Adi radiolarda isə bu yayımı qəbul etmək 200 manata başa gəlir. Avropada istehsal edilən avtomobillərdə DAB+ standartını dəstəkləyən radioqəbuledicilər mövcuddur. Onlara müvafiq proqram təminatı yükləməklə rəqəmli radionu qəbul etmək mümkündür. Gələcəkdə Azərbaycanda DAB+ standartını dəstəkləyən radioqəbuledicilərin istifadəsi geniş yayılarsa, bölgələrdə də rəqəmli radio yayımlana bilər [7; 9].

Qeyd edək ki, rəqəmli televiziya yayımında olduğu kimi, rəqəmli radio yayımında da radio proqramların bir paketdə yayımlanmaqla, bir tezlikdə qəbulu mümkündür. Eyni zamanda, bu növ yayımın qəbuledicinin yerləşdiyi avtomobil, qatar və digər hərəkət edən obyektlərin sürətindən asılı olmayaraq radiosiqnalın əhatə dairəsinin istənilən nöqtəsində inamlı qəbul imkanı mövcuddur. Rəqəmsal yayım texnologiyasının tətbiqi nəticəsində radio kanallarını yalnız televiziya aparatı, internet və ya DAB (Digital Audio Broadcasting) adlanan radioqəbuledicilər vasitəsilə dinləmək mümkün olur [7].

Rəqəmsal texnologiyaların yayılmasına baxmayaraq, əhali səs keyfiyyətində böyük fərq hiss etmədiyi üçün ənənəvi və çox ucuz analoq FM radioqəbuledicilərə üstünlük verir. Buna görə də radio yayımı sahəsində müasir texnologiyaların tətbiqi televiziyadan geri qalır [14,76]. Bir sözlə radio yayımı bütün KİV-də olduğu kimi informasiya və kommunikasiya texnologiyalarının nailiyyətlərindən daim yararlanır və spesifik texnoloji yayım şəbəkəsinə malikdirlər .

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan radioları da rəqəmsal yayıma keçəcəkmidi? //https://report.az/2016/12/12/ (Müraciət tarixi: 14.01.2020)
2. Dila Özdoğan. Radyo dijitalə yenildi mi, evrildi mi? //https://www.habervesaire.com/2019/10/25/ (Müraciət tarixi: 28.12.2019)
3. Donald Conelly W., Digital Radio Production. Waveland Press, 2017, 459 p.
4. Gılsky P., DAB vs DAB+ radio broadcasting: a subjective comparative study, Archives of Acoustics – Volume 42, Number 4, 2017, pp. 715–723
5. Hacıyev Ə. Elektron mediada mikrafonla iş // BDU, “Füyuzat-100” (“Füyuzat” jurnalının 100 illik yubileyinə həsr olunmuş elmi-praktik konfransın materialları), 2007, 29-36
6. Hacıyev Ə. Elektron mediada səs texnikasından istifadə qaydaları // BDU, Azərbaycan jurnalistikası qloballaşma dövründə: qaynaqlar və perspektivə baxış (Nəsir İmanquliyevin anadan olmasının 100 illiyinə həsr edilmiş respublika elmi-praktiki konfransının materialları), 2011, 475-484
7. Hacıyeva G. Bakıda və Abşeron yarımadasında rəqəmli radionun test yayımı həyata keçirilib //http://www.apa.az/2019/10/16/ (Müraciət tarixi: 05.12.2019)
8. Helen Henry “Radio to plan digital extension to regional Australia” //https://www.cbaa.org.au/2015/07/08/ (Müraciət tarixi: 26.12.2019)
9. İbrahimli A. Azərbaycanda radioların rəqəmli yayımı - qiymətlər 1000 manat. //http://www.lent.az/2020/01/16/ (Müraciət tarixi: 01.05.2020)
10. Məhərrəmli Q., Kərimova A., Əlibəyli V., Əliyeva T. Radio Jurnalistika, Avropa Şurası, 2017, 98 s.

11. Norveç dünyada ilk dəfə olaraq rəqəmsal radio yayımına keçib //http://ikisahil.az/2017/01/11/ (Müraciət tarixi: 14.01.2020)
12. Ömer Faruk P. Dijital Radyo texnologisi DAB nedir? //http://www.shiftdelete.net/2019/03/08/ (Müraciət tarixi: 28.12.2019)
13. Özlem Ataman E. Sayısal çağda sayısal radyo yayıncılığı: sayısal ses yayım (DAB) texnologisi ve Türkiyə'deki yansıması // Selçuk İletişim Dergisi, 2009, 214-226
14. Pənahov N.Ə. Televiziya və radio yayımları texnologiyalarının müasir vəziyyəti və inkişaf istiqamətləri // İnformasiya texnologiyaları problemləri, N:1(3), 2011, 75-80
15. Rüstəmov A. Jurnalistika. Bakı, UniPrint, 2013, 324 s.
16. Ülviyyə Şahin. Azərbaycan rəqəmsal jurnalistika sahəsində Gürcüstandan üç dəfə geri qalır //https://ayna.az/2020/06/21/ (Müraciət tarixi: 05.07.2020)
17. What is digital radio? //https://www.acma.gov.au/2020/02/03/ (Müraciət tarixi: 22.04.2020)

СОВРЕМЕННАЯ ВЕЩАТЕЛЬНАЯ ТЕХНОЛОГИЯ ТРАДИЦИОННЫХ РАДИОКАНАЛОВ

А.А.ГАДЖИЕВ

РЕЗЮМЕ

В статье исследуется современное состояние и основные направления развития технологий, используемых при подготовке и трансляции традиционных радиопрограмм. Вместе с тем здесь подчеркивается, что, несмотря на растущий объем радиовещания с использованием альтернативных методов, сегодня интерес к традиционному наземному радиовещанию не уменьшился. В тоже время автор отмечает, что внедрение новых технологий вещания наряду с соответствующими показателями качества, имеет и определенные проблемы.

Ключевые слова: студия звукозаписи, микрофонная комната, дистанционное управление микшером, FM-вещание, цифровое радиовещание

MODERN BROADCASTING TECHNOLOGY OF TRADITIONAL RADIO CHANNELS

А.А.HAJİYEV

SUMMARY

The article analyzes the state of the art and main development trends of the technology used in the preparation and broadcasting of traditional radio programs. Despite the growing volume of alternatively broadcasted radio programs, it is noteworthy that the interest in traditional terrestrial radio broadcasting has decreased. The article also highlights the problems related to the quality indicators of new broadcasting technologies

Keywords: Recording studio, studio room, mixing desk, FM broadcasting, DAB

MÜNDƏRİCAT**DİLÇİLİK****Məhərrəmovə S.**

Poetik sintaksisin bəzi fiqurları haqqında (rus dilinin materialları əsasında) 5

Mustafayeva S.Ş.

Azərbaycan: dil, genezis problemi..... 14

Muradova A.

Azərbaycan və rus dillərində “qiymətli daş” konsepti və antroponimlər..... 21

ƏDƏBİYYATŞÜNASLIQ**Yaqubova M.A.**

Rus ədəbiyyatı «Kaspi» qəzetinin səhifələrində 28

Abdullayeva M.

Fəlsəfi poeziyanı anlamının yolu 36

TARİX**Zeynalov İ.X.**

Heydər Əliyev Azərbaycanda sosial-iqtisadi və mədəni inkişafda intibahın
və inkişafın banisidir..... 46

Nəcəfova K.T.

XX əsrin 20-ci illərində bolşeviklərin Azərbaycanda din əleyhinə siyasəti 56

Adigözəlova A.P.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin milli təhlükəsizliyi və xüsusi xidmət
orqanları 65

Əzizova E.A.

XVI əsrə aid Türkcə məqtəl nümunəsi kimi Lamii Çələbinin
“Məqtəl-i Al-i Rəsul” əsəri və mənbələri haqqında bəzi qeydlər 74

İslamova Z.R.

Fransız diplomatı C.Otterin “Səyahətnamə”si Azərbaycanın XVIII əsr
tarixinə dair mənbə kimi 84

Hacıyeva Ü.Ş.

Cənubi Qafqazın Cənub-Şərq bölgəsində imperator arxeoloji komissiyasının
fəaliyyəti 95

Quliyev B.	
Fəzlullah Rəşidəddin və onun Elxanilər zamanı təhsilin inkişafında rolu.....	105
Cəfərov E.A.	
SU-24 hadisəsinə qədər Türkiyə-Rusiya münasibətləri və ABŞ-ın mövqeyi.....	112
Babayeva A.A.	
İslam Əməkdaşlıq Təşkilatı və Türkiyə.....	122
Həmidova N.	
Böyük Səlcuqlu imperatorluğu və Azərbaycan Atabəylər dövlətində qulam sisteminin inkişafı.....	129

ŞƏRQŞÜNASLIQ

Məmmədova Ə.B.	
Fars dilində// ع hərflərinin rekursiyada omofon yaratması.....	139
İbrahimov E.	
Urdu dilində işlənən fars mənşəli alınma sözlərin quruluşca növləri.....	147
Şahin Yusifli	
Stolüstü oyun adları və atributlarının farsdilli klassik poeziyada işlənmə yerləri.....	154

JURNALİSTİKA

Məmmədli A.M.	
Əbdürrəhim bəy Haqverdiyev: mollanəsrəddinçi ədib.....	160
Əzimova A.	
Üzeyir Hacıbəyli “Azərbaycan” qəzetində.....	168
Hacıyev Ə.Ə.	
Ənənəvi radio kanallarının müasir yayım texnologiyası.....	176

СОДЕРЖАНИЕ**ЯЗЫКОЗНАНИЕ**

Магеррамова С. О некоторых фигурах поэтического синтаксиса (на материале русского языка).....	5
Мустафаева С.Ш. Азербайджан: проблема языка и генезиса.....	14
Мурадова А. Концепт «драгоценные камни» и антропонимы в азербайджанском и русском языках.....	21

ЛИТЕРАТУРОВЕДЕНИЕ

Якубова М.А. Русская литература на страницах газеты «Каспий»	28
Абдуллаева М. Путь постижения философской поэзии	36

ИСТОРИЯ

Зейналов И.Х. Гейдар Алиев основатель возрождения социально-экономического и культурного развития	46
Наджафова К.Т. Антирелигиозная деятельность большевиков в Азербайджане в 20-х годах XX века.....	56
Адыгёзалова А.П. Национальная безопасность Азербайджанской Демократической Республики и органы спецслужб.....	65
Азизова Е.А. Некоторые заметки о Мактал-и-аль-и-Расул Ламии Чалаби и его источниках как пример турецкого мактала 16-го века	74
Исламова З.Р. «Путешествие» Французского дипломата Джин Оттера как источник истории Азербайджана XVIII века.....	84

Гаджиева У.Ш.	
Деятельность императорской археологической комиссии юго-восточной части Южного Кавказа	95
Гулиев Б.	
Рашид Ад-Дин Хамадани и его роль в развитии образования в период Ильханата	105
Джафаров Э.А.	
Турецко-Российские отношения до событий СУ-24 и позиция США.....	112
Бабайева А.А.	
Организация Исламское Сотрудничество и Турция.....	122
Хамидова Н.	
Развитие гулямского система в Великой Сельджукской империи и Азербайджанское государство Атабеков.....	129

ВОСТОКОВЕДЕНИЕ

Мамедова А.Б.	
⚡ // ⚡ образующиеся омофоны в конечном позиции (рекурсии) в персидском языке.....	139
Ибрагимов Е.	
Структурные виды слов персидского происхождения в языке урду	147
Юсифли Ш.	
Место использования названий и атрибутов настольных игры в персидском классическом поэзии	154

ЖУРНАЛИСТИКА

Маммадли А.М.	
Абдуррагим бек Ахвердов: писатель молланасреддиновец	160
Азимова А.	
Узеир Гаджибейли в газете "Азербайджан"	168
Гаджиев А.	
Современная вещательная технология традиционных радиоканалов.....	176

CONTENS

LINGUISTICS

Maherremova S.

On some figures of the poetic syntax
(on the material of the Russian language)..... 5

Mustafayeva S.Sh.

Azerbaijan: The problem of the language and genesis 14

Muradova A.

The concept «gems» and anthroponyms in the Azerbaijani
and Russian language..... 21

LITERATURE

Yagubova M.A.

Russian literature on the pages of newspaper «Kaspiy»..... 28

Abdullaeva M.

The path of contemplation of philosophical poetry 36

HISTORY

Zeynalov İ.Kh.

Heydar Aliyev is the founder of renewal and development
in socio-economic and cultural development in Azerbaijan 46

Najafova K. T.

Antireligious activities of the bolsheviks in Azerbaijan in the 20 years
of the XX century..... 56

Adigozalova A.P.

National security of Azerbaijan Democracy Republic and body
of the State Committee of Defense 65

Azizova E.A.

Some notes on the Maqtal Ali Rasul by Lamii Chalabi and its sources
as an example of the 16th century Turkish maqtal 74

İslamova Z.R.

French diplomat C.Otter's "Traveling" as source of history of Azerbaijan
of 18th century 84

Haciyeva U.Sh.

Activities of the imperial archaeological commission
of the south-eastern part of the South Caucasus..... 95

Quliyev B.

Rashid Ad-Din Hamadani and his role for the development
of the education in the period of İlkhانات 105

Jafarov E.A.

Turkey-Russia relations before SU-24 and us position..... 112

Babayeva A.A.

Islamic Cooperation Organization and Turkey 122

Hamidova N.

The Great Seljuk Empire and the development of the slave
system in the Atabegs of Azerbaijan..... 129

ORIENTAL STUDIES

Mammadova A.B.

The homophone creation of // ع ء letters in the persian language recursion..... 139

Ibrahimov E.

Structural types of words of persian origin in urdu language 147

Shahin Yusifli

Places for using names and attributes of table games in Persian classical
poetry 154

JOURNALISM

Mammadli A.M.

Abdurrahim bey Hagverdiyev: writer mollanasreddiner 160

Azimova A.

Uzeyir Hajibeyli in the "Azerbaijan" newspaper 168

Hajiyev A.

Modern broadcasting technology of traditional radio channels 176